

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

BIRODALMI GONDOLAT ÉS GYAKORLAT A NAGYHATALMAK 19. ÉS 20. SZÁZADI POLITIKÁJÁBAN

AZ OROSZ –, A SZOVJET-OROSZ ÉS A POSZTSZOVJET-OROSZ ÁLLAM

**Gecse Géza
2014**

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

GECSE GÉZA

**BIRODALMI GONDOLAT ÉS GYAKORLAT A
NAGYHATALMAK 19. ÉS 20. SZÁZADI
POLITIKÁJÁBAN
AZ OROSZ –, A SZOVJET-OROSZ ÉS A
POSZTSZOVJET-OROSZ ÁLLAM**

ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola
Vezetője: **Dr. Erdődy Gábor DSc, egyetemi tanár**

Új- és Jelenkori Egyetemes Történelem Doktori Program
vezetője: **Dr. Balogh András**

A védési bizottság tagjai:

Dr. Székely Gábor DSc, egyetemi tanár, a bizottság elnöke

Dr. Diószegi István DSc, professor emeritus, bíráló

Dr. Gulyás László PhD, habil. egyetemi docens, bíráló

Dr. Pál István PhD, a bizottság titkára

Dr. Bernek Ágnes, Csc, főiskolai tanár

Dr. Búr Gábor PhD, habil. egyetemi docens

Témavezető: Dr. Majoros István DSc, egyetemi tanár

Budapest, 2014

BEVEZETÉS

Oroszország – Európa legnagyobb szárazföldi birodalmaként – háromszáz éve befolyásolja Magyarország életét, 1944-től kezdve 1989-ig pedig a Szovjetunió képében rendkívül erőteljesen tette.¹ A szovjet elképzelések a korábbi klasszikus orosz imperialista törekvéseknél tehát sokkal közvetlenebbül hatottak a Kárpát-medencében élő magyarság életére, közvetve, áttételeken keresztül pedig azóta is befolyásolják sorsunkat.² A nagyhatalmak közül ezért a különböző orosz államok: a cári Oroszország, a Szovjetunió és az 1991 utáni köztársasági orosz szövetségi állam birodalmi törekvéseinek, idegen szóval: imperializmusának a vizsgálata kitüntetett jelentőségű a számunkra.

Oroszország Európának a 16. század óta birodalomként volt a része. A 19. századtól napjainkig Európa legnagyobb létszámú hadseregét tudhatja a magáénak. A 19. század folyamán modernizálódni kezdett, az 1880-as években pedig III. Sándor cár megpróbálta az állami politikát orosz nemzeti alapokra helyezni. Ez csak részben sikerült, mivel e törekvése sok helyütt az asszimiláció helyett aktív oroszellenességet váltott ki, tehát pont az ellenkezőjét érte el annak, amit szeretett volna, és ezt ő is észrevette. A nyílt erőszakkal folytatott oroszosító politikát ezért feladta, az orosz nacionalizmus pánszláv irányzata által követelt európai expanzió helyett pedig – részben a Balkánon zajló eseményekre reagálva – Keleten próbáltak terjeszkedni. A japánoktól elszenvedett 1905-ös vereség után immár II. Miklós cár a politikai rendszer reformjába kezdett, de nem kívánt olyan következetes lenni, mint Európa vezető monarchiái.

Oroszország, a Szovjetunió, sőt a posztszovjet Oroszország egyaránt két kontinensre kiterjedő, többnemzetiségű, multikulturális hatalmak. Bel-, kül-, nemzetiségi politikájuk, valamint a birodalom belső kohéziójának a kérdései egymástól elválaszthatatlanok, ezért egyikőjük külpolitikai törekvéseinek esetében sem tekinthetünk el szerkezeti egységeik,

¹ Ahogy a Baráth Magdolna-Rainer M. János szerzőpáros fogalmaz: „Magyarország a második világháború végén a Szovjetunió érdekszférájába került. A vesztes háború, majd a szovjet katonai megszállás egészen a nyolcvanas évtized végéig alapvetően határozta meg a magyar bel- és külpolitikát. A szovjet politikai akarat érvényesült minden olyan kérdésben, amelyet Moszkvában úgy ítéltek meg, hogy az a Szovjetunió katonai–biztonsági érdekeit, illetve rövidebb vagy hosszabb távú politikai szempontjait érinti.” *A magyar politika törekvései ezen a viszonyrendszeren belül, azzal összhangban, esetleg azok mellett érvényesülhettek. Konfliktus esetén abszolút primátusa volt a szovjet érdekeknek.* Baráth–Rainer 2000, 15.

² A témáról ld.: Gecse Géza 2002.

A kötetben 1991 és 2002 közötti magyar külpolitikával kapcsolatos interjúk, illetve riportok találhatóak.

nemzeti, nemzetiségi- és külpolitikájuk vizsgálatától. Ezek a tényezők ugyanis döntő mértékben befolyásolták mind a Romanovok, mind a szovjetek államának akció- és expanziós képességét, illetve az új, a jelicini, majd a putyini Oroszország mozgásterét is. Összefüggéseiben vizsgálom tehát ezeket a tényezőket, mindamelllett imperializmus-központúan. Pusztán az imperializmus szándéka vagy programja önmagában ugyanis nem jelent imperializmust, birodalmi politikát – a gyakorlatban. Ahhoz szükség van a képességre, arra, hogy a szándékot valóra tudják váltani. Az imperializmus sokféleképpen megnyilvánulhat, de elsődleges, klasszikus – megnyilvánulási formája a területi expanzió. Az orosz, majd a szovjet állam – a képességek birtokában – nem idegenkedett az imperializmusnak ettől a formájától. Geopolitikai adottságai mind a Romanovok, mind pedig a szovjetek államának hasonlóak voltak, filozófiájuk és társadalomszervezési gyakorlatuk viszont jelentősen eltért.

Ennek tükrében érdekes a 19. század utolsó harmadában jelentkező újfajta imperializmuson belül az akkori orosz imperializmus, a különböző expanziós koncepciók (az eurázsiai imperializmus és a pánszlávizmus) elhelyezkedése, illetve kudarcuk és további sorsuk követése, főként a világháborús megpróbáltatások következtében. Vannak ennek – természetesen – az összes többi ekkori, majd későbbi imperializmussal hasonló vonásai. Ezekről is szó lesz, de csupán egy-egy példa erejéig annak függvényében, hogy mennyire lehet egy az orosz történelemben is fellelhető fontos tendenciát alátámasztani, hiszen máskülönben a disszertáció terjedelmi kereteit szétfeszítenénk. A világháború alatt a 19. század óta jelenlévő és 1906 óta a Dumában a pártok által is megjelenített orosz expanziós elképzelésekkel párhuzamosan erősödött meg a narodnyik nihilista hagyománytól nem idegen, a klasszikus imperialista elméleteket elutasító bolsevik irányzat, amelynek a világháborús fronttapszlatok hatására sikerült uralomra jutnia. Az 1920-as évektől pedig nemzeti(ségi) tartalmakkal telítette (korenyizacija) a szovjet állam politikáját.³

Soknemzetiségű ország lévén – mint ahogy majd látni fogjuk – a nemzetiségi kérdés is komoly szerephez jut Moszkva külpolitikai irányvonalának formálásában, mikor

³ A „*korenyizacija*” jelentése „(meg)gyökeresítés”. Politikai értelemben a nemzeti-nemzetiségi jelleg erősítését értették alatta és a szovjet állam először a polgárháborút követően érvényesítette az országban. Az OK(b)P 1923. áprilisi, XII. Kongresszusán fogadták el, mint programot: „*a nemzetiségi körzetek helyi, nemzetiségi káderekkel való feltöltését*”. Ld. Gyóni Gábor: *Orosz birodalom volt-e a Szovjetunió?* In: Juhász József 2009, 81.

nagyobb, mikor kisebb mértékben.⁴ A harmincas évektől a moszkvai vezetés az orosz nacionalizmus előbb részleges, majd a világháború alatt a *demokratikus pánszlávizmussal* kiegészülve annak mind teljesebb rehabilitálására kerített sort. E politika bevezető szakaszát szovjet államnacionalizmusnak nevezem.

A Szovjetunió kivételesen jó geostratégiai helyzete, erőltetett iparfejlesztése és óriási szárazföldi hadereje, valamint ideológiájának akkori vonzereje miatt az Egyesült Államokkal szemben már a második világháború alatt *pólust* tudott képezni, ami nem egyszerűen nagy-, hanem egy az addigi birodalmi státuszhoz képest is jelentősebb, *szuperhatalmi* státuszt jelentett a számára.⁵

Fontos bemutatni, hogy ezt 1945 után Moszkva mire használta; mennyiben jelentett 1953-ban a sztálini totalitárius rendszerből a fokozatosan autoritáriussá alakulás változást a nemzetközi politikában. Mint ahogy az sem közömbös, hogy a kelet-európai *zóna* meghódítása milyen mértékben jelentett erőforrást, illetve mennyiben és mikortól inkább terhet.

A szuperhatalmi lét miatt nem kerülhető meg az Amerikai Egyesült Államokkal való hangsúlyosabb összehasonlítás, mint ahogy annak a bemutatása sem, ahogy ez a státusz a Gorbacsov-időszakban előbb informálisan, majd Jelcin idején formálisan is hogyan szűnt meg. Hiszen a Szovjetunió felbomlásával megszűnt a bipoláris rendszer, Oroszország világhatalomból regionális hatalommá vált, de az oroszországi társadalmi folyamatokból kezdetben nem lehetett megjósolni, hogy – ennek ellenére – vajon nem a birodalmi alternatíva támogatói kerülnek-e mégis esetleg meghatározó pozícióba.

A Putyin-korszakkal beköszöntő nagyhatalmi konszolidáció – amelyet a disszertációban 2010-ig követhetünk nyomon – szintén több szakaszra bomlik. Ma már

⁴ Itt különösen a szovjet muzulmán politikának lesz jelentősége a húszas évek első felében. Összetettsége, sokrétűsége miatt nem foglalkozom sem az orosz, sem a szovjet állam kifejezetten zsidókkal kapcsolatos politikájával, amennyiben annak nincs közvetlen köze az orosz nacionalizmushoz, a szovjet államnacionalizmushoz vagy az állam külpolitikájához. Ezért nem olvashatnak a disszertációban az 1920-as években létrehozott Zsidó Ügyek Kormánybiztosságáról, a JevSzek-ről, illetve az Izrael állam megalakulásával kapcsolatos szovjet álláspontokról, a tervekről, valamint az 1920-as évtized végén, a Távolság Keleten létrehozott Birobidzsánról és annak mai helyzetéről sem. Terjedelmi korlátok is hozzájárultak e döntés meghozatalához. Birobidzsán történetéről egyébként ld. Melihov 2009.

⁵ Mind az Egyesült Államok, mind a Szovjetunió népessége kétszer akkora volt, mint bármelyik másik utánuk következő államé a világon és a háború során potenciális erejüket sikerrel alakították aktuális katonai erővé. Saját hatalmi forrásait tekintve nem magasodott még két ország ennyire a többi felé az emberi történelem során. Ezzel magyarázható maga a „szuperhatalom” kifejezés. Nye 1990, 70. Egyedül a Brit Birodalom volt hasonló helyzetben 1815 és 1880 között, mivel területén zajlott le az ipari forradalom és nem sújtotta ekkor még a nacionalista dezintegráció. Ugyan az egy főre számított legmagasabb jövedelemmel rendelkezett, de Európában Oroszország és Németország mögött a harmadik volt GNP-részesedésével. Nye 1990, 53–54.

tisztán látjuk, hogy az erőteljesen függött a korábbi fő ellenfél, az Amerikai Egyesült Államok nemzetközi politikájától. Mindemellett fontos hangsúlyozni, hogy az orosz, a szovjet-orosz és a posztszovjet-orosz állam javarészt 20. századi fejlődéstörténetének az elhelyezésével közelebb jutunk ugyan a 19. század utolsó harmadában-negyedében megjelenő modern imperializmus lényegi vonásainak a megismeréséhez, de korántsem állítható, hogy teljes képet kapunk róla, hiszen bár évről-évre folyamatosan jelennek meg a feldolgozások és forrásközlemények a korszakról, ám az archív anyagok jelentős része még az orosz kutatók számára sem hozzáférhető.⁶ Mindezzel csupán azt kívánom érzékeltetni, hogy remélhetőleg e munka hozzájárul egy az eddiginél árnyaltabb kép kialakításához, de messze vagyunk attól, hogy a kérdésről letisztult képünk legyen.

⁶ Oroszországban ma az FSZB, a korábbi KGB archívumának az 1945-ig terjedő részét dolgozhatják fel az oroszországi kutatók és forráskiadványokban meg is jelentetik. Az 1945 utáni anyaghoz még ők sem férnek hozzá. Az archívumokban való kutatás körülményeiről ld. Gecse Géza: A megismerés korlátai – Busujeva nyomán c. forrásközlést a Magyar Szemle 2014. júniusi számának 16–17., illetve 39–41. oldalán.

I.rész

AZ IMPERIALIZMUS MINT TÖRTÉNELMI KATEGÓRIA

A latin eredetű „*imperializmus*” birodalmi gondolkodást, birodalomépítést, az e gyakorlatot szolgáló ideológiát vagy olyan „*állampolitikai gyakorlatot*” jelent, amely „*más országok és népek felett a politikai, gazdasági hatalom, illetve uralom megszerzését és megtartását, a politikai, gazdasági befolyás biztosítását szolgálja*”.⁷ Ez a lexikon szerinti, kifejezetten apolitikus és ugyanakkor rendkívül tág meghatározás. A Magyarországon a szélesebb közönség számára hozzáférhető, kifejezetten erről szóló Stephen Howe-összefoglaló kötet másként fogalmaz:

*„A birodalom (impérium) olyan nagy kiterjedésű, több népet vagy nemzetet magában tömörítő, összetett politikai egység, amely rendszerint hódítás révén jön létre, és egy domináns központból, valamint alárendelt, gyakran igen távoli perifériákból áll. Az imperializmus azon tevékenységek és magatartásformák összessége, amelyekkel ezeket a nagy kiterjedésű politikai egységeket létrehozzák és fenntartják, de magában foglalja az emberek és országok mások felett gyakorolt uralmának kevésbé nyilvánvaló, közvetettebb formáit is.”*⁸

Kereshetnénk további meghatározásokat is, egy biztos, egyikből sem fog hiányozni a „*hatalom*” vagy az „*uralom*”, mint központi kategória, amely politológiai megközelítésből „*az a képesség, hogy szándékaidat és célkitűzéseidet megvalósítsd, lehetőség arra, hogy megtégy dolgokat és képes légy ellenőrizni másokat*”.⁹

Amennyiben a hatalomról, mint „*hatalmi források jelenlétéről*” beszélünk, a hatalom konverziója – alapprobléma. Nemcsak azt kell tudni, hogy mennyi forrással

⁷ Használatos a politikai dominancia és a gazdasági kizsákmányolás világrendszerére, vagy akár konkrét erőszakos érdekérvényesítésre is. Magyar Nagylexikon 9. 1999, 807.

⁸ Angliában 2002-ben, nálunk 2004-ben jelent meg Stephen Howe Birodalmak, angolul: Empire. A Very Short Introduction c. könyve. Howe 2004, 40. Gombár Csaba meghatározása is hasonló: olyan politikai entitásként írja le a birodalmat, „*amely sajátosan centralizált, hatalmilag strukturált, területileg szegmentált, kulturálisan pedig differenciált, de a világpolitikában egy egységként hat, s maga akarja meghatározni az adott világot.*” Gombár Csaba: A birodalom kérdéséről. In: Nem élhetek birodalom nélkül 2002, 12.

⁹ Robert Dahl megfogalmazása szerint: „*annak a képessége, hogy rávegyél embereket megtenni azt, amit máskülönben nem tennének meg.*” A másik ellenőrzésének a lehetősége többnyire bizonyos források birtoklásával függ össze, ezért a politikusok a hatalmat ezzel, vagyis források birtoklásával jellemzik. Ilyen források a népesség, a terület, a természeti források, a gazdaság mérete, a katonai erő és – sok más mellett – a politikai stabilitás. Nye 1990, 26.

rendelkezik valaki, hanem azt is, hogy mennyire tud élni vele, továbbá mennyire képes a hatalmi konverzióra és hogy milyen forrás szolgál a hatalom alapjául az adott környezetben. A nagyhatalmiság hagyományos ismérve annak háborús képessége.¹⁰ Nye könyvében hangsúlyozza, hogy a hatalom forrásai a 20. század második felében lényegesen megváltoztak. Bár a katonai erőnek továbbra is fontos politikai szerepe van, alkalmazása sokkal költségesebb és szűkebb körű, mint korábban volt. Megnőtt a szerepük az ún. „*ki nem tapintható*” hatalmi forrásoknak: a kultúrának, az ideológiának és az intézményeknek (soft power – puha vagy lágy hatalom), amelyek segítenek a preferenciák kialakításában.¹¹ Nye meghatározása szerint egyenlőtlen hatalmelosztás esetén szokás hegemoniáról vagy birodalomról beszélni.¹² Az imperializmus pedig az ennek megvalósítását szolgáló politika, illetve gyakorlat.

Vannak más megközelítésmódok is, de egyet lehet érteni azzal, amit Szilágyi Ákos állít, miszerint „*magának a birodalom szónak nincs világosan körvonalazott jelentése, tisztázott és egyezményesen elfogadott szellemi tartalma*”¹³. Van, aki szerint ez alapvetően egy a modernségtől alapvetően idegen kategória, hiszen már az emberi civilizáció megjelenésekor elterjedt. Samuel Eisenstadt például megalkotta a „*hagyományos birodalmak*” fogalmát, amely nagy kiterjedésű és viszonylag erősen centralizált területeket foglal magában, amelyben az imperátor személyében és a központi politikai intézményekben megtestesülő centrum önálló politikai egységet képez.¹⁴ Kitüntetett szerepe van itt a Római Birodalomnak, amelynek szimbólumait azok az államok is átvették, amelyek a középkorban örökösének tartották magukat. A Habsburgok például a Nyugat-Római Birodalom örököseként, a Romanovok pedig a Kelet-római Birodalom utódjaként határozták meg magukat.¹⁵ Ha az állam fogalmát történetileg tág értelemben használjuk, akkor a birodalmak államképződmények, vagyis a birodalom egy különleges

¹⁰ Azt is megállapítja, hogy a régebbi korokban könnyebb volt a hatalom forrásait felmérni. A 18. századi Európában például a népesség volt a fő hatalomforrás – adóztatták és elvitték katonának. Nye 1990, 27.

¹¹ Másként fogalmazva: a hatalom forrásai egyre távolodnak a katonai erőtől és hódítástól. Nye 1990, 29, 32.

¹² Nincs általános megegyezés arról, hogy mekkora egyenlőtlenység vagy milyen típusú hatalom hoz létre hegemoniát. Robert Gilpin szerint hegemónnak vagy birodalminak nevezhető az az erős állam, amely a nemzetközi rendszerben képes dominálni és ellenőrizni kisebb államokat. Joshua Goldstein szerint viszont az, amely képes diktálni vagy legalább dominálni. Nye 1990, 39.

¹³ Szilágyi Ákos: Állam és birodalom. In: Nem élhetek birodalom nélkül 2002, 135.

¹⁴ Szilágyi Ákos idézi Eisenstadt 1968-as szócikkét. Ld. Szilágyi Ákos: Állam és birodalom. In: Nem élhetek birodalom nélkül 2002, 139-140.

¹⁵ Eric Hobsbawm szerint a Romanovok a Római Birodalom keleti, a Habsburgok a Római Birodalom nyugati barbár őseitől származtatták magukat. A brit történész megfogalmazása szerint mindketten – mint birodalmak és mint európai hatalmak egyaránt „*újszülöttük*” voltak. Hobsbawm 2004, 283.

állam, amely birodalomközpontjának állampolitikai intézményrendszere nem azonos a birodalom intézményeivel.¹⁶

Jegor Gajdar szerint a birodalom egy nagy kiterjedésű, soknemzetiségű államképződmény, amelyben a hatalmi jogosultságokat a birodalomközpont gyakorolja, a demokratikus intézmények pedig – amennyiben léteznek –, valamint a választójog nem terjed ki a központ által ellenőrzött teljes területre.¹⁷ Jean-Baptiste Duroselle szerint a birodalmiság és az imperializmus klasszikus megtestesítője a Római Birodalom volt, amelyhez hasonlót csak egyet találunk az újkorban: az Orosz illetve a Szovjet Birodalmat.¹⁸ Duroselle egyébként megjegyzi, hogy átmenetileg Napóleonnak is sikerült birodalmat alakítania, amelyben a császár elképzelései szerint – Nagy-Britanniával ellentétben – Oroszország annak az egyetemes világbirodalomnak is része lett volna, amely általa az egész kontinenst, vagyis Európát Portugáliától keletre egyesítette volna – méghozzá – nemzeti alapon.¹⁹

Napóleon vagy a hagyományos orosz imperializmust modernizáló I. Miklós orosz cár²⁰ idején azonban földgolyóknak voltak még továbbra is olyan részei, amelyek a nagyhatalmak számára megközelíthetetlenek és ismeretlenek. Ilyen szempontból a helyzet a 19. század utolsó negyedében változott meg, amikor az expanzió a történelem során először terjedt ki a Föld utolsó szegletére.²¹ A monopolkapitalizmus támogatásával zajló terjeszkedésben az államnak immár kitüntetett szerep jutott és a helyzet különlegessége, hogy a nagyhatalmiság ettől kezdve Európában birodalmiságot jelentett, maga a birodalomépítés pedig ennek a logikus következménye lett.

¹⁶ Bár a mai értelemben vett állam csak az európai újkor óta létezik. Ld. Gombár Csaba i.m. in: Nem élhetek birodalom nélkül 2002, 13.

¹⁷ Gajdar 2007, 8.

¹⁸ Duroselle kiemeli, hogy ugyanúgy hódítás útján jött létre, óriási terület felett, hosszú időn keresztül gyakorolt ellenőrzést, biztosítva határai között a békét: a Pax Romana-hoz hasonló Pax Rusa-t. Idézi Héléne Carrere D'Encausse. D'Encausse 2007, 7-8.

¹⁹ Napóleon elképzelése szerint a széttagolt német és olasz államok az európai birodalomban egységes nemzeti államokként vettek volna részt. Ennek az elképzelésének szerepe volt az oroszországi hadjárat megindításában is. Duroselle 1990, 275-276.

²⁰ A bolgár Tyina Georgijeva egy egész kötetet szentelt az I. Miklós idején meghonosított „hivatalos népiség tanának” és foglalkozott annak az orosz külpolitikára kifejtett hatásával is. Ld. Georgijeva 2009.

²¹ Zbigniew Brzezinski az Atlanti-óceán északi partjainál „felhalmozott tudásból” keletkező birodalmi versengésből eredezteteti az egész földgolyóra kiterjedő gyarmatosítást, amelyben a „hajtóerőt a tengerészeti műszaki ismeretek fejlődése, a hittérítői buzgalom, az uralkodói és személyes dicsőség vágya, a kendőzetlen kapzsóság elegye szolgáltatta”. Brzezinski 2013, 25. Ez főként a spanyol és a brit gyarmatosítás korai, 19. század előtti korszakára igaz. Brzezinski nem különbözteti meg az 1875 utáni imperializmus(oka)t a korábbiaktól, így az állam szerepe e folyamatban nála elsikkad.

II.rész

IMPERIALIZMUS-ELMÉLETEK

Hagyományos birodalmakat a hadviselés iránt elkötelezett társadalmak teremtettek, mert uralkodó osztályuk a háború mesterségének elkötelezettje volt, vagy valamely más hasonló okból. Az európai gyarmatosítást viszont az ipart és kereskedelmet űző nemzetek kezdeményezték, nem pedig egy katonai gépezet. Ráadásul a folyamat anélkül ment végbe, hogy kizárólag e célnak szentelték volna minden erejüket. A hódítást a spanyolok és britek esetében például – legalábbis kezdetben – nem tervezték meg előre, az a gazdasági és technikai fölény gyümölcse volt. Ennek nem mond ellent, hogy a későbbiek során állami, katonai erő is párosult e területfoglalásokhoz.²²

Ráadásul a 19. század utolsó harmadában-negyedében kibontakozó, az egész földgolyót uralma alá hajtó gyarmatosítás kapitalista viszonyok között az állam jelentős szerepvállalásával zajlott a franciák, az oroszok, a németek, de még az amerikaiak esetében is!²³

Elsőként 1902-ben egy angol tudós, John Hobson elemezte e jelenséget. Ő különböztette meg „*az ókorba és a középkorba visszanyúló*” birodalmakat a 19. század utolsó harmadában keletkezettektől.²⁴

Hobson a brit gyakorlatból vette példáinak többségét, de megállapította, hogy a másik eredményes gyarmatosító: Franciaország esetében sem lehet tagadni, hogy az

²² Ernest Gellner alapján érdemes még hozzátenni, hogy a technikai és gazdasági hatalom elterjedésével a 19. század végén megváltozott a hatalmi erőegyensúly, majd 1905 és 1960 között odaveszett a „*többfejű európai impérium*”, illetve önként feladták azt. Gellner 2009, 60.

²³ Ez akkor következett be, amikor az Egyesült Államok Kuba megszállása után a Fülöp-szigeteket megszerezte. Urbán Aladár közli Beveridge szenátor 1900. január 9-i szavait az Egyesült Államok külpolitikájáról: „*A Fülöp-szigetek örökre a miénk. ...És közvetlenül a Fülöp-szigetek küszöbén ott kezdődnek Kína korlátlan piacai. Egyikről sem mondunk le. ...A Csendes-óceán a mi óceánunk. ...Az a hatalom tehát, amely uralkodik a Csendes-óceán felett, ...az egész világ felett uralkodni fog. Isten választott népe az amerikai nép*”. Urbán Aladár Szgy 1970, 657–658.

²⁴ Az ókori birodalmak olyan államok szövetségét jelentette, amelyet egy hegemon kormányoz, amely kiterjedt az egész ismert világra, amilyen például Róma hatalma volt a Pax Romana idején. Hobson foglalkozik az imperializmus és a nacionalizmus viszonyával. Felsorolja az imperializmus válfajait, így például a kolonializmust is, amely szerinte „*a nacionalizmus túlsordulása, amikor a nemzet egy része útrakél és államának teljes jogú állampolgáraként, teljes jogú önkormányzatot alapít*”. Szerinte ez a „*nemzet expanziója*”, ami ritkán marad meg az anyaország hatalma alatt. Hobson 1902, 6–8.

imperializmus alapvetően „*nacionalizmus-pótlék*”.²⁵ Foglalkozik a modern imperializmusok gazdaságtanával, kereskedelmi hasznosságával, sőt, potenciális népesség levezető funkciójával is.²⁶ Ami a nacionalizmus és imperializmus viszonyát illeti, úgy látja, hogy amennyiben a nacionalizmus az imperializmussal összeütközik, várhatóan a nacionalizmus győz.²⁷ Elemzi az imperializmus politikai jelentőségét, morális és érzelmi összetevőit és térbeli szóródását is. Mivel az imperializmus a tömegekhez a „*patriotizmus érzelmileg vonzó alakjában jut el*”, ezért ma „*fals antagonizmus van a nemzetek között*” – állapítja meg, hiszen „*látszólag imperializmusok feszülnek egymásnak*”.²⁸ Leninnek annyira megtetszett Hobson könyve, hogy két év múlva lefordította oroszra.²⁹

Mégsem ő, hanem egy könyvét Bécsben 1910-ben megjelentető fiatal osztrák politikus jelenti ki majd először erről az új típusú imperializmusról, hogy rendszermeghatározottságú, a *kapitalizmus legújabb szakaszának „sajátossága”* – velejárója. Az illetőt Rudolf Hilferdingnek hívták. Könyvének címe: *A finánctőke*. Részletesen elemzi a bankok, az ipari és a kereskedelmi tőke kapcsolatát a részvénytársaságokkal, illetve az értéktőzsdék szerepét követően szól a válságok természetének a megváltozásáról. Hilferding kifejti: a finánctőke lényege, hogy az ipari, a kereskedelmi és a banktőke régebbi, elkülönült területei most *közös vezetés alá* kerültek. Ennek következtében *megteremtődött az alapja annak, hogy az egyéni tőkések szabad versenye megszűnjön*.³⁰ Hilferding szerint a tőkeexport előfeltétele is a kapitalizmus gyors terjeszkedésének, és ennek során a tőkés osztályok letérnek a szabadkereskedelem politikájáról. A terjeszkedési politika – szerinte – a finánctőke szolgálatában egyesíti a vagyonnal rendelkezők összes rétegét, amelynek során a védővám és a terjeszkedés az uralkodó osztályok közös követelésévé lett. Meggyőződése, hogy ennek a politikának

²⁵ Majoros István megállapítja, hogy a 19. század elején „*Franciaország ...szinte a nulláról kezdte kiépíteni második gyarmatbirodalmát.*” 1818-ban összesen 7 ezer négyzetkilométernyi gyarmata volt, félmillió lakóval. 1830-ban foglalja el Algériát, majd 1870 és 1914 között tízszeresre megnövelte gyarmati területét. Nagyhatalmi rangját kifejezetten gyarmatbirodalmának köszönhetette! Majoros 2004, 47–49.

²⁶ Azt is megállapítja, hogy miközben az a nemzet számára rossz üzlet, a nemzetben belül bizonyos csoportok ugyanakkor jól járnak vele. Hobson 1902, 15–46.

²⁷ Hobson egyébként a nacionalizmus perverziójának tartja az agresszív imperializmust. Hobson 1902, 11.

²⁸ Hobson tart attól, hogy mindez a nemzeti élet lezüllesztésével fog járni. Hobson 1902, 363, 368.

²⁹ Lenin rámutat, hogy míg 1852-ben Disraeli külügyminiszter azt mondta, hogy a „gyarmatok malomkövek a nyakunkban”, addig a század végére Cecil Rhodes és Joseph Chamberlain voltak Nagy-Britanniában a kor hősei. Ezekben az években Anglia 3,7 millió négyzetmérfölddel és 57 millió lakóval, Franciaország 3,6 millió négyzetmérfölddel és 36,5 millió lakóval, míg Németország 1 millió négyzetmérföld területtel és 14,7 millió lakóval gyarapodott. Lenin_Imperializmus_1916, 105, 184.

³⁰ A folyamat lényegi vonása, hogy a finánctőke a tőke egységesítését jelenti – fejti ki részletesen Hilferding. Hilferding 1910, 399.

„háborús bonyodalmakra és ezzel forradalmi viharokra kell vezetnie”, amelyben a munkásosztály nem támogathatja a tőke terjeszkedési politikáját.³¹

Hilferding megállapítja, hogy a „tőke csak imperialista politikát folytathat”, amiből szükségszerűen következik, hogy a „proletárpolitika célja nem lehet a szabadverseny visszaállításának reakcióssá vált eszménye”, hanem csak a konkurencia teljes megszüntetése a kapitalizmus legyőzésével.³² Hilferding tehát az első, aki az imperializmust kifejezetten az új típusú, a monopóliumok és a finánc-tőke uralta újfajta kapitalizmus velejárójaként tárgyalta, rendszerspecifikusnak állítva be azt.

Az első világháború kitörését követően jelenik meg a szintén osztrák szociáldemokrata politikus Karl Kautsky könyve, amelyben hivatkozva Hilferding művére Kautsky a nemzetállamok és az imperializmus összefüggéseit taglalta, illetve próbált vonzó jövőképet, célt adni a világháború viszonyai között.³³ Kautsky osztotta Hilferding elképzeléseit a finánc-tőkés kapitalista imperializmusról, kifejtve, hogy miért van szükség imperialista államra.³⁴ Vitatkozott viszont azzal a nemzetközi szociáldemokráciában elterjedt nézettel, hogy a „nemzeti elv idejét múlta”, majd ki is fejtette, hogy a demokrácia miért önérték. „Olyan régi, mint az emberiség” és valójában a proletárság számára életszükséglet, míg a burzsoázia számára nem az.³⁵ Kautsky már 1915-ben meggyűlölte a világháborús öldöklést és azt gondolta jó megoldásnak, ha a status quo-t nem változtatják meg az érintett népek hozzájárulása nélkül.³⁶ Az imperializmusok fajtáit vizsgálva foglalkozott a kelet-indiai brit uralommal, Afrikával és Kínával is. Milyen impériumokra van a kapitalizmusnak szüksége? – tette fel a kérdést. Nem a nemzetiségi államra, nem a gyarmatbirodalomra, hanem államszövetségre, egy olyanfajta közösségre, mint amilyen az Egyesült Államok.³⁷ Kautsky már 1914-ben elképzelhetőnek tartotta, hogy a kapitalista államok között együttműködés alakulhat ki a világ piacainak felosztásának a kérdésében. Ez volt az ún. *ultraimperializmus* elmélete.³⁸

³¹ Mindezt „*A proletariátus és az imperializmus*” c. fejezetben írja meg, amelyben ugyanakkor megkülönbözteti a vállalkozók és a munkások kereskedelmi politikáját, amelynek során a vállalkozók a külső piacot, míg a munkások a belső piacot tartják szem előtt. Hilferding 1910, 484.

³² Mivel a finánc-tőke megteremtette a szocializmus végső feltételeit lehetővé vált a szocializmus és a „tőkemágnások diktatúrája végül is átcsap a proletariátus diktatúrájába”. Hilferding 1910, 486–490.

³³ A kötetet szinte azonnal magyarra fordította Weltner Jakab és a Népszava Könyveskereskedés Kiadásaként jelent meg. Magyar címe: Nemzeti állam, imperialista állam és államszövetség. Kautsky 1915, 5.

³⁴ Még Marxra is hivatkozik, amikor a finánc-tőke és az ipari tőke kapcsolatát veszi elő. Kautsky 1915, 33.

³⁵ Kautsky 1915, 17.

³⁶ Kautsky 1915, 21.

³⁷ Kautsky 1915, 103–104.

³⁸ Lenin, Kautsky és az ultraimperializmus (2003): <http://www.wsws.org/en/articles/2003/04/corr-a11.html>

Arról, hogy az orosz szociáldemokraták mit gondoltak erről a kérdésről, 1916 legelején lehetett értesülni. Ekkor jelent meg Nyikolaj Buharin *Világgazdaság és imperializmus* c. műve Oroszországban.³⁹ Buharin nem tett mást, minthogy Hobson, Hilferding és Kautsky nyomán összefoglalta az imperializmussal kapcsolatos rendszerspecifikusnak látszó vonásokat. Ami a kötet érdekessége, hogy bevezetőjét Lenin írta, aki – Buharinhoz hasonlóan – már itt radikálisan bírálta Kautskyt⁴⁰ főként ultraimperializmus elmélete miatt, és hitet tett amellett, hogy az igazi megoldás az, ha a finánc-tőke diktatúráját a forradalmi proletariátus diktatúrája váltja fel.⁴¹ Tekintve, hogy írásának célja a küzdelemre, vagyis a forradalomra való mozgósítás volt, nem lehet az adott miliótól elvonatkoztatva értékelni. Az igazi szintézis egyébként „*Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka*” című munkája, amelyet Lenin 1916 tavaszán Zürichben írt és Petrográdban 1917. április 26-án jelent meg.⁴² Eredeti címében – amint azt Eric Hobsbawm is kiemelte – Lenin az imperializmust a kapitalizmus *legújabb* fokának, illetve szakaszának nevezte,⁴³ és ez ténylegesen sokkal pontosabb fogalommeghatározás lenne, hiszen a *legfelsőbb fok* szintén azt volt hivatott szügerálni, hogy a következő feladat a szocialista forradalom kivívása. Lenin Hobson és Hilferding nyomán megállapította, hogy az 1873-as válság után a kapitalizmus imperializmussá változott, amelyet a termelés koncentrációja és a monopóliumok, valamint a finánc-tőke uralma jellemez. A bankoknak itt egészen új szerep jut. Néhány országban óriási tökefelesleg halmozódott fel, de a tőke kivétel igazán nagy méreteket csak a 20. század elején öltött.⁴⁴

Lenin szerint a világháború e rendszer egyenes következménye volt, hisz most „*van a világ először teljesen felosztva, s így ezentúl csak újrafelosztásról lehet szó*”.⁴⁵ Az imperializmust vagy monopolkapitalizmust, amelyet tőkekoncentráció, a fináncoligarchia uralma és jelentős tőke kivétel jellemez, a szabadverseny korlátozójaként festette le.⁴⁶ Erőteljesen bírálta Kautskyt, aki szerint elképzelhető, hogy „*a nemzetközi méretekben*

Kautsky már 1914-ben írt néhány cikket arról, hogy elképzelhető, hogy a kapitalista hatalmak meg tudnak egyezni – ezzel szemben Lenin azt állította, hogy nem.

³⁹ Nálunk Magyarországon a Szocialista Kommunista Munkások Magyarországi Pártja adta ki 1919-ben.

⁴⁰ Buharin 1916, 119.

⁴¹ Buharin 1916, 144.

⁴² A kötetnek több magyar kiadása is hozzáférhető. Én az 1973-as, a Kossuth Könyvkiadónál megjelent változatra támaszkodom, a hivatkozásban pedig a kötet első oroszországi megjelenésére gondolva az 1917-es dátumra utalok. (G.G.)

⁴³ Hobsbawm szerint ez a jobb és pontosabb cím és rámutat: Lenin halála után változtatták meg a „*kapitalizmus legfelsőbb fokára*”. Hobsbawm 2004, 17. Ld. ugyancsak Lenin_Imperializmus_1917, 181.

⁴⁴ E folyamatban Anglia hatalma a 19. század végén megrendült. A britekét angol gyarmati imperializmusként, a franciákét pedig uzsorás imperializmusként jellemzi. Lenin_Imperializmus_1917, 85–86.

⁴⁵ Lenin_Imperializmus_1917, 103.

⁴⁶ Lenin_Imperializmus_1917, 119–121.

egyesült finánc-tőke közösen fogja kizsákmányolni a világot".⁴⁷ A kapitalizmus „*élődiségét és rothadását*” Lenin abban vélte felfedezni, hogy lehetőség nyílt a technikai haladás mesterséges feltartóztatására, ugyanakkor elismerte azt is, hogy a „*monopólium a kapitalizmusban sem tudja teljesen és igen hosszú időre kiküszöbölni a konkurenciát a világpiacon*”.⁴⁸ Az imperializmus „*élődi*” vagy „*rothadó*” monopolkapitalizmus, amely átmeneti jelenség, hiszen át kell, hogy adja helyét a szocialista forradalomnak.⁴⁹

Több mint száz év múltán az új típusú imperializmus jellemzőit összefoglaló szintézisek egyik legnagyobb érdeme, hogy rávilágítottak a nacionalizmusok és az új típusú imperializmusok összefüggéseire, többek között felhívva a figyelmet arra, hogy a nacionalizmus erősebb történelemformáló erő, mint az imperializmus, bár van köze az imperializmushoz is. Fontos további erényük, hogy kiemelik: az imperializmus esetében strukturálisan új jelenségről van szó, amely a kapitalizmus fejlődésének velejárója, s ez gazdasági szereplői miatt alapvetően más jellegű, mint a hagyományos birodalmak keretei között kifejlődött korábbi imperializmusok voltak. Ugyanakkor lehet átfedés is, hiszen a modernizálódó hagyományos birodalmak államapparátusa láthat el olyan feladatot, amely megfelel az e birodalmak keretei közötti új rétegek érdekeinek, mintegy kiszolgálva őket.

Hobson nyomán Lenin mutat rá arra, hogy az imperializmus az államon belül csupán bizonyos csoportok érdeke, egyébként a többség számára költséges vállalkozás. Az imperializmusok szükségszerű világháborús végzetéről, illetve a szabad verseny kiküszöböléséről szóló lenini elképzelés propaganda- vagy publicisztikai fordulatnak bizonyult.

Nem bizonyult időtállóknak, hogy Hilferding nyomán Lenin is aránytalanul nagy szerepet tulajdonított a tőke kivitelnek, és ebből következően az imperializmust *élődiséggel* ruházta fel, bár igaz, hogy az a tárgyalt korszakban extraprofittal járt, de ha a beruházások tekintetében egyensúlyvesztés következett be, akkor a gyarmattartó állam számára az ilyen beruházási politika járhatott végzetes következményekkel.⁵⁰ Másrészt pedig a tőke kivitel és tőkebeáramlás aránya egy-egy állam esetében időben is változhat és

⁴⁷ Lenin_Imperializmus_1917, 128.

⁴⁸ Ez szerinte magyarázat arra, hogy Kautsky elmélete az ultraimperializmusról – miért ostobaság. Lenin_Imperializmus_1917, 136.

⁴⁹ Ebben közös álláspontja a Hilferdingével. Ld. Lenin_Imperializmus_1917, 171-174.

⁵⁰ 1914-ben az összes külföldi tőke 43 százalékát a britek fektették be, ám Nagy-Britannia hanyatlásának egyik kiváltó oka volt, hogy odahaza nem úgy és nem ott ruházott be, ahogy és ahol kellett volna. A brit vállalkozások jelentős része a hajógyártás, könnyűipar területén koncentrált és a tudásalapú új iparágakba, mint például a vegyipar, az elektromos ipar és a precíziós gépgyártás alig fektettek be. Nye 1990, 60.

nem feltétlenül van direkt összefüggés a tőkeáramlás, az extraprofit és az „*élődiség*” között.⁵¹

Alec Nove, aki egyike volt azoknak, akik Lenin e művét először tették Nyugaton bírálat tárgyává, helyesen vette észre, hogy Lenin „*alábecsülte a tőkerendszer technikai megújulási képességét*”,⁵² vagyis az imperializmus nem „*rothadt*”, és nem volt a kapitalizmus „*legfelsőbb foka*” sem.

Nemcsak Lenin, hanem Hilferding és Hobson, de Kautsky is viszont helyesen érzékelték, hogy egy újfajta gazdaságpolitikai és társadalmi jelenséggel van dolguk, amely alapvetően abban a formában, ahogyan érzékelték, 1945-ig változatlanul érvényesült.⁵³ A kapitalista államok egymáshoz való viszonya és benne imperializmusuk is alapvetően csak 1945 után módosult, tehát az imperializmus doktrínáját kidolgozó teoretikusoknak alapvetően jó megfigyelőképességük és persze szerencsájük is volt. A két világháború közötti kapitalista államokra is érvényesnek bizonyuló doktrína megfogalmazásakor ugyanakkor ők sem gondoltak arra, hogy e rendszer része lesz a Szovjetunió is, amelynek nagyhatalmi törekvéseit viszont nem a pénzügyi jelenlétére lehet visszavezetni.

Fontos hangsúlyozni továbbá azt is, hogy ezeknek az elméleteknek az alapján csak és kizárólag a kapitalista államokat lehet imperialistának nevezni – szocialista vagy kommunista államokat nem. Ha tehát ebből a hilferdingi, lenini megközelítésből vizsgáljuk a világot, egészen biztos, hogy soha sem fog eszünkbe jutni, hogy a Szovjetuniót imperialistának tekintsük. Egyébként a már ekkor a „*nyitott kapuk*” elvét hirdető, amerikai „*szabad kereskedelmi imperializmust*” sem könnyű leírni például a lenini fogalomrendszerrel, bár az amerikai Gus Hallnak – a hetvenes években – még az sem okozott gondot, hogy ne csak imperializmussal, hanem fasizmussal is vádolja például a Nixon-kormányzatot.⁵⁴

Egyébként az első, a kapitalista világot nemcsak társadalmi rendszerével, hanem elnevezésével is kihívó Szovjetuniót legfőljebb szándékai szerint lehetett megalakulásakor

⁵¹ Az Egyesült Államokba például tíz év alatt 1990 és 2000 között a tőkebeáramlás 88 milliárd dollárról 865 milliárd dollárra nőtt, miközben a tőkeáramlás mellett a mérleg például 2000-ben 485 milliárdnyi pozitívum. Todd 2003:115.

⁵² Nyilvánvaló az is, hogy az imperializmus nem bizonyult a kapitalizmus „*haldoklásának*”. Krausz 2008, 114.

⁵³ Sőt, a közöttük lévő versengés még brutálisabb format öltött, mint az első világháborúban. Az európai államok kapitalizmusainak helyrehozatalát a világválság megakadályozta, és a közöttük lévő konfliktusok a korábnál is élesebb format öltöttek és elvezettek a második világháborúhoz. Kiely 2010, 90.

⁵⁴ Gus Hall az 1970-es évek elején az Amerikai Egyesült Államok Kommunista Pártjának volt a főtárgya. Véleménye szerint az Amerikai Egyesült Államok nemcsak az „*imperializmus fő fészke*”, hanem „*a fasizmus sajátos útjára lépett*”. Hall 1974, 10.

imperialistának nevezni, mivel, bár célkitűzései alapján a világforradalmat szerette volna megvalósítani, ám erre kezdetben nem volt. Ennek ellenére az orosz kutatók között is van olyan, aki megalakulásától fogva imperialistának tekinti a Szovjetuniót.⁵⁵

De akad olyan is közöttük, aki kifejezetten az expanzió sikeres megvalósításához kötötte a „szovjet imperializmust”,⁵⁶ míg megint más, aki ennek ellenére sem tartotta imperialistának a Szovjetuniót.⁵⁷

Ennek kritériumait viszont elvi szinten meghatározni nem könnyű feladat. A főként emigrációban publikáló Abdurahman Avtorhanov bírálta például azokat a nyugati politológusokat, akik úgy gondolták, hogy „a Kreml külpolitikájának alapja a nemzetállami érdek”. Szerinte ugyanis „a szovjet globális stratégia több faktorú”, amelyek közül néhány állandó és néhány változó. A csecsen származású politológus-történész szerint „A szovjet imperializmus nem klasszikus imperializmus. Nem nemzetre alapozott”, ezért tud „forradalmi és dinamikus” lenni. Nem annyira gazdasági, sokkal inkább „ideologikus” törekvés. A hagyományos, kapitalista birodalmi törekvésektől eltérően, amelyeket a nyersanyag, a piacszerzés, a munkaerő, illetve a kedvező tőkebefektetési lehetőség vonz, „a szovjet imperializmust az emberek érdeklik, akiket egy meghatározott politikai és ideológiai rendszernek lehet alávetni. Ettől új típusú imperializmus” – fogalmazott Avtorhanov.⁵⁸ Avtorhanov szerint a szovjet külpolitika csupán kivételes esetekben, pontosabban „csak külső agresszió idején felelt meg Oroszország nemzetállami érdekeinek”.⁵⁹

⁵⁵ Mivel törekvései és állampolitikai döntései alapján jellemzi a szovjet államot, ezért Jegor Gajdar szerint a Szovjetunió már keletkezése óta impérium volt. Gajdar 2007, 9.

⁵⁶ Victor S. Mamatey például a terjeszkedés megvalósításának kezdeti időpontjához, 1939. augusztus 23-hoz köti a „szovjet imperializmust”. Mamatey 1964, 48.

⁵⁷ Trockij szerint például annak alapján imperialistának nevezni a Szovjetuniót, hogy „a bonapartista bürokrácia és a monopolkapitalizmus” egyaránt „katonai erőt alkalmaz expanziós céljai elérésére. Az efféle azonosítás csak zavarkeltésre jó”. Krausz 1989, 188. 1939. október 18-i Trockij „Újra és újra a szovjet állam természetéről” című írásának a keltezése. Trockij a Molotov–Ribbentrop-paktum után írt cikkében – bár Sztálint és a Kominternt „az imperializmus legértékesebb ügynöke”-ként írja le –, mégis „kisebbik rossznak” tekinti, hogy Kelet-Lengyelországot a Vörös Hadsereg foglalta el, és nem a Hitler. A Kreml politikáját a következőképpen határozza meg: „egy imperialista környezetben elkorcsosult munkásállam bonapartista bürokráciája által folytatott politika.” Krausz 1989, 188–190.

⁵⁸ Alapvetőeknek és állandóknak a politikai-ideológiai, katonapolitikai, gazdasági összetevőt tartja, míg vannak átmeneti („béke”, „az önrendelkezési jog”, egymásmellett élés”, „enyhülés”) kategóriák, amelyeket „funkcionálisnak” nevez. Szerinte az ország nemzetállami érdekei e két pólus között helyezkednek el. A körülmények határozzák meg, hogy e tényezők mikor, milyen körülmények között cserélnek egymással helyet. In: „Gyinamika szovetszkovo imperializma” (A szovjet imperializmus dinamikája), ami a szerző Brezsnyevről szóló könyvének egyik fejezete. Avtorhanov 1979, 215–239.

⁵⁹ A szovjet külpolitikát – szerinte – főként a kommunista párt és az általa létrehozott rendszer érdekei határozzák meg, vagyis a rendszer megszilárdításának és a világgkommunizmus győzelmének az érdeke. Avtorhanov 1979, 236.

A Szovjetunió esetében tehát nem vagyunk könnyű helyzetben, ha nagyhatalmi törekvéseit, expanzióját, ha úgy tetszik *imperializmusát* mozgatórugói alapján kell jellemeznünk, hiszen katonai költségvetésével még maga a legfelsőbb vezetés sem volt tisztában.⁶⁰

A brit, a francia, a német, vagyis a vezető nyugat-európai imperializmusok mellett az első világháborút megelőzően az Orosz Birodalom mellett „*hagyományos birodalom*” volt még az Oszmán Birodalom⁶¹ és az Osztrák-Magyar Monarchia.⁶²

Igaz, a Habsburg Monarchia 1867-es átalakulásának következtében – mint ahogy Alexander Motyl fogalmaz – „*területének jelentős részén megszűnt teljes mértékben birodalminak lenni*”, hiszen például a „*kiegyezés hozott minőségi változást, amennyiben Budapest bizonyos paritást kapott*”, tehát történtek lépések a nemzetállamiság irányába,⁶³ ám sem az Oszmán, sem a Habsburg Birodalom nem érte meg a második világháborút, mivel a Párizs környéki békékben területüket a többi győztes nagyhatalom felosztotta. Az

⁶⁰ Csupán azt állapíthatjuk meg, hogy a fegyverkezésre fordított költségek a szovjet vezetés legfőbb prioritásai között szerepeltek. Méretei, a nemzeti jövedelmen belüli arányuk, még az ország és a fegyveres erők vezetői számára sem voltak ismertek. Jegor Gajdar V.M. Kudrov 2003-ban és N.I. Rizskov 1995-ben megjelent könyvére hivatkozva állítja, hogy a Szovjetunió a szocialista országoknak évi 20 milliárd dollár értékben nyújtott segítséget 1986 és 1989 között és azt megelőzően. Gajdar azt is megállapítja, hogy ez döntő részben hadi felszerelés és haditechnika volt. Gajdar 2007, 200–201.

⁶¹ Akkor is így van ez, ha Eric Hobsbawm különválasztja az Oszmán, a Habsburg és a Romanov birodalmat az imperialista periódus gyarmati birodalmaitól és úgy látja, hogy a cári Oroszországot a Szovjetunió új alapra helyezte. Vagyis szerinte az egyszerre tartozik az európai nemzetközi politika hagyományos birodalmihoz, de ugyanakkor mégsem, ezért sorolja külön kategóriába. *After Empire* 1997, 12. Ebben a kérdésben Hobsbawm-nak csak részben van igaza, Lenin elég meggyőző, amikor az imperializmus új szakaszáról és abban a „*cári félperifériális*” imperializmusról, illetve az azt támogató társadalmi erőkről ír. Ld. később részletesebben.

⁶² A tanulmánykötet Solomon Wank, Alekszej Miller, Thomas Kleteschka, Sz.A. Romanyenko és John Swanson tanulmányait tartalmazza – Tofik Iszlamovén kívül, aki szerint az Orosz Birodalommal ellentétben – amely eurázsiai birodalom volt – a Habsburgoké tiszta soknemzetiségű európai birodalom volt, amelynek történelmét a Szovjetunióban és a csatlósállamokban erőteljesen eltorzították, s így a róla szóló értékelésekben a „*fekete szín dominált*”. Ahogy Iszlamov fogalmaz: „*súlykolták az osztrák- és magyarellenes előítéleteket, amelyek genetikailag kapcsolódtak a hagyományos, bár hivatalosan elítélt nacionalizmushoz*”. Iszlamov-Miller 1995, 31.

⁶³ Alexander J. Motyl szerint attól, hogy vezetői egy országot birodalomnak neveznek, nem következik, hogy az lenne. Mint ahogy abból, hogy soha nem neveznek egy államot annak, mint például a Szovjetunió esetében, attól az még birodalom volt, hiszen a birodalmiság kritériuma nem az, hogy császár legyen a vezetője. Szerinte a „*birodalom nem egy diktatórikus soknemzetiségű állam, hanem a soknemzetiségű állam különleges formája*”, amelynek van magja és van perifériája. Van magelitje és periférikus elitje, magnemzete és periférikus nemzete vagy nemzetei. A mag ellenőrzésének kiterjesztésével, vagyis hódítással keletkezik, azaz nyílt imperializmus következménye. De keletkezhet másként is, például dinasztikus házassággal, „*lopással*”, mint Bosznia-Hercegovina esetében 1908-ban. És keletkezhetnek továbbra is csendben – szerinte a jövőben inkább ez lesz a jellemző. In: *After Empire* 1997, 19–26.

orosz példa ettől eltérő, hiszen a Romanovok birodalmának területén – egy sajátos rendszerváltás után – mégiscsak létrejött egy szerkezetében más, de méreteiben hasonló állam, amelynek sikere jelentős részben a világháborús kudarchoz és a klasszikus orosz nacionalizmus, illetve birodalmiság vereségéhez kapcsolódik. A Szovjetunió a monopolkapitalista imperializmus korában, a japánoktól elszenvedett vereség után modernizálódó cári, majd polgári forradalmi Oroszország tagadásaként jön létre, tehát ezért van értelme tisztázni, hogyan viszonyul egymáshoz az orosz birodalmi- és nemzettudat, valamint a keletkező szovjet ideológia.

Az Orosz Birodalom a XVI. század óta napi 80 négyzetkilométeres hódítással szerezte meg Szibéria és a Táv-Kelet javarészt lakatlan területeit, amelyet tervszerű kolonizációval is igyekezett benépesíteni. Ugyanakkor – érdekes módon – az orosz uralkodók számára mindvégig kitüntetett jelentőséggel mégis az európai expanziós politika bírt. Kezdetben az ortodoxia biztosította az ideológiát az orosz hódításhoz, de a 19. században ez már kevésnek bizonyult.⁶⁴

Az első modern orosz birodalmi doktrínáról,⁶⁵ az orosz „pánszlávizmusról” és a többi orosz birodalmi paradigmáról:⁶⁶ a „pánorosz izolacionizmusról”, az „eurázsiai

⁶⁴ I. Miklós idején, 1833-ban Szergej Uvarov közoktatási miniszter ezért megteremtette a „hivatalos népiség” tanát, amely az ortodoxia mellett az önkényuralom és a népiség hangsúlyozásával igyekezett Oroszországnak a Nyugattól eltérő jellegét hangsúlyozni. Walicki 1975, 46. Az elméletet egészen I. Miklós haláláig, vagyis a krími háborúig alkalmazták az orosz állam politikájában. (Korábban már utaltam a bolgár Tyina Georgijeva munkájára, amely kifejezetten a „hivatalos népiség” tanáról szól.)

⁶⁵ Doktrína: „tanok, tudományos elméletek rendszere. Tartalma és jellege alapján megkülönböztetnek külpolitikai és katonai doktrínát. Az előbbi a külpolitika irányára, céljaira, feladataira vonatkozó nézetek, valamint az azok megvalósítására alkalmazandó módszerek, eszközök rendszere. A katonai doktrína az állam által hivatalosan elfogadott politikai és katonai állásfoglalások, nézetek rendszere, amely egy adott időszakban a lehetséges háború (katonai konfliktus) megelőzésére, bekövetkezése esetén jellegére, céljaira, a fegyveres erők és a hátszág felkészítésére, a haderő alkalmazására, szerkezetére, valamint a háború (katonai konfliktus) megvívásának módjaira, a hadászati célok elérésének mikéntjére vonatkozik.” Magyar Nagylexikon 6. 1998, 702.

⁶⁶ *Köznapi értelemben egy időszakban uralkodó elméleti modellvariáns. Társadalomtudományi fogalomként Descartes óta hatások és ellenhatások értelmében vett jelenség. M. Weber elméletében a kollektív társadalmi cselekvések mögötti egyéni tettek és elgondolások magyarázataként szolgáló tartalom.*

Th. Kuhn a paradigmát meghatározó uralkodó elméletnek nevezi, amely általánosan elfogadott magyarázatként, a társadalmi valóságra vonatkozó modellként értelmezhető. Nézete szerint átfogó módszertani szabályok együttese, ugyanakkor a jelenségekkel szembeni intuitív alapbeállítottságot is magában foglalja.

Egymással összehasonlíthatatlanok, nem összemérhetők. Magyar Nagylexikon 11. 2002, 515.

„A paradigmák jóslatok alapjául is szolgálnak, és egy paradigma érvényességének és alkalmazhatóságának legfőbb próbája az, hogy a belőle fakadó jóslatok milyen mértékben bizonyulnak pontosabbnak az egyéb paradigmából fakadóknál.” Huntington 1999, 42.

imperializmusról” vagy magáról a „szovjet birodalmi gondolatról” a peresztrojka előtt viszonylag keveset olvashattunk.⁶⁷

A történészek a pánszlávizmus fogalmának értelmezésében sem egységesek,⁶⁸ az egyszerűség kedvéért én pánszlávizmusként jellemzem azokat a politikai elképzeléseket, amelyek célja Európa szláv szempontok szerinti megszervezése, illetve működtetése.⁶⁹

A pánorosz izolacionizmusról és annak az orosz nacionalizmushoz való viszonyáról is értékes monográfiát köszönhetünk Byrnesnek, aki Pobedoszcevről írt.⁷⁰

Amerikai életrajzírója, Robert MacMaster Nyikolaj Danyilevszkijt az első modern orosz totalitárius filozófusnak, a bolsevikok szellemi elődjének tartja és művét elsősorban ezért tekintette korszakalkotó jelentőségűnek.⁷¹ Az eurázsiai iskola követőinek munkáiból – Ljuba Siselinának és Gazdag Ferencnek köszönhetően – 2004 decembere óta néhány fejezet magyarul is olvasható.⁷²

Ezek az irányzatok az 1905-ös japánokkal vívott háború kudarca és az 1905-ös orosz forradalom után a részleges politikai reform útjára lépett cári orosz államban nemcsak kiválóan figyelemmel kísérhetők, hanem abban is segítenek, hogy vizsgálni tudjuk mind a nacionalista, mind a birodalmi politikát; érzékeltetni tudjuk ezek korlátait; továbbá be tudjuk mutatni a bel-, különösen a nemzeti és nemzetiségi politika, illetve a külpolitikai aktivitás összefüggéseit.

⁶⁷ Legutóbb 2007-ben megjelent könyvemben igyekeztem áttekintést nyújtani róluk. Ld. Gecse Géza 2007, 77–183.

⁶⁸ A pánszlávok derékhadát a szlavofilok adták. A szlavofil ideológia fejlődéséről a 19. század második felében Pavel Miljukov történész – később az 1917-es februári polgári kormány külügyminisztere – ír rendkívül érdekesen. 1893-as fejtegetéseiben Danyilevszkijt, Leontyjevét és Vlagyimir Szolovjovot hasonlítja össze, és arra a következtetésre jut, hogy Danyilevszkij szlavofil, Leontyjev a szlavofil tan logikus továbbfejlesztője, viszont Szolovjov már nem az; szerinte „a szlavofil eszme meghalt és már nem is támad fel”. (Miljukov 1903). Újabb feldolgozás a Dudzinszkajé. Dudzinszkaja 1983.

⁶⁹ Ezt a 19. századi pánszlávok többsége többnyire a (szláv) államszövetség létrehozásával és orosz vezetéssel képzelte el. Különböző mértékben ugyan, de a pánszlávok mindegyike a szláv etnikumok mellett az (orosz) állam és az ideológia (az ortodox egyház) erejére kívánt támaszkodni. A pánszlávizmusról, illetve történetéről szóló újabb munkák közül – tárgyismerete, rendszerezettsége és nem utolsósorban olvashatóssága miatt kiemelkedik Mihchael Boro Petrovich és Hans Kohn munkája. Ld. Petrovich 1956, Kohn 1953, és népszerűbb, a szélesebb közönség számára írt változata: Kohn 1960.

⁷⁰ Byrnes 1968, 114–116. Byrnest egyébként az 1880-as évek Oroszországa főként azért érdekelte, mivel abban a Brezsnyev-korszak egyfajta előképét vélte felfedezni.

⁷¹ MacMaster szerint Danyilevszkij a racionális totalitárius filozófusok közé tartozott és így – Csernyisevszkijhez és Tkacsovhoz hasonlóan – a bolsevikok ideológiai előfutárának tekinthető. Szerinte a náciak a totalitarizmus nyugati változatát testesítették meg, és – ellentétben a keleti totalitarizmussal – irracionálisak, reakciósak voltak. MacMaster 1967, 294–300.

⁷² Gazdag Ferenc és Ljubov Siselina szerkesztésében Nyikolaj Jakovlevics Danyilevszkij *Oroszország és Európa (Rosszija i Jevropa)* című könyvének címét kölcsönözte a több orosz szerzőtől válogató, műveikből sok részletet tartalmazó, magyarul megjelent kiadvány. Gazdag–Siselina 2004.

Oroszország mellett a másik soknemzetiségű európai birodalomban, a Habsburg Monarchiában az állam továbbélésének szempontjából volt kulcsjelentősége a nemzetiségi kérdésnek.⁷³ A századforduló után mind erősebbé és határozottabbá váltak a különböző nemzeti-nemzetiségi mozgalmak, amelyek között számos immár nem a birodalom keretei között képzelte el boldogulását, bár kétségtelen, hogy a különválási törekvések csupán a világháború alatt erősödtek meg. A munkásmozgalom eredetileg tagadta a nemzeti elv fontosságát, viszont az osztrák szociáldemokraták nem teheték meg, hogy a Monarchiában a megerősödő nemzeti-nemzetiségi mozgalmakat a századforduló után ne vegyék észre és mivel a Habsburgok államát nem kívánták lerombolni, ezért annak keretei között kívántak megoldást találni a kérdés rendezésére.⁷⁴ Elképzeléseiknek orosz szempontból is volt jelentősége, hisz különösen az Orosz Birodalom területén élő népek közül számos élénk érdeklődéssel figyelte ezeket a megoldási javaslatokat.⁷⁵

Karl Kautsky a marxisták közül elsőként írta le a nemzetet objektív, kulturális realitásként, amelynek fő ismertetőjegye a nyelv. Kautsky Marxstól és Engelsztől eltérően arra a következtetésre jutott, hogy a munkásmozgalom nem tud meglenni nemzeti, nemzetiségi program nélkül. A jogász Karl Renner szintén kiemelkedő szerepet szánt a nemzetnek: a nemzeti élet szervezőjének a szerepét szánta.⁷⁶ Otto Bauer pedig a *Nemzeti kérdés és a szociáldemokrácia* c. könyvében (1907) legitimnek ismerte el a nemzeti követeléseket.⁷⁷ Bauernak köszönhetjük a következő definíciót: „*a nemzet olyan emberek közössége, amelyet természetük hasonló jellege köt össze*”. A nemzet sorsa főként a nemzetet alkotó emberek közös történelmétől függ, közös természete pedig főként a nyelvi közösségtől. Otto Bauer – Marxszal és Engelsszel ellentétben – úgy látta, hogy a nemzet

⁷³ A két birodalomban az uralkodó nemzetek aránya hasonló volt, csak míg a Monarchiában két uralkodó nemzet létezett, addig Oroszországban – egy. Ami Ausztria nemzetiségi összetételt illeti, Galántai József megadja a németek százalékos arányát Galíciával (közel 36%) és Galícia nélkül (közel 49%) is (hiszen ott a lengyelek számítottak uralkodó nemzetnek a csaknem ugyanakkora számú ruszinokkal vagy ukránokkal szemben). Galántai 1985, 203–204.

⁷⁴ Karl Renner és Otto Bauer mellett nem szociáldemokrata átalakítási javaslatok is születtek a Monarchia átalakítására. Például Aurel Popovici 1906-ban. Zöllner 1998, 331. Az osztrák szociáldemokraták vezető teoretikusait: Rennert, Bauert és Kautskyt majd ausztro-marxistáknak fogják nevezni.

⁷⁵ Nemcsak a kaukázusi népek tanulmányozták fokozott érdeklődéssel, hanem a zsidó munkásszervezet: a Bund például ausztromarxista programot fogadott el. D’Encausse 2007, 137.

⁷⁶ Eredetileg 1912-es megjelenésű könyvében Jászi Oszkár az utolsó fejezetben Karl Renner és Otto Bauer elképzeléseivel vitatkozva az egységes Monarchia mellett tette le a voksát. Jászi Oszkár 1986. 244–280. Hat évvel később, 1918 őszén megjelent könyvében is elutasítja Renner központosító törekvéseit, de ugyanakkor a közép-európai egység, tehát a Monarchia helyén létrehozott egységes közép-európai állam szükségességét mellett áll ki. Ld. a Függelékben: *Renner Károly szövetséges államterve*. Jászi Oszkár 1918. 99–117.

⁷⁷ Benedict Anderson foglalkozik a magyar törekvésekkel és Jászi Oszkárnak a Habsburg-monarchia felbomlása c. könyvére is hivatkozik. Ismerteti Bauernek a Nagy-Osztrák Egyesült Államokra vonatkozó elképzeléseit is. Anderson 2006, 96.

nem „átmeneti kategória”, hanem *állandó realitás*. A szocializmusnak így minden dolgozó számára „nem a nemzet meghaladásának”, hanem „a nemzet megszerzésének a lehetőségét kell biztosítania”. Bauer szerint a „*proletár internacionalizmus a nemzetek harmonikus együttműködése*”. Mivel a kultúra és a történelmi tudat a nemzet alapvető ismérvei, a megoldás a *kulturális autonómia*, amely a területi elvet tagadja. A proletárkultúrát és a nemzeti kultúrákat egy közösségben kell elhelyezni, amelyekben a nemzeti lesz a külső, a látható rész.⁷⁸

Sztálin 1913-ban *A marxizmus és a nemzetiségi kérdés* című művében, Otto Bauerral és az ausztromarxistákkal vitatkozva – bár a kapitalizmus viszonyai között, tehát „*átmeneti kategóriaként*” írja le a nemzetet –, mégis olyan elemeket emel ki, amelyek annak állandó jellegét bizonyítják. Érdekes idézni: „*a nemzet olyan történelmileg kialakult, tartós emberi közösség, amely a nyelv, a terület, a gazdasági élet és lelki alkat kultúrában megtestesülő közösségén alapszik*”. A kutatók közül van, aki feltételezi, hogy Lenint pont e munka sarkallta *A nemzetek joga az önrendelkezéshez* (1914) című munkájának megírására, amelyet aztán számos további tanulmány és cikk követett. Lenin kifejtette, hogyha nem veszik figyelembe a nemzetiségi kérdést, az alkalmas a munkásmozgalom feldarabolására. Átmeneti időre ezért Lenin hajlandónak bizonyult taktikai együttműködésre a nemzetiségi mozgalmakkal, amelyek erejét elképzelhetőnek tartotta bekapcsolni a munkásosztály küzdelmébe. Annak érdekében, hogy ezt a taktikát megerősítse, szükségét látta elismerni a *népek önrendelkezési jogát, az elszakadást és az önálló állam alakítását* is beleértve. Az önrendelkezés felajánlásának nemcsak a gyanakvó népek megnyugtatása volt a célja, hanem az uralkodó államnemzet sovinizmusának a megfékezése is.⁷⁹

Vannak történészek, akik szerint az orosz társadalomra nehezen alkalmazhatók a nacionalizmuskutatók eredményei közül azok, amelyek abból indulnak ki, hogy a nemzet a társadalom modernizációjának az eredménye,⁸⁰ mivel a modernizáció sokkal inkább

⁷⁸ Ezt majd Sztálin is átveszi Otto Bauertől. Az Orosz Birodalom keretei között főként a Kaukázusban támaszkodtak Bauer munkáira. D’Encausse 2007, 136.

⁷⁹ Hosszú távon a forradalmi államban Lenin ellensége volt nemcsak a föderalizmusnak, hanem még az autonómiának is. Lenin kiinduló álláspontja szerint az önrendelkezésnek csak kapitalista viszonyok között volt jelentősége, mint kivételnek a demokratikus centralizmus általános elve alól. D’Encausse 2007, 139–140.

⁸⁰ Kántor Zoltán szöveggyűjteményében Anthony D. Smith: *A nemzetek eredete* c. tanulmányából idézve: „*A nemzet...modern jelenség, és állampolgári jellemzői is csak a modern korban bontakozhatnak ki teljesen, az uralom, a termelés és a kommunikáció sajátos formáinak megjelenésével. A modern nemzetek ugyanakkor a premodern korszakokban és kultúrákban gyökereznek.*” Kántor Zoltán 2004, 226–227.

lassította, mintsem gyorsította az orosz nemzetté válást.⁸¹ Van igazság Geoffrey Hosking fejtegetésében, aki szerint a szovjet állam képtelen volt politikai közösséget teremteni, sokkal inkább a kommunista párt bírt ilyen közösségteremtő pótlék-funkcióval, a modernizáció szovjet változata pedig – Hosking szerint – akadályozta az orosz nemzetté formálódást. Igaz ugyan, hogy az orosz volt a közvetítő nyelv, a „cement”, de ezt nem az orosz, hanem a szovjet nép megteremtése érdekében használták, amelyben „*az oroszok a szovjet államiság hordozói voltak, ám észrevétleneknek kellett maradniuk*”. Az orosz messianizmus számára kiváló érvényesülési lehetőségeket biztosított, hogy „*terjessze az igazságot*”, azonban ez „*Oroszország egyfajta sajátos terhe*” volt.⁸² Azért kell csínján bánnunk ezzel a megfogalmazással, mivel – amint majd látni fogjuk – a Szovjetunió belül az oroszok aránya nem is annyira a párttagságon belül (persze ott is), hanem sokkal inkább a párt- és kormányapparátus berkeiben a húszas évektől kezdve folyamatosan emelkedett, a szovjet ideológiát pedig a harmincas évektől mind nagyobb súllyal alapvetően az orosz nemzeti tradíciók mentén *fejlesztették tovább*.⁸³

A nemzeti integráció, a nemzeti gondolat, a nacionalizmus⁸⁴ minden birodalmon belül a birodalmakkal szemben ható centrifugális erővé fejlődött a 19. – 20. század

⁸¹ Gondoljunk csak Nagy Péter korára vagy a szovjet időszakára! Geoffrey Hosking Karl Deutsch, Ernest Gellner és John Breuilly nacionalizmus összefoglalóit említi. Hosking 2012, 463. Magyarul ld. Kántor Zoltán 2004, 45–108 (Gellner és Anderson), 134–149. (Breuilly) – valamennyien a nacionalizmusról írnak, illetve Bretter Zoltán 1995, 9–26 (Anthony D. Smith a nacionalizmusról), 171–187 (Renan a nemzetről), 188–212 (Gellner a nacionalizmusról) értekeznek.

⁸² „*A Szovjetunió egy olyan államforma volt, amelyben az oroszok kiválasztott népnek érezték magukat. Igaz az is, hogy e messianisztikus impulzus létrehozásában nemcsak az oroszok, hanem a zsidók is részt vettek.*” Ilyen szempontból a megalakulás időszakában „*a Szovjetunió orosz-zsidó vállalkozás volt*”, és „*a zsidók későbbi kiközösítése erőteljesen megváltoztatta a természetét*”. Hosking 2012, 464–465.

⁸³ A szovjet ideológia kohéziós képességéről pedig nem készültek felmérések.

⁸⁴ Roger Scruton definíciójának első része gyakorlatilag azonos a sztálini meghatározással. Scruton úgy látja, hogy a nemzet olyan emberek csoportja, akik „*egy bizonyos területen telepedtek meg, közös intézményeket és szokásokat tartanak fenn, a közös történelem tudata alakult ki bennük, és úgy vélekednek magukról, hogy elkötelezték magukat mind a lakóhelyük, mind pedig az azt kormányzó jogi és politikai folyamatnak.*” Egy nemzet tagjai társakat látnak egymásban. A nemzeti tudat létfontosságú része a közös terület, amelyre mint közös otthonunkra, hazánkra valamennyien jogot formálhatunk. Amely nép egy adott területen osztozik, annak közös történelme is van, és lehet közös a nyelve és a vallása is. Scruton 2005, 173. Scruton szabatos összefoglalását is adja, hogy mit ért nemzeti gondolat alatt, viszont mivel fontos szerepet tulajdonít a demokratikus politikai intézményrendszernek, ezért valójában csak az európai nemzetek és az angolszász országok tekinthetők nemzeteknek, ami igen merész következtetés. Ld. Nemzetek és nacionalizmus. Scruton 2005, 174–224.

folyamán.⁸⁵ Ezért fontos a birodalmakon belül nemcsak a nemzetiségi kérdést, hanem az uralkodó nemzet nacionalizmusát is tanulmányozni.⁸⁶

Az első, az egész földkerekségre kiterjedő, minden korábbinál nagyobb pusztítási hatékonyságú öldökléssorozat az első világháború volt, amelyben imperializmusok és nacionalizmusok csaptak össze. Eric Hobsbawm szerint nem annyira az imperializmusok, sokkal inkább a nacionalizmusok hatékonyságáról árulkodik e világegés különleges „eredményessége”.⁸⁷ A világháború utáni rendezés – ha ellentmondásoktól hemzsege is, viszont végül is – általánosan elfogadottá tette a nemzeti önrendelkezést, az etnikai elvet.⁸⁸

Amennyiben az alávetett, a gyarmati népek nemzettudatát vizsgáljuk, azokban központi, integráló szerepe volt az idegen uralomnak, viszont az Európán kívüli régiókban más az etnikumnak, a vallásnak és a nyelvnek a jelentősége, mint az európai, illetve az észak-amerikai nemzetek életében. S a folyamat korántsem tekinthető napjainkban sem lezártnak.⁸⁹ Hasonló megállapításokat tehetünk Kína esetében is, ahol nem kellett hozzá száz év sem, hogy a mandzsu tradícióval kapcsolatos egykori attitűd mára teljesen megváltozzon.⁹⁰

A 19. század utolsó harmadában-negyedében születő imperializmusok tehát mintegy „kiegészítették” a gyarmattartó országok nacionalizmusát. Nem könnyű mérleget vonni, hiszen a kutatók közül van, aki szerint ezek az imperializmusok a nacionalizmusoknak alárendelt szerepet játszottak.⁹¹

⁸⁵ Mégha mindez ellentmondásosan is érvényesült, hiszen sokszor ezek a nacionalizmusok nem voltak mentesek az olyan birodalmi típusú gondolkodástól amely a náluk gyöngébb népesség bekebelezését természetesnek vette”. Gombár Csaba i.m. in: Nem élhetek birodalom nélkül 2002, 15.

⁸⁶ Sőt, van értelme egy-egy államon belül a társadalmi szervezetek hálózatát, a társadalom önszervező és önszerveződő képességét is tanulmányozni, hiszen az jelentős mértékben befolyásolja egy-egy ország sikerét a nemzetközi politikában. Fukuyama „*A bizalom*” című könyvében például a versenyképes országok társadalmát külön könyvben vizsgálja. Ld. Fukuyama 2007.

⁸⁷ Ahogy a brit történész fogalmaz: „*A hódítás és a birodalmi gyarapodás perspektíváját fel lehetett villantani a gyarmati háborúk időszakában, de a jelentős, súlyos konfliktusokban nem... mutatja, hogy a demokratikus társadalmakban a kormányoknak mekkora szükségük volt a nacionalizmusra, illetve hogy mekkora volt e nacionalizmus hatóereje.*” Hobsbawm 2004, 169.

⁸⁸ „*A nemzeti önrendelkezés formális elfogadása pedig segítette elmélyíteni az imperializmus morális és intellektuális válságát. Amennyiben az anti-kolonialista harc nacionalista mázban jelentkezett, már a két világháború között sem tudták, hogy pontosan hogyan reagáljanak rá.*” Furedi 1994, 5.

⁸⁹ Ld. Balogh András összefoglalóját a Nemzet és nacionalizmus kötet bevezetőjében. Nemzet és nacionalizmus 2002, 9–17.

⁹⁰ Ma már a mandzsu múlt is a kínai nemzettudat része, míg a 20. század elején ez nem így volt. Ld. Polonyi Péter tanulmányát: Birodalom-e Kína? In: Nemzeti identitás és külpolitika a Közel-Keleten és Kelet-Ázsiában 2005, 186–187.

⁹¹ Hobsbawm tulajdonképpen pont az ellenkezőjét állítja annak, amit Lenin állított. Szerinte ugyanis a „*birodalmi rivalizálásnak nem volt jelentős szerepe az első világháborút kiváltó okok között.*” Hobsbawm 2004, 315.

A disszertáció további célja, hogy érzékeltesse az orosz, a szovjet és a posztszovjet-orosz állam, továbbá a keretébe tartozó nemzetek, nemzetiségek nacionalizmusainak szerepét, valamint az állami expanzióra gyakorolt hatásukat.

Ezek közül az első kérdés, hogyan írható le a századforduló után kialakuló orosz kormányzati struktúra, hiszen a Romanovok monarchiája bár a múlt öröksége volt, de az 1905-ös katalizma után az imperializmus viszonyai között változott és változtatott. E tekintetben elfogadható Lenin álláspontja, aki ezt a kérdést a világgazdaságba ágyazottan vizsgálta. 1907-et követően úgy látta, hogy bár 1905-öt követően a cárizmus egy lépést tett a burzsoá monarchiává fejlődés irányába, de bürokratikus gépezete megőrizte viszonylag független érdekrendszerét mind a nagybirtokos arisztokráciával, de még inkább a burzsoáziával szemben, amire Lenin a „*bonapartizmus*” kifejezést használta.⁹² A modern orosz kaptializmus fejlődését az imperializmusnak egy „*középkorias*”, „*katonai-bürokratikus*” formájaként közelítette meg, amelyben az alapvető ellentmondást egyfelől „*a haladó ipari és finánckapitalizmus*”, illetve másfelől a „*legvadabb falu*” törésvonala mentén húzta meg.⁹³

⁹² Meglátása szerint ugyanis az önkényuralmi állam viszonylagos önállóságra tett szert az uralkodó osztályoktól, ugyanakkor az állam gazdasági szerepe rendkívüli mértékben megnőtt és összefonódott a finánciókével. Mindez – Lenin szerint – a „*gyarmati perifériáért*” folytatott egyetemes harcban különleges jelentőségre tett szert. Krausz 2008, 112–113., 115.

⁹³ Krausz 2008, 131–132. Úgy látta, hogy az abszolút monarchiából polgári monarchia lesz, amelynek során a burzsoázia – gazdasági érdekei védelmében – lemond a politikai hatalom jelentékeny részéről a nagybirtokos arisztokrácia, a cári bürokrácia javára, vagyis a cári monarchia alkalmazkodik a tőkés fejlődés szükségleteihez, bár ugyanakkor a legreakciósabb politikai erőkkel kötött szövetséget. Krausz 133–134.

III. rész

AZ OROSZ IMPERIALIZMUS ÉS A FORRADALOM

Az 1904-1905-ös japánoktól elszenvedett háborús vereség⁹⁴ Oroszországban belpolitikai válsághoz és forradalomhoz vezetett, amelyből II. Miklós cár és környezete liberalizálással, egy kvázi parlament, a дума létrehozásával próbált kiutat találni.⁹⁵ Ez a politika csökkentette a III. Sándor (1881–1894) idején bevezetett durva orosz kormányzati nacionalista nyomást és levegőhöz juttatta a birodalom területén élő nemzetiségek mellett – az orosz társadalmat is.

A Szentpétervár-központú állam sajátossága, hogy abban az oroszok nem voltak többségben; csak és kizárólag az ugyancsak szláv és ortodox vallású beloruszokkal és az ukránokkal együtt lehetett őket többségi nemzetnek tekinteni, amit az oroszok úgy *oldottak meg*, hogy nyelvjárásnak tekintették az említett nemzeteket.⁹⁶ A legnagyobb, az oroszokkal nem egyvallású szláv nemzettel, a lengyelekkel – Lengyelország 18. századi felosztása óta a feszültség szinte állandó volt, aminek következtében ezen a területen az orosz hivatalnokok úgy érezték magukat, mint az ostromlott várban. A különböző orosz pánszláv elképzelések nagyobbik, főként etnocentrikus alapon nyugvó részét vizsgálva megállapítható, hogy a Habsburg Monarchia és az Oszmán Birodalom lerombolása után kialakítandó *Kelet- vagy szláv Európa* területét ezért az oroszok eleve nem kívánták közvetlenül Oroszországhoz csatolni, hanem már a kezdetektől fogva államszövetség létrehozásában gondolkodtak, amiben Oroszország *csupán* hegemóniát gyakorolt volna.⁹⁷

⁹⁴ Az oroszok és a japánok szárazföldi vesztesége Mukdennél és Port Arthurnál közel ugyanakkora volt. Port Arthurnál 58 000 japán és 31 000 orosz maradt a harc téren. Mukdennél 85 000 orosz halt meg, a japánok közül pedig 70 000 katona. Nish 1998, 2. Viszont Csuzimánál odaveszett az egész orosz flotta. Ld. Szerdahelyi István összefoglalóját in: Vadász Sándor 2005, 783.

⁹⁵ Azért lehet csupán „kvázi-parlamentről” beszélni, mivel nem törvényeket, hanem törvényjavaslatokat hozott – azok végrehajtásához kellett az uralkodó jóváhagyása. Viszont pártok alakultak, amelyek elmondhatták a véleményüket, tehát kívülről hasonlított a parlamentre. (G.G.)

⁹⁶ Az 1897-es népszámlálás alapján az oroszok a birodalom 44,2%-át alkották. Az ukránokkal már többséginek lehetett őket tekinteni (62%). Heller–Nyekrics 1996, 55., illetve Hosking 2003, 423.

⁹⁷ Ld. például Danyilevszkij, Fagyejev és Leontyjev elképzeléseit az orosz birodalmi gondolatról szóló könyvben. Gece Géza 2007, 107, 115, 164.

A birodalom területén a lengyelekéhez hasonló volt az iszlám népesség száma. Híveit etnikai azonosságtudat is összefűzte, hiszen nagyobbik részük türk etnikumú volt.⁹⁸ A pántürk mozgalom viszont a 19. század vége óta egyre népszerűbb lett nemcsak a krími, hanem a volgai, az asztrahanyi és kazanyi tatárok, sőt, a baskírok, a csuvasok, az azeriek, a kazahok, a kirgizek és a türkmének körében is.⁹⁹ Ezt azért fontos kiemelni, mivel a 19. század közepétől – a világ összes többi részéhez hasonlóan¹⁰⁰, ahol a kereszténység olyan helyen próbálta a hitet terjeszteni, ahol a helyiek az iszlámmal már kapcsolatba kerültek – semmi remény nem volt a sikerre.¹⁰¹

1906 után az orosz uralkodó és környezete a dumát többször átalakította, és abból a muzulmán képviselők jelentős részét sikerrel kiszorította, bár teljesen elhallgattatni mégsem sikerült őket.¹⁰² Mivel főként e türk népek nem a birodalom keretei közötti létszámukkal arányban kaptak hangot, ez feszültséghez vezetett. Orosz állami szempontból különösen azért voltak potenciálisan *veszélyesek*, mert a pántürk mozgalom megteremtését követően mozgalmuk a szomszédos Oszmán Birodalom részéről rokonszenvre számított. E népek igyekeztek az orosz polgári pártokkal közös hangot találni. Az oroszok ugyanis számarányukhoz képest már megalakulásától, vagyis 1906-tól nagyobb képviselőre, így jelentősebb befolyáshoz jutottak a dumában, mint a többi nép, ahol nemcsak a kadetpárt (a

⁹⁸ A muzulmánok aránya, akiknek nagyobbik része különböző türk nemzetiségekhez tartozott, egy kicsivel nagyobb volt, mint a lengyeleké. Ld.: <http://oroszvilag.hu/?t1=tortenelem&hid=1616>. Az összes többi felekezet – a zsidókat, az evangélikusokat, a buddhistákat és az animistákat is beleértve – szintén 10 % körüli részesedéssel rendelkezett az Orosz Birodalom népességén belül.

⁹⁹ Iszmail Gaszprinszkij (1851–1914) krími tatár politikus kifejezetten a pánszláv mozgalom mintájára a hit, a nyelv és a kultúra bázisán egyszerűsített török nyelvet kezdett el népszerűsíteni, s ennek során törekedett a különböző oroszországi türk nyelvekből a perzsa és arab jövevényszavakat kiiktatni, és krími tatár szavakkal helyettesíteni. Bár 1883-tól e gondolat népszerűsítésére újságot is alapított, az áhított nyelvi egységet nem sikerült elérnie. Ld. D’Encausse 2007, 109. Az ortodox vallású tatárok, vagyis a gagauzok helyzete az összképet színesíti. És a kaukázusi nem türk, de muzulmán vallású népekről, mint például az oszétok egy jelentős, vagy a csecsenek nagyobbik részéről akkor még említést sem tettünk! (G.G)

¹⁰⁰ Búr Gábor tanulmányában például megállapítja, hogy Afrikában az európai keresztény térítők csak ott tudtak sikeresen téríteni, ahol pogányokkal és nem muzulmánokkal találkoztak, itt ugyanis semmi esélyük nem volt. A szerző felsorolja az iszlám afrikai sikerének az összetevőit is. In: Nemzet és nacionalizmus 2002, 350–351.

¹⁰¹ Az oroszosító politika a Volga-vidéken például ezen bukott el: amint a hatóságok oroszul próbálták meg terjeszteni az igét, a helyi (többnyire türk) népeket az iszlám karjába *taszították*. Ezért a kudarcral szembesülve – végül anyanyelvükre fordítva igyekeztek terjeszteni a szentírást, vagyis – az eredmény érdekében – lemondtak a nyelvi oroszosításról. Ld. Ilminszkij kezdeményezését, aki ezt Kazanyban az első között ismerte fel és oktatáspolitikáját ennek alapján alakította ki. Ld. Miller Imperija 2008, 89–90.

¹⁰² Viszont a közép-ázsiai régióból végül senki sem került a dumába. Az élet más területein is igyekeztek azért a muzulmán képviselők *szóhoz jutni*. 1905-ben Nyizsnyij Novgorodban muzulmán kongresszust tartottak, amelynek egyik elnöke Gaszprinszkij volt. Egyenlő jogokat szerettek volna elérni az oroszokkal politikai és vallási értelemben egyaránt. Az első dumában 25, a másodikban 35, a harmadikban 10 és a negyedikben 7 muzulmán képviselő volt. Már az első dumában is 270 orosz дума-képviselő volt a 200 többivel szemben, de a második dumától kezdve az oroszok aránya még inkább nőtt. D’Encausse 2007, 128., 129., 132.

liberális alkotmányos demokraták) vagy a narodnyikok utódai, az eszerek, illetve a náluk mérsékeltebb, de szintén a narodnyikok örökösének számító trudovikok, hanem a konzervatív októbristák, és nemcsak a szociáldemokraták mensevik, hanem hamarosan bolsevik szárnya is megjelent.¹⁰³ Sőt, a radikálisan „*cárbarát*” ultrajobboldali *feketeszásas mozgalom* képviselői is szerephez jutottak.¹⁰⁴

Az *Orosz Nemzeti Szövetség*¹⁰⁵ és a *Mihály Arkangyal Szövetsége* a zsidó tőke elleni harc, az Orosz Birodalom egységesítése mellett nemcsak a dumában szálltak síkra,¹⁰⁶ hanem antiszemita pogromokat szerveztek, miközben legismertebb képviselőik a finn autonómia eltörléséért és a nemzetiségek beolvasztásáért mozgósítottak.¹⁰⁷ Hiába született azonban meg a finn autonómia felszámolásáról végül a törvény, életbe léptetését a világháború kitörése megghiúsította.¹⁰⁸ Finnország így a tárgyalt korszakban akkora autonómiát élvezett, hogy szinte nem is volt komolyan a birodalom részének tekinthető.¹⁰⁹

A két jelentős, egymástól lényegesen eltérő irányultságú külpolitikai doktrína közül; vagyis az európai terjeszkedést szorgalmazó *pánszlávizmus*, illetve az ázsiai misszió mellett kardoskodó *eurázsiai imperializmus* közül a japánoktól elszenvedett vereség következtében 1906 után a pánszlávizmus erősödött meg. A pánszlávizmuson belül pedig már az 1890-es évek óta favoritnak a szerbek számítottak,¹¹⁰ igaz, ekkor velük a pétervári kormányzatoknak nem volt konkrét dolguk.

¹⁰³ Az első dumából mind a szociáldemokraták, vagyis mind a mensevikek, mind a bolsevikok – hiányoztak. (G.G.)

¹⁰⁴ Az első orosz forradalom idején megjelenő „*pogromista szélsőjobboldali ultrakonzervatív tömegmozgalom*” elnevezését az álcárok idejéből kölcsönözte. Ld. Bebesi György róluk szóló részletes feldolgozását! Bebesi 1999, 11.

¹⁰⁵ Orosz Nép Szövetségének is szokták fordítani. A Mihály Arkangyal Szövetsége mellett ez volt a legismertebb szervezet. Bebesi szerint szellemi–ideológiai értelemben a mozgalom a szlavofil gyökerekből táplálkozott. Bebesi 1999, 13–14.

¹⁰⁶ A feketeszásas mozgalom az 1905–1907-es forradalom következményeként az uralkodó osztály körében, de nem megrendelésére, „*harcos, oroszosító irányzatként*” született. Avrehnél a mozgalom 1910 és 1912 közötti történetéről találunk érdekes részleteket. Ld. Avreh 1968, 25–26.

¹⁰⁷ 1908-as, illetve 1910-es – a finn autonómia felszámolására irányuló – javaslataikat II. Miklós 1910 júniusában végül jóváhagyta és alá is írta. Ahogy Jutikkalának fogalmaznak: „*Azután, hogy az orosz nacionalizmusnak sikerült kivívnia ezt az elvi győzelmet, a konkrét intézkedések nem voltak sürgősek.*” Ld. Jutikkala 2004, 292–293.

¹⁰⁸ Ahogy Halmesvirta fogalmaz: az „*új rendszer kevés következménnyel járt*”. Ld. Halmesvirta 2002, 211.

¹⁰⁹ A főváros közelsége miatt a forradalmárok számára ennek komoly jelentősége volt, hiszen itt viszonylag szabadon tudtak szervezkedni, mivel az orosz rendőrség tevékenysége finn területen korlátozva volt. Lenin és Sztálin például Finnországban találkoztak egymással életükben először. Ld. Jutikkala 2004, 291.

¹¹⁰ Az oroszok a bolgárok után kezdték a szerbeket erőteljesen támogatni. A régebbi, ortodoxia-alapú orosz expanziós elképzelések alapján mind a bolgár, mind a szerb nép egyformán „*testvérinek*” számított. A folyamatról részletesebben Gecse Géza: A külpolitika hatása az 1870-es, 1880-as évek orosz nagyhatalmi gondolkodására. In: *Nemzetek és birodalmak* 2010, 177., 191.

Szentpétervár számára a legnagyobb gondot az első világháború kitöréséig a lengyelek okozták,¹¹¹ akik az orosz dumában külön frakciót alakítottak. Míg a muzulmánok igényeit Szentpétervár teljes mértékben visszautasította, a lengyelekkel való kapcsolat normalizálásának fontosságát például az orosz liberálisok megértették. Belátva a „régí pánszlávizmus” lengyelekkel kapcsolatos álláspontjának tarthatatlanságát,¹¹² a szlávok összefogását hirdető orosz nacionalista mozgalomnak – pont a pánszlávizmus rossz emlékét elkerülendő – a *neoszláv* nevet adták.¹¹³ Három kongresszusuk volt: 1908-ban Prágában, 1910-ben Szófiában és 1911-ben – Belgrádban üléseztek.¹¹⁴ Az 1908-as prágai kongresszuson így már – a korábbi, az 1867-es moszkvai szláv kongresszusról hiányzó – lengyelek is ott voltak, akiknek a дума padsoraiban részt vevő vezetője, Roman Dmowski a német expanzióval szemben – a bécsi parlamentben tevékenykedő cseh Kramářhoz hasonlóan – Ausztria–Magyarország és Oroszország összefogásának a szükségességét hangsúlyozta.¹¹⁵ Sokat rontott a helyzeten – és az ő helyzetükön is – Bosznia-Hercegovina Habsburg Monarchia általi formális annexiója.¹¹⁶

A Balkán-félszigeten ezt követően két háború is lezajlott. Az elsőt az orosz külpolitika tekinthette sikernek, hiszen annak alapját az a balkáni blokk képezte, amely Oroszország támogatásával jött létre; 1912. március 13-án léptek szövetségre a szerbek és a bolgárok, ezt követően a szerbek és a görögök, amihez hamarosan Montenegró is csatlakozott. Az 1912 decemberében a törökök vereségével végződő háborút 1913

¹¹¹ 1905 áprilisában ülésezett Moszkvában a lengyel-orosz kongresszus, amely az autonómia mellett foglalt állást, de ennél is jelentősebb volt a szeptemberi össz-oroszországi zemsztvo kongresszus, amely hasonlóan foglalt állást. A cár májusi rendelete értelmében a lengyel területen lévő elemi iskolákban bevezették a lengyel nyelvet és engedélyezték lengyel magánközépiszkolák indítását. Rátz 2000, 227–228.

¹¹² A szlávok egységét hirdető orosz pánszláv mozgalom a legjelentősebb szláv nemzetet, a lengyeleket a szlávok ellenségének kiáltotta ki, ami az oroszokkal rokonszenvező szlávok, például a csehek számára anakronizmusnak tűnt. Az 1867-es szláv etnográfiai kiállításra az oroszok nem hívták meg a lengyeleket, s a többi szláv nép közben azt hitte, hogy szándékosan bojkottálták a rendezvényt. Zarubezsnije 1975, 270. Vologymirov és Trubeckoj hozzáállásáról 1908-ban pedig Kohn 1960, 246.

¹¹³ Konkrétan Fjodorov adta ezt a nevet a mozgalomnak. Kolejka 1964, 87.

¹¹⁴ A fogalom „*kitalálója*” a cseh Kramář volt, aki alapvetően Ausztria helyett immár Oroszország felé orientálódott. Avreh 1966, 91.

¹¹⁵ Mindketten elítélték például a szerbek status quót ellenző, irredenta törekvéseit. Mind a csehek, mind a lengyelek koncepciójából logikusan következett Oroszország liberális átalakításának kívánsága, míg délszláv részről ilyen igény nem volt.

¹¹⁶ 1908. szeptember 16-án ugyan Oroszország hozzájárulását adta az annexióhoz, amennyiben a Monarchia támogatta volna, hogy az orosz hadiflotta áthaladhasson a tengerszorosokon. Bécs viszont ezt akkor jelentette be, amikor Izvolszkij Párizsba ment tárgyalni és így az orosz külügyminiszter az annexiót az újságokból tudta meg. Majoros–Ormos 2003, 199. Sajátos ellentmondás, hogy a Habsburg Monarchia parlamentjének szláv képviselői, akiknek többsége szimpatizált az oroszokkal (így a csehek és a délszlávok) nagy többséggel Bosznia-Hercegovina anektálása mellett szavaztak, miközben a magyarok (és persze más indítékok alapján a szerbek) egyáltalán nem lelkesedtek érte.

májusában sikerült békével lezárni.¹¹⁷ A zsákmányon – főként a Macedónián – való osztozkodás azonban Szerbia és Bulgária között előbb éles vitához, majd a Szerbia elleni, 1913. június 27-i bolgár támadáshoz vezetett. A szerbek ekkor Bulgária ellen nemcsak a nemszláv románokkal, hanem az „*ősi ellenséggel*”, vagyis a törökkel is szövetségre léptek.¹¹⁸ Az 1913. augusztus 10-i bukaresti béke következményeként Szerbia és Görögország megmaradt „*antantorientálnak*”, míg Bulgária – nem. Az orosz vezetés és a cseh pártok között viszont e balkáni háborúk hatására tovább szilárdultak a kapcsolatok.¹¹⁹ Szergej Szazonovot 1910-ben nevezték ki orosz külügyminiszterre¹²⁰, aki Ausztria–Magyarország ellen ekkor még sikertelenül próbálta szövetségre bírni a balkáni államokat és a Portát.¹²¹ Az 1914. június 28-i szarajevói merénylet után az orosz jobboldalon a radikálisok nem lelkesedtek a németekkel való összeadásért, míg (főként) a liberálisoknak sikerült az orosz társadalom nagyobbik részét – beleértve magát II. Miklóst is – háborúpártivá hangolniuk.

Oroszországban ekkor csak két jelentős jobboldali politikus volt, akit nem ragadott magával a háborús lelkesedés. Mind Szergej Witte, mind Ivan Durnovo II. Miklós korábbi, 1905-ös forradalom utáni kormányában töltöttek be kulcsminiszteri posztokat.¹²² Durnovo 1914. februári memorandumában arra hívta fel II. Miklós figyelmét, hogy Oroszország számára nemcsak az orosz csapatok veresége lenne katasztrofális, hanem a győzelmük is. Vereség esetén forradalomra, míg győzelem esetén a lengyel- és ukrán népességű területgyarapodás következtében távlatilag csak a lengyel és az ukrán szeparatizmus erősödésére lehetne számítani. Következtetése: ebben az irányban nincs értelme az

¹¹⁷ A béke megteremtette Albánia függetlenségét is. Palotás 2003, 66.

¹¹⁸ A bolgárok az előző háborúban megszerzett területeikből csak a trák tengerpartot és a Sztrumica völgyét őrizhették meg, ami Macedónia tizede volt. A törökök Drinápolyt szerezték vissza, a románok Dél-Dobrudzsát kapták meg. Palotás 2003, 68.

¹¹⁹ „1913-ban Klofáč, a Cseh Nemzeti Szocialista Párt vezetője az orosz hírszerzésnek ajánlotta fel a párt segítségét.” Majoros 2004, 218.

¹²⁰ Szergej Dmitrijevic Szazonov 1916 júliusáig töltötte be ezt a tiszteletet.

¹²¹ A pétervári kormányzatban belül ő a háborúpárti irányzathoz tartozott. Ld. Fejtő 1997, 46–47.

¹²² Durnovo 1905 és 1906 között belügyminiszter volt, míg Witte a kormányfő. 1906 áprilisában mindkettőjük helyébe mást nevezett ki II. Miklós. És mindketten 1915-ben haltak meg. Ld. Janov_1999,276.

expánzióinak.¹²³ Szinte szóról-szóra megegyezett ez azzal, amit a lengyelkérdés kapcsán – néhány évtizeddel korábban – Bismarck gondolt.¹²⁴

A politikai vezetés nem volt tisztában a mozgósítás logikájával sem Németországban, sem Oroszországban. Moltke korábbi elképzeléseitől eltérően, Schlieffen a kétfrontos védekezés helyett nyugaton gyorsan és nagy erővel kívánt eredményt elérni, miközben keleten csupán védekezett volna, majd a győzelem kivívása után, a keleti fronton kívánt csapást mérni. Mindehhez totális mozgósításra volt szükség. Az orosz vezérkari főnök, Nyikolaj Obrucsev 1892-es terve sem különbözött a totális mozgósítás tekintetében a németekétől, ráadásul az oroszok tervének szerves része volt, hogy az Osztrák-Magyar Monarchiát Németországgal egyszerre kell megtámadni.¹²⁵

Az első világháború végül a Monarchia Szerbiának küldött hadüzenetével 1914. július 28-án kezdődött meg. A nagyhatalmak közül egyébként ekkor csak Oroszország, s így a Szergej Szazonov¹²⁶ által is képviselt németellenes irányzat volt az, amely nem csinált titkot abból, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia megsemmisítésére tör.¹²⁷ Igaz, béketervében 1914. szeptember 14-én Szazonov egy trialista, Ausztriából, Csehszlovákiából és Magyarországból álló Habsburg Monarchiát vázolt fel.¹²⁸

Oroszországnak szövetségeseivel, Nagy-Britanniával és Franciaországgal 1915 márciusában sikerült hivatalosan is elfogadtatnia az úgynevezett „Konstantinápoly-

¹²³ Oroszország terjeszkedése végső soron ugyanis így Oroszország területi csökkenéséhez vezetne – érvelt Durnovó, aki szkeptikus volt mind a Boszporusz, illetve a Dardanellák vagy Konstantinápoly megszerzését illetően is, hiszen az oroszok nem kapnának általuk nyílt kijáratot a tengerre, mivel a brit hajóhad „*a legcsekélyebb nehézség nélkül megakadályozhatna*” számukra mindennemű ki- és bejárást, „*függetlenül a tengerszorosok birtoklásától*”. Idézi Henry Kissinger. Ld. Kissinger 1996, 202.

¹²⁴ Bismarck német győzelem esetén Lengyelország esetleges helyreállításával számolt, amelyet – ebben az esetben – húsz év múlva ismét fel kellett volna osztani Oroszország és Németország között. „*Ezért nem érdemes nagy és nehéz háborút viselni*.” Idézi Tefner Zoltán 2007, 320.

¹²⁵ Szazonov azt nyilatkozta Berlinben, hogy az nem irányul Németország ellen. A cár részleges mozgósítást szeretett volna csupán elrendelni, ám az orosz vezérkar mozgósítási terve valójában általános mozgósításról szólt. Nyikolaj Obrucsev tábornok Giers külügyminiszternek már 1892. május 7-én megírta, hogy nem az a fontos, hogy ki lött először, hanem az, hogy ki mozgósított először. Ha Németország kimarad egy orosz-osztrák konfliktusból, a háború végén olyan helyzetbe kerülhet, hogy Németország diktálja a feltételeket. Vagyis Oroszország érdeke az, hogy a háború általános legyen. Az 1892-es Franciaország és Oroszország közötti katonai egyezményt a francia parlament 1894. január 4-én hagyta jóvá. Kissinger szerint ettől kezdve csak idő kérdése volt az általános háború kirobbanása. Ld. Kissinger 1996, 197–200.

¹²⁶ „*A legbiztosabb módszer, hogy Németországra érzékeny csapást mérjünk és világhatalmi törekvésében elgáncsoljuk, a Habsburg-Monarchia ingadozó épületének lerombolása volt...*” Szazonov 1919, 314.

¹²⁷ Az oroszok 1914 szeptemberében, illetve novemberében jelezték francia szövetségésüknek, hogy a Boszporuszon és Trákiában megerősített támaszpontot szeretnének, illetve Ausztria-Magyarországgal végezni kívánnak. Fejtő 1997, 49.

¹²⁸ A pétervári francia nagykövettel, Paleologuegal beszélgetve viszont néhány hónap múlva ismét hangsúlyozta, hogy „*Ausztria-Magyarországot fel kell darabolni*”. (1915. január 1.) Idézi Majoros 2004, 216.

egyezményt”. Ennek értelmében az antant győzelme esetén Oroszország megkapta volna Konstantinápolyt, a Boszporusz nyugati partvidékét, a Dardanellákat és Dél-Trákia egy sávját. Bár a hadicélokot ennél konkrétan nem pontosították, nyilvánvaló volt, hogy Oroszországnak Ausztria–Magyarország és Németország területeiből is jutott volna.¹²⁹

Paradox, hogy a Konstantinápolyval kapcsolatos orosz igények valóra váltása érdekében az oroszok a világháború előtt nem tettek komoly lépéseket, mivel itt is a háború győztes befejezésétől vártak eredményt.¹³⁰ A világháború menete azonban nem látszott igazolni reményeiket. 1916 és 1917 között nem Oroszországnak, hanem a központi hatalmaknak sikerült ellenőrzésük alá vonniuk a *köztes európai térség*¹³¹ területeit.

Ami a дума pártjait illeti, a kadétok az októbristákkal, a centristákkal, és a mérsékelt jobboldaliakkal 1915 augusztusában a cári politikával szemben *Progresszív Blokkot* alakítottak, mire a cár berekesztette a дума ülését.

1916 nyarán Bruszilov tábornok hatalmas offenzívája ugyan sikeres volt, de óriási veszteségekkel járt.¹³² Oroszország a háborúba belerokkant, ezért a cár udvarában az az irányzat erősödött meg, amely a Németországgal való különbéke megkötésének a híve volt. Ezzel magyarázható az antantbarát Szazonov nyári felmentése, ám az, hogy a központi hatalmak 1916 novemberében végül bejelentették az önálló Lengyelország megalakítását, megnehezítette az orosz kormány helyzetét. Ugyanis amikor a дума ülését II. Miklós 1916. november 1-re összehívta, kiderült, hogy az orosz politikai élet szereplőinek túlnyomó többsége – az ország kimerülése ellenére – továbbra is a végső

¹²⁹ Kohn 1960, 257–258. A Konstantinápoly-egyezmény megkötéséről részletesen ld. Szazonov 1919, 358–362.

¹³⁰ A Balti-flottához képest nem fejlesztették komolyan a Fekete-tengeri flottát, másrészt pedig a Fekete-tengeri flotta fejlesztésre tervezett összeg (112 millió rubel 1914 és 1917 között) töredékét tervezték elkölteni 1914-ben (25 millió rubelt). Erről szólt az 1914.február 21-i rendkívüli koronatanács. Lunyeva 2010, 203–210., 243.

¹³¹ Főként a két világháború között, német nyelvterületen nevezték így az Oroszország és Németország közötti területet: Zwischeneuropa. Legelőször német tudósok használták a fogalmat így 1916-ban. Idézi Romsics Ignác 1998, 18.

¹³² Némileg ellentmondásosak a bő három hónapos intenzív harc embervesztéséről szóló források. Az angolok szerint 1 milliós az osztrák-magyar és ugyanekkor az orosz és 350 000-es a német veszteség: http://www.historyofwar.org/articles/battles_kovel_stanislav.html

Nyelipovics viszont egy régebbi munkájában ennél jóval súlyosabb 1,65 millió orosz veszteségről számol be. Ld.: <http://www.pereplet.ru/history/Author/Russ/N/Nelipov/Articles/brusil.html#n3>, illetve 2006-ban megjelent újabb könyvében 1 446 334 fős orosz veszteséget említ. Sz.G.Nyelipovics: Bruszilovszkij poriv, Moszkva, 2006. 45. Sikerük ellenére az oroszok nem voltak képesek kiteljesíteni győzelmüket. Ld. Cimbajev 2004, 397-399.

győzelemig kívánja folytatni a háborút.¹³³ Stürmer miniszterelnököt németbérencséggel vádolták, ami II. Miklós különbéke-kötési szándéka bukásának egyik előidézője lett. 1916 decemberében a cár felesége felett komoly befolyást szerzett Raszputyin ellen elkövetett gyilkosság az udvarban uralkodó állapotok tarthatatlanságáról közben azokat is meggyőzte, akiknek erről addig kétségeik lettek volna. Ilyen előzmények után az 1917-es februári forradalom kitörése a végzet beteljesítéseként hozzájárult ahhoz, hogy a cár – komoly ellenkezés nélkül – mondott le a hatalomról. Az Oroszországban kormányt alakító liberálisok, októbristák és eszerek 1917 márciusában a lengyelek számára autonómiát¹³⁴ biztosítottak, a finnek alkotmányát pedig jóváhagyták. A Lvov-kormány álláspontja szerint orosz részről a cárizmus megbuktatása és a forradalom győzelme után a háború „*elvesztette imperialista jellegét, és forradalmi honvédő küzdelemmé változott*”. Továbbra is tehát a háború győzelmes befejezése érdekében igyekeztek mozgósítani a társadalmat. Az Ideiglenes Kormány mellett azonban a forradalom során szerte az országban – és így a fővárosban is – szovjetek, azaz tanácsok alakultak. Kettős hatalom alakult ki. A tanácsok – a kormánnyal ellentétben – nem voltak háborúpártiak. A fővárosban a tömeghangulatot a legmarkánsabban a Pétervári Városi Tanács, a Petrszovjet fejezte ki, amelynek több nézeteltérése keletkezett az Ideiglenes Kormánnyal. A háborúellenes hangulat akkorára nőtt, hogy a még 1917. április 26-án is a végső győzelemig harcolni kívánó Pavel Miljukov külügyminiszter, a hadügyminiszter Alekszandr Gucskovval együtt – a tömegtüntetések hatására – 1917. május elején lemondott posztjáról. Az egyetlen, aki következetesen az azonnali békekötés programját vallotta – a Pétervárra emigrációból 1917 áprilisában hazatérő Vlagyimir Iljics Lenin volt. 1914-ben megfogalmazott programja semmit sem változott: „*az imperialista háborút polgárháborúvá kell változtatni*”.¹³⁵ Lenin megfogalmazta a „*minden hatalmat a szovjeteknek*” – jelszót is, ami az Ideiglenes Kormány erőszakmentes megdöntését sugallta.

¹³³A leghangosabb a liberális Alkotmányos Demokrata Párt követelése az volt, hogy Oroszország erős államként legyen képes megvédeni nemzetközi pozícióit. Ld. Heller–Nyekrics 1996, 12, illetve Cimbajev 2004, 406–407.

¹³⁴Míg a Munkás- és Katonaküldöttek Petrográdi Szovjetje 1917. március 14-én elismerte a lengyel nép jogát a függetlenségre, az Ideiglenes Kormány a lengyel néphez intézett felhívásában 1917. március 16-án „az Oroszországgal szabad katonai szövetség útján egyesített lengyel állam”-ról beszél csupán, vagyis kevesebbet ajánlott a lengyeleknek, mint a központi hatalmak. Dolmányos 1967, 102–103.

¹³⁵A Svájcban 1914. november 1-jén közzétett OSZDMP kiáltvány „*A háború és az oroszországi szociáldemokrácia*” címet viselte. Abból a jelszóból, hogy „*az imperialista háborút át kell változtatni polgárháborúvá*”, következett egy másik: a „*saját*” kormányok veresége az imperialista háborúban. Ld. A *Kommunista Internacionálé története*. Internacionálé 1971, 26–27.

Georgij Lvov a pétervári tömegtüntetéseket követően az eszerek bevonásával, „szocialista koalíció” létrehozásával igyekezett stabilizálni az Ideiglenes Kormányt. Amikor úgy érezte, hogy ez sikerült, külpolitikai sikerekkel is alá kívánta támasztani törekvését. Ebben a had- és tengerészeti miniszterré tett Kerenszkijben jó parterre talált, aki 1917 júniusában¹³⁶ Bruszilov tábornokot egy újabb offenzíva megindítására utasította. Az akció viszont csúfos kudarccal végződött, ami a Lvov-kormány bukásához, majd egynemű eszer kormány alakításához vezetett,¹³⁷ amelynek élére a hadügyminiszteri posztot továbbra is megőrző, Alekszandr Kerenszkij került.

Az 1917 márciusa utáni orosz polgári koalíciós kormányok egyike sem volt hajlandó arra, hogy lemondjon az „orosz nemzeti érdek” képviseléről. Az állandóan növekvő háborús kimerültségnek viszont döntő szerepe volt abban, hogy 1917 novemberében a mindvégig következetesen a háború ellen agitáló, a nemzeti érdeket hazugságnak minősítő bolsevikok szerezzék meg a hatalmat. Az orosz kommunisták a békéről szóló dekrétum kihirdetése után birodalmi politika-ellenességüket azzal is kifejezték, hogy nyilvánosságra hozták a korábbi orosz kormányok titkos szerződéseit, így az 1915 tavaszán kötött, az Oszmán Birodalom területének felosztásáról szóló angol–orosz egyezményt is, amelynek értelmében – Konstantinápolyt és a tengerszorosokat Oroszország kapta volna meg. Érdekes volt a finnekkel kapcsolatos bolsevik politika. A finn kormány ragaszkodott ahhoz, hogy a szovjetek ismerjék el az ország függetlenségét. 1917. december 18-án a bolsevik kormány ennek a kérésnek eleget tett: a Szovnarkom egy dekrétumban elismerte Finnország függetlenségét. (Lengyelország esetében ilyen elismerésre nem került sor.) 1918. január 15-én viszont a Vörös Hadsereg támogatását élvező államcsíny megteremtette a Finnországi Szocialista Dolgozók Köztársaságát. Az országban polgárháború alakult ki, amelynek leveréséhez Mannerheim tábornok német csapatokat is igénybe vett.¹³⁸ A bolsevikok 1917 decemberében fegyverszünetet kötöttek a központi hatalmakkal, majd béketárgyalásokat kezdeményeztek. A szovjet tárgyalódelegációt vezető Lev Trockij a „se

¹³⁶ 1917. június 18-ától 1917. július 1-ig tartott a régi orosz naptár szerint. A Gergely-naptár szerint július 1-én kezdődött.

¹³⁷ A 300 000 katonának, több mint a fele holtan maradt a harcúterén. A fővárosban a felháborodás akkora volt, hogy a kormánynak le kellett mondania. Lengyel 1991, 18–19. Más feldolgozások szerint a halálos áldozatok száma orosz részről 60 000 körüli, de találunk 400 000 fős veszteséglistát is. Ld.:

<http://hu.wikipedia.org/wiki/Kerenszkij-offenzíva>

¹³⁸ Szovnarkom: Szovet narodnih komiszarov, a Népi Komisszárok Tanácsa, vagyis a szovjet kormány. A bolsevikok tehát elismerték a burzsoá kormányokat, de ugyanakkor a „proletár önrendelkezés”-t támogatva törekedtek a megdöntésükre is. D’Encausse 2007, 157–158.

háború, se béke” álláspontját képviselve végül mégsem írt alá semmit.¹³⁹ Néhány hét elteltével, rosszabb feltételekkel 1918. március 3-án a bolsevikok Németországgal aztán mégis aláírták a breszt-litovszki békeszerződést,¹⁴⁰ amelynek értelmében az oroszok nemcsak a Baltikumról, hanem hatalmas szláv területekről, így Lengyelországról és Ukrajna jelentős részeiről is lemondtak.¹⁴¹ Az antant a breszt-litovszki békeszerződés aláírása után Szovjet-Oroszországot ellenségként kezdte el kezelni. Románia elfoglalhatta Besszarábiát, a Kaukázus térségét a britek, 1918 decemberében Odesszát pedig a franciák szállták meg.¹⁴² Az Oszmán Birodalom 1918. szeptember 20-án Bakut foglalta el, mire a Népbiztosok Tanácsa kijelentette, hogy ezzel Isztambul megszegte a breszt-litovszki békeszerződést, így a békeszerződés érvényét veszítette. Amint a császári Németország – a világháború veszteseként 1918. november 11-én – megadta magát, az Összoroszági Központi Végrehajtó Bizottság 1918. november 13-án egy határozattal a breszt-litovszki békét teljes mértékben hatályon kívül helyezte. Kivonulásuk előtt a németek a megszállt területeken a hatalmat a közben megalakult helyi nemzeti tanácsoknak adták át. A polgári és a baloldali erők között e területeken harc kezdődött, és a baloldalt Moszkva mindenütt támogatta. Így 1918 novemberében a Népbiztosok Tanácsa elismerte az Észt Szovjet Köztársaság, a Lett Szovjet Köztársaság és a Litván Szovjet Köztársaság önállóságát, így az említett köztársaságokban az 1919-es év a polgári függetlenség és a bolsevikok hívei közötti harccal telt. A németek fegyverletétele után a Piłsudski vezetése alatti Lengyelország viszont komoly fejtörést okozott Moszkvának, hisz Piłsudskiék 1918. november 14-e után háborút indítottak ellenük.

1917 novembere és 1918 ősze között a központi orosz területeken harc bontakozott ki a bolsevikok és orosz ellenfelek között is. Kerenszkij volt az utolsó orosz kormányfő, akit az antant elismert, viszont egy-két hozzá hű saját alakulattal vívott 1917 végi csetepaté után örülhetett neki, hogy épp bőrrel el tudott menekülni az országból. A különböző orosz

¹³⁹ Az 1917 decemberében lezajlott választások alkalmával a bolsevikok a szavazatok 24%-át kapták, míg az eszereknek sikerült a szavazatok 40,4%-át megszerezniük. Davies 2002, 861, illetve Heller–Nyekrics 1996, 32. Werth ugyanezt abszolút számokban adja meg. Vert 1994, 122.

¹⁴⁰ A breszti béketárgyalások menetét részletesen ismerteti: Terescsenko 2004, 60–61.

¹⁴¹ Galántai József a Baltikumon kívül, a lengyel, ukrán, grúz és örmény területek függetlenségének elismerésével összesen 60 millió ember, 1,42 millió négyzetkilométer terület és Oroszország vas- és acélipara 75 százalékának elvesztésében foglalja össze az Orosz Birodalom területvesztését Breszt-Litovszkban. Németh 2006 I., 31.

¹⁴² Az eredetileg tervezett 12 helyett csak 3 hadosztály állt a rendelkezésükre, ebből egy használhatatlan volt, mivel járvány ütötte fel a fejét a katonák között. A francia csapatok első egységei 1918. december 18-án érkeztek meg Odesszába és környékére. Munholland 1981, 45–47. Odesszába összesen 12 000 francia katona vonult be, de számuk 1919 márciusában sem haladta meg a 35 000 főt. Majoros István 1999, 130., 138.

ellenforradalmi csoportokkal legalább oly mértékben gyűlölték egymást, mint a bolsevikokkal. Két komolyabb katonai erővel rendelkező orosz ellenforradalmi hatalmi centrum alakult ki 1918-ra a birodalom területén: az egyik az Uraltól keletre, ahol Alekszandr Kolcsak az ott megalakított orosz kormányban előbb mint hadügyminiszter tevékenykedett, majd az év végén átvette a hatalmat, a másik az Orosz Birodalom déli területein tevékenykedő Önkéntes Hadsereg, kezdetben Kornyilov, majd 1918 őszére Anton Gyenyikin parancsnoksága alatt. Mindketten a birodalmi Oroszország örökösének tekintették magukat és nagyorosz nacionalistaként az antant szövetségeseiként támadták a bolsevikokat. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés tagjai, akik az egyetlen oroszországi legitim választás során lettek a törvényhozás képviselői 1918 januárjában, Oroszország északi részén, Arhangelszkben gyülekeztek, viszont nem volt mögöttük számottevő katonai erő. Nekik sem volt közük a központi hatalmakkal aláírt breszt-litovszki békéhez, de azt 1918 novemberétől a bolsevikok is érvénytelennek tekintették.

Az első világháborút 1918 novemberére az antant ugyan Oroszország nélkül nyerte meg, de azt nem vitatta senki, hogy a győzelemhez 1917-ig a keleti front igen jelentős mértékben járult hozzá. A bolsevikok „*az annexió és jóvátétel nélküli béke*” álláspontját és a „*nemzetek önrendelkezési jogát*” magukénak vallva leginkább Wilson amerikai elnök álláspontjához álltak közel, ugyanakkor hirdették a kapitalista világrend elleni totális háborút is.¹⁴³ Egyébként 1919 legelején a győztes szövetségesek nem voltak biztosak abban, hogy a bolsevizmus nem terjed-e tovább Európában, esetleg az ő saját országukra is akár. Ilyen körülmények között igen szép teljesítmény, hogy az Orosz Birodalom egykori külügyminiszterének, Szergej Szazonovnak sikerült megszereznie a dél-oroszországi területeken a fehér Önkéntes Hadsereget vezető Anton Gyenyikinnek és a magát főparancsnoknak nyilvánító, Alekszandr Kolcsak admirálisnak a hozzájárulását ahhoz, hogy képviselje az „*igazi*” Oroszország érdekeit a versailles-i béketárgyalásokon. Szazonov munkáját nagymértékben segítette az ekkor szintén Párizsban tevékenykedő, Csehszlovákiát ott hivatalosan képviselő Karel Kramář, aki Oroszországot a nemzetközi rend és Csehszlovákia szempontjából is kulcsjelentőségűnek, a bolsevikokat pedig annyira

¹⁴³ „...a korai szovjet külpolitika fő feladatának a világforradalom bátorítását gondolta, és nem az államok közötti kapcsolatok intézését. Ilyen közegben érthető volt a Szovjetunió kizárása a versailles-i békerendezésből.” A szövetségeseket nem nagyon ösztönözte, hogy olyan országot vonjanak be a tanácskozásokba, amely már különbékét kötött Németországgal, és amelynek ügynökei megpróbálják megdönteni az ő kormányaikat. Kissinger 1996, 255.

kártékony tényezőnek tekintette, hogy ellenük hajlandó lett volna harcba küldeni a cseh légiókat is.¹⁴⁴

Szazonov 1918 őszén Orosz Politikai Tanácskozó Testületet (RPSZ) hozott létre Párizsban, amely kiterjedt béke-előkészítő munkát folytatott.¹⁴⁵ Az Orosz Politikai Tanácskozó Testületből szűkebb kabinetet, ún. Orosz Politikai Delegációt (RPD) alakítottak. Ennek lett volna a feladata, hogy részt vegyen a béketárgyalásokon. Szazonovon kívül további három tagja Vaszilij Maklakov, az Ideiglenes Kormány volt párizsi követe és Nyikolaj Csajkovszkij, az észak-orosz területen megalakított Ideiglenes Kormány elnöke. (Borisz Szavinkov csak később csatlakozott hozzájuk.) A Delegáció elnökéül az Ideiglenes Kormány egykori miniszterelnökét és belügyminiszterét, Georgij Lvov herceget választották meg.

1918. november 7-én kialakították álláspontjukat, amely a hagyományos orosz birodalmi elképzelésektől egy ponton tért el: hajlandóak voltak Lengyelországról lemondani, ám az orosz állam egyéb területeiből semmit sem kívántak feladni. Sőt, számítottak Galícia, Bukovina és Kárpátalja Oroszországhoz csatolására. Az oroszok nem kívánták a balti államok függetlenségét sem elismerni és maguknak a Fekete- és a Kaszpi-tengerhez való kijáratot biztosítani akarták.¹⁴⁶ A bolsevikokkal küzdő orosz ellenforradalmi erők ambíciói tehát – különösen képességeikhez képest – eltúlzottak voltak.

Némi tünődés után 1919. január 12-én a szövetségesek végül Pichon francia külügyminiszter javaslatára úgy határoztak, hogy Oroszország számára nem biztosítanak helyet a békekonferencia győztes hatalmai között,¹⁴⁷ ám a Tízek Tanácsában Lloyd George 1919. január 16-án feltette a kérdést, hogy akkor milyen is legyen az Oroszországhoz való viszony. Szerinte ugyanis a bolsevizmust fegyveres erővel leverni – örültség, de kifejtette, hogy annak sem híve, hogy Oroszországot blokáddal sújtsák. A versailles-i

¹⁴⁴ Kramař Csehszlovákia létezésének „*külpolitikai garanciáját*” látta az oroszokban. Szerapionova 2006, 281, Masaryk és Benes nem támogatták Kramař ötletét az orosz belügyekbe avatkozást illetően, mivel úgy gondolták, hogy a bolsevizmus előbb-utóbb magától is elbukik. Uo. 283.

¹⁴⁵ Nemcsak diplomaták és politikusok, hanem az első világháborút irányító tábornokok is részt vettek a munkájában és határmegállapítással kapcsolatos döntéseket készítettek elő.

¹⁴⁶ Szerapionova is megerősíti, hogy a tengeri kijáratoknál a britek szívesebben látták a balti államokat, mint az oroszokat. Ld. Szerapionova 2006, 288–289.

¹⁴⁷ Ugyanakkor lehetőséget adnak számára, hogy memorandumokban kifejthessék álláspontjukat. Szerapionova 2006, 286–287.

békekonferenciát ezek után hivatalosan 1919. január 18-án nyitották meg.¹⁴⁸ A brit miniszterelnök úgy látta, hogy az oroszokkal kapcsolatban tájékozódni kellene a valódi erőviszonyokról és a helyzetről. Egyetlen megjegyzése volt: ki kellene kötni, hogy ürítsék ki Litvániát és Lengyelországot. Lloyd George szerint Gyenyikinben, Kolcsakban és a csehszlovák hadtestben reménykedni olyan, mintha „homokra várat építenének”. Érdekesek voltak a reakciók. Franciaország például élesen ellenezte a brit miniszterelnök felvetését, ezért a vitát 1919. január 21-re halasztották. Ekkor került szóba ismét egy komolyabb intervenció lehetősége, ami elől Lloyd George már korábban elzárkózott, de nem támogatta az amerikai elnök sem. Lloyd George néhány független állam védelmét látta értelmét megszervezni: Lengyelországra, Litvániára, Észtországra, Lettországra és Finnországra gondolt. A bolsevikok nemcsak az ország fővárosa, hanem Oroszország központi területei felett is megszerezték az ellenőrzést.¹⁴⁹ Ukrajna példája 1917 végétől kezdve kiválóan szemlélteti a térség erőviszonyait.¹⁵⁰

Wilson végül tanácskozást javasolt az Orosz Birodalom területén megalakult valamennyi erőközpont számára. Ekkor még Szalonikibe vagy Lemnos szigetére javasolta meghívni őket, ráadásul nemcsak az orosz ellenforradalmi erőket, hanem a bolsevikokat és a különböző független nemzeti kormányokat is, amit Clemenceau mereven ellenezett.¹⁵¹ Másnap, 1919. január 22-én az amerikai elnök végül a tanácskozás helyszínéül az Isztambul Márvány-tengeri bejáratánál lévő Herceg-szigeteket javasolta, s ezt továbbították is a különböző szervezetek számára.¹⁵² Wilson Finnországot és Lengyelországot leszámítva az Orosz Birodalom területéről valamennyi szervezett csoporttól, amely politikai vagy katonai hatalommal rendelkezett, a wilsoni 14 pont

¹⁴⁸ A száz évvel korábbi bécsi kongresszustól eltérően itt a legyőzött hatalmak eleve nem vettek részt – jegyzi meg Henry Kissinger diplomáciatörténeti munkájában. Kissinger 1996, 227.

¹⁴⁹ Szerencséjükre előfordult, hogy ellenségeik, a különböző ellenforradalmi csoportok között is súlyos volt az ellentét, ami szintén Leninéket erősítette. Anglia oroszországi képviselőjének Alekszejev tábornok 1918 nyarán azt írta, hogy inkább együttműködik Leninnel és Trockijjal, mintsem Szavinkovval és Kerenszkijjal. Ld. Heller–Nyekrics 1996, 67.

¹⁵⁰ Az 1917 folyamán végül a nemzeti függetlenség mellett állást foglaló Radát 1918 elején a Harkovban szovjethatalmat kikiáltó Ukrán Népköztársaság csapatai képesek ugyan kiverni Kijevből, ám a Rada a központi hatalmakat hívja segítségül, akik igen gyorsan számolják fel a szovjethatalmat az ukrán fővárosban és környékén. Az ország függetlenségét a breszt-litovszki békében elismerik és a bolsevikokat 1918 novemberéig kiharcolják az országból. A központi hatalmak ukránokkal kapcsolatos politikájával, az 1917-es év ukránjai történetével részletesen foglalkozik Oleh Fedyszhyn immár oroszul is kiadott könyvében. Fedyszhyn 2014.

¹⁵¹ Clemenceau aggodalmának adott hangot a bolsevizmus egész Európában való terjedésével kapcsolatban. Sonino olasz külügyminiszter intervenciókat legfeljebb önkéntesként küldött volna Oroszországba.

http://www.diphis.ru/princevi_ostrova-a496.html

¹⁵² 1919. január 24-én rádiófelhívást intéztek az Orosz Birodalom területén lévő szervezetekhez. Majoros 2004, 188.

alapján, entitásonként három képviselővel előzetes konzultációra várta. A megbeszélések idejére az egymással való ellenségeskedést be kellett volna szüntetni. A találkozó annak érdekében szerveződött, hogy közös álláspontot alakítsanak ki. Helyszínül pedig azért tűzték ki a Herceg-szigeteket, mivel oda 1918 novemberét követően a szövetségesek vonultak be és ez volt a legközelebb valamennyi oroszországi területhez, tehát a küldöttek viszonylag könnyen meg tudták közelíteni. A költségeket a szövetségesek fedezték volna, tervezett időpontként pedig 1919.február 15-ére gondoltak. A bolsevikok és a fehérek mellett tehát a balti, és a kaukázusi államok képviselőinek is felajánlották, hogy a Herceg-szigeteken találkozzanak.¹⁵³

Közben a párizsi orosz diplomáciai testület is élénk munkát fejtett ki. 1919. február 2-án Maklakov Omszkba megtáviratozta, hogy Finnország függetlenségének elismerése befejezett tény. Besszarábia ügyében a románok „*intrikálnak*”, a lengyelek Litvániával terveznek föderációt létrehozni és Belorusszia egy részére, továbbá Kelet-Galíciára is igényt formálnak. Vologodszkij külügyminiszter táviratban megválaszolta, hogy: „*a civilizáció ellenségei (a bolsevikok) elleni harcot ... a végsőig*” folytatják. „*A Herceg-szigeteken csak a bolsevizmus feletti ítékezésre hajlandók, másfajta tárgyalásra - nem*”.

A franciák – mivel bíztak a saját expedíciós seregük és a fehérek sikerében, a meghívás elutasítását sugalmazták. Ennek ellenére Odesszából 1919. február 3-án mégis részletes lista érkezett, amelyből az ottani bolsevikokat viszont kihagyták. Maklakovtól 1919. február 26-án érkezett kiegészítő magyarázat, amely arra hívta fel a figyelmet, hogy a meghívás nem pártoknak, hanem „*létező hatalmi struktúráknak*” szólt, amelyek valódi kormányzati és katonai hatalommal rendelkeznek. Az Északi Terület Ideiglenes Kormányától Arhangelszkből azt válaszolták, hogy „*a fegyverszünetet az ellenséggel károsnak tekintik, hisz a bolsevikok nem tisztelik sem a nemzetközi szerződéseket, sem a nemzetközi egyezményeket*”. 10-én Párizsban Maklakov úgy érezte, hogy Washington véleménye kedvezőtlené vált az orosz fehér erőkről: „*képtelenek önállóan felszámolni a bolsevizmust, és külföldre utaltságuk oka a népi támogatottság hiánya*”.¹⁵⁴ Az orosz ellenforradalmi erők „*hátbaszúrásként*”, „*második Bresztként*” fogadták Wilson javaslatát.

¹⁵³ Miért nem kezdett el a Nyugat harcolni Oroszország ellen? L. <http://www.volk59.narod.ru/interpost.htm>

¹⁵⁴ A Don és Szibéria „reakciós jellege” az olyan liberális politikusoknál, mint Wilson kétségessé tette az olyan fehér erők támogatásának az ésszerűségét, amelyek autoritárius rendszer alakításában gondolkodtak és egy expanziós külpolitikát folytató Oroszország talpra állítását kívánták. Ld. Szergej Lisztov: Russzkoje polityicseszkoje szovescsanyije i V.Vilszon na Parizsszkoj mirnoj konferenciji . Ld.:

A Népbiztosok Tanácsa részéről G.V. Csicserin külügyi népbiztostól 1919. február 4-én érkezett válasz, amelyben a szovjetek megtáviratozták, hogy készek fizetni a cári Oroszország és az Ideiglenes Kormány kölcsöneinek a részleteit. A párizsi Orosz Politikai Tanácskozás 1919. február 16-án, tehát a tervezett dátumot követően reagált a felvetésre. Megállapították, hogy semmiféle fegyverszünet nem képzelhető el a nemzeti erők és a bolsevikok között, akik „*csak a terror révén képesek hatalmon maradni*”. Márcsak azért sem, mert a találkozó kifejezetten „*kártékony következményekkel*” járna. Vagyis míg a bolsevikok diplomatikusan reagáltak,¹⁵⁵ a fehérek felháborodottan utasították vissza az ötletet, így 1919 márciusára a kezdeményezés főként alapvetően miattuk fulladt kudarcba.¹⁵⁶ A Legfelső Tanács 1919. március 25-i ülésén végül arról kellett, hogy döntsön, hogy odesszai bázisát megerősíti, vagy felszámolja. Utóbbi mellett tette le a voksát és ezzel eldőlt a tervezett nagy intervenció sorsa, pontosabban az, hogy nem kerül ilyenre sor.¹⁵⁷

A szovjet kormány elismerte *a nemzetiségek önrendelkezési jogát*. Ebbe beletartozott a szovjet állam kötelékéből való kiválás, vagyis a függetlenség elvi lehetősége is. Paradox, de tény, hogy a nemzetiségi ügyek későbbi népbiztosa, Joszif Sztálin volt az, aki ezt az elvet 1913-ban *A marxizmus és a nemzetiségi kérdés* című tanulmányában – Buharin segítségével – először fogalmazta meg. A szovjet vezetés ennek szellemében járt el, amikor 1917. november 15-én *A népek jogairól szóló dekrétumban* meghirdette a kollektív önrendelkezéshez való jogot. Az 1918 januárjában szuverenitásukat kimondó finnek, lengyelek és a Baltikum nemzetei; a litvánok, a lettek és az észtek követték.¹⁵⁸ A kommunista párt hagyományos orosz birodalmi politikát ellenző álláspontja ezekben az években következetesnek látszott. Viszont ami a nemzetek önrendelkezési jogát illeti, nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy csak a periférián lévő nemzetiségek ügyében volt a párt a kiválást megengedő, ráadásul ott sem mindig.

http://www.perspektivy.info/history/russkoje_politicheskoje_soveshhanije_i_v_vilson_na_parizhskoj_mirnoj_konferencii_2009-01-20.htm

¹⁵⁵ A bolsevikok válaszában nem volt szó fegyverszünetről. Sőt, hangsúlyozták, hogy semmi sem állíthatja meg a szocializmus építését a Szovjetunióban. Ld:

http://ru.wikipedia.org/wiki/Совещание_на_Принцевых_островах

¹⁵⁶ A baltiak közül az észtek és a lettek ettől várták nemzetközi elismertségüket, míg a grúzok például arra hivatkozva, hogy Oroszországról lesz szó, amihez nekik semmi közük, ezért hallani sem akartak róla. Narocsnyickaja i. m. 232.

¹⁵⁷ Mivel nem volt, aki vállalkozott volna rá. Az új elgondolás értelmében viszont a szövetségesek továbbra is segítséget nyújtottak a vörösök ellen harcoló orosz fehérgárdista alakulatoknak, de velük szemben előnyben részesítették a harcra kész szomszédos államok hadfelszerelési igényeit. Majoros–Ormos 2003, 256–257.

¹⁵⁸ Közös volt bennük, hogy mindannyian közel voltak Európához, illetve európai befolyás érvényesült területükön. Kohn 1960, 279.

A lenini bolsevik vezérkart a Magyar Tanácsköztársaság 1919. március 21-i kikiáltása azért töltötte el örömmel, mert arra számítottak, hogy nemcsak a Monarchia területeit sikerül majd forradalmasítani, hanem Németországot is. A világforradalom szervezésére pedig pont a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltása előtti napokban hozták létre a Kommunista Internacionálét.¹⁵⁹ A Komintern, amelyet III. Internacionálénak is neveztek, nyíltan abból indult ki, hogy a kommunista forradalmak korszakában „*meg kell valósítani a népek felszabadítását*”.¹⁶⁰ A tárgyalt időszakban – bár ambícióik világméretűek voltak –, a valóságban a bolsevikok külpolitikája jelentős mértékben a pánszlávizmus tagadására épülve ugyan, de szintén – Európa-központú maradt. Álláspontjuk nem volt önellentmondásokról mentes, hisz bár alapvetően a világháborúban ellenségnek tekintett Németország forradalmasítására számítottak, ugyanakkor reálpolitikát is folytattak. A bolsevik államhatalom megszilárdításának igénye ugyanis megkövetelte, hogy a központi hatalmakkal nemcsak a világháborús orosz célkitűzésekről, a tengerszorosok és Konstantinápoly, Kárpátalja, Galícia és Bukovina megszerzéséről mondjanak le, hanem az Orosz Birodalom olyan területeiről is, amelyek elcsatolását az oroszok többsége abnormálisnak tartotta: itt Ukrajnáról, Besszarábiáról és a kaukázusi államokról van szó, miközben Finnország, Lengyelország, talán a balti államok függetlensége nehezen, de mégis megemészthető lett volna a számukra.

Az orosz nemzeti jobboldal programja sem volt ellentmondásokról mentes. Mind a közép-európai térségben, mind pedig a Boszporusznál határozott annexiós programot fogalmazott meg, viszont „*menet közben*” 1917 közepére kiderült, hogy nem fogja tudni ezt a programot megvalósítani, 1917 júliusára az Ideiglenes Kormányból pedig mind a kadétok, mind az októbristák – saját expanziós politikájuknak a társadalom számára való elviselhetetlensége miatt – kikerültek. Számukra maradt a vak hit tehát a szövetségesek győzelmében, de a központban, az Ideiglenes Kormányban már csupán a szocialista irányzatok: az eszerek, a mensevikek és a bolsevikok kormányoztak. A kadétok és az októbristák a peremterületeken kezdtek el szervezkedni, de túl azon, hogy nem számíthattak a birodalom felét kitevő nemzetiségek támogatására, nem tudták visszaszerezni az orosz társadalom nagyobbik részének a rokonszenvét sem. A termelés visszaesése tovább súlyosbította a helyzetet. A háború eredménytelensége a kezdettől fogva nihilista külpolitikát szorgalmazó bolsevikok népszerűségét növelte, ami hozzájárult

¹⁵⁹ Internacionálé dokumentumai 1975, 13–20, valamint az 1920-as szervezeti szabályzat uo. 53–57.

¹⁶⁰ Az alapító kongresszus (1919. március 2–6.) jegyzőkönyve uo. 14.

ahhoz, hogy az 1917. októberi fordulat után Leninék a hatalmukat meg tudták szilárdítani. Ez a fajta, a hagyományos expanzióról lemondó és az addigi külpolitikai célokkal szakító program látszott akkor a kisebbik, a kevésbé pusztító rossznak. A szarajevói merénylet és a Herceg-szigeteken tervezett tárgyalások közötti időszak így vált az európai expanziót szorgalmazó orosz pánszlávizmus fokozatos kudarcának a történetévé. Ennek során először a cár és környezete szembesült a fiaszó méreteivel, ám – talán a sajátos orosz kormányzati struktúrájának is köszönhetően – főként a дума *klasszikus* polgári pártjai – nem.¹⁶¹ Miközben a cár és környezete szinte azonnal kikerült a hatalomtól, a дума októbrista és a kadét tagjai csak fél év múlva, az újabb súlyos külpolitikai kudarc következtében sodródtak a perifériára. Az eszer párt nagyobbik részét pedig a bolsevikok nyílt diktatúrája ütötte ki a nyeregből – véglegesen 1918 januárjától. A breszt-litovszki békeszerződés bolsevik szempontból alapvetően nem a külpolitikai célokról, hanem a túlélésről szólt, s a bolsevikok – amint módjuk volt rá – azonnal fel is mondták. Mivel a világháború terheinek jelentős részét Oroszország viselte, s ily módon Németország vereségéhez döntő mértékben járult hozzá, morális szempontból indokolt lett volna részvétele a versailles-i békekonferencián. (Hatalmpolitikai szempontból pedig ugyanúgy, ahogy a legyőzött, de oda nem engedett összes *vesztes államé*, így Németországé is.) A problémát az okozta, hogy ekkor egy Oroszország, de legalább kettő; egy forradalmi és egy ellenforradalmi orosz társadalom létezett. Ezekből – főként angolszász kezdeményezésre – próbáltak 1919 januárjában és februárjában *egyet csinálni*, ám azok egymás iránti gyűlölete lehetetlenné tette a kiegyezést, így a békekonferencián való részvételt is. A nagyhatalmak megosztottságára a bolsevikok érezték rá igazán, amikor a Herceg-szigetekre szóló meghívásra reagáltak, hiszen a cári kormányzatok és az Ideiglenes Kormány adósságainak kifizetésére szóló „*mézesmadzag*” főként a franciáknak szólt. A franciák viszont elengedték a fülük mellett ezt a javaslatot, mivel bíztak a rendszer összeomlásában. Így az oroszokkal kötött béke alapvetően a különböző orosz ellenforradalmi központok tiltakozásán, az Oroszország területén zajló polgárháború létén, részben pedig a francia kormánykörök ellenállásán futott zátonyra.

¹⁶¹ „*Felelőtlenül*” fogalmazhatták meg elképzeléseiket a dumában, mivel csak a cár akaratának függvényében kerülhettek képviselőik a kormányba, akik ezért nem is pártjuknak, hanem az uralkodónak tartoztak felelősséggel. Nem szoktak tehát hozzá ahhoz, hogy döntéseiknek következményei vannak.

Az Európa-központú modern orosz nagyhatalmi doktrína, az orosz pánszlávizmus „*célnemzetei*” közül sikeresnek mondhatók az első világháborút kirobbantó, kezdetben kifejezetten az oroszokra támaszkodó szerbek, illetve a csehek, de még inkább a kevésbé kedvelt lengyelek, s a nem-szláv, ugyanakkor ortodox románok, akik a békerendezés során alapvetően a nyugati hatalmakra számíthattak. (Az oroszok által kedvelt bolgárok viszont a vesztesek közé kerültek.)

A békeművet a nemzetek önrendelkezési elvére, az etnikai elvre hivatkozva népszerűsítették, de nemzeti szempontból igencsak kérdéses, hogy jobb rendszert teremtettek-e, mint amilyen a korábbi volt,¹⁶² hiszen nemcsak stratégiai, hatalmi érdekek, hanem büntető szándékok is vezették a békecsinálókat. Ekkor még nem látszottak azok a mély ellentétek, amelyek ezeket az új államokat a – német és orosz zóna közötti, főként szláv államokból álló – térségben belülről feszítették. Az említett kisállamokból álló, 1918-tól fokozatosan kialakuló, alapvetően francia fejekben megfogalmazódott „*egészségügyi övezet*” abban a formában, ahogy létrejött, végül is nem bizonyult képesnek azt a funkciót betölteni, amelyet a Habsburg Monarchia nagyhatalomként addig ellátott, hiszen a kisállamokra felaprózott Európában Németország viszonylagos hatalmi túlsúlya a két világháború között még nőtt is a korábbi időszakhoz képest.

Ami az amerikaiakat illeti, nem lévén érdekeltek közvetlenül Európában, a háború utáni rendezésről Wilson elnök 1917. január 22-én az amerikai kongresszusban idealista elképzeléseket fogalmazhatott meg. Győzelem nélküli békéről, a nemzetek önrendelkezési jogának a biztosításáról, a tengerek szabadságáról beszélt és egy a békét szavatoló nemzetközi intézmény, a majdani Népszövetség létrehozásának szükségességét hangsúlyozva.¹⁶³ A Gergely-naptár szerint márciusban zajló orosz februári forradalom következtében létrejövő kormányt egyébként az Egyesült Államok azonnal elismerte, hiszen immár nem a cári despotizmus, hanem az orosz demokrácia volt hatalmon Oroszországban. 1917. április 6-án Amerika ugyan – nem szövetséges, hanem társult

¹⁶² Csehszlovákia esetében például az egységes csehszlovák nemzet fikcióját kellett megteremteni, hogy az újonnan létrehozott államban az uralkodó és elnyomott nemzetek aránya jobb legyen, mint a Monarchiában volt. Bobrakov Tyimoskin szerint máskülönben sokkal inkább „*csehnémet*” államnak kellett volna inkább lennie! Bobrakov-Tyimoskin 2008, 57.

¹⁶³ Woodrow Wilson számára idegen volt az erőegyensúly-politika, ami az európai hatalmak számára viszont természetes volt. Magyarics 2000, 138.

hatalomként üzent hadat Németországnak,¹⁶⁴ és bár számos bolsevik elképzelés hasonlított a wilsoni programponthoz közül néhányra (népek önrendelkezési joga, titkos diplomácia tagadása), de a kommunista hatalomátvétel következtében létrejött szovjet kormányt 1917 novemberében az Egyesült Államok nem ismerte el. Wilson elnök legnagyobb kudarcának a Párizs környéki békét tartják. 1918. január 8-án immár hadviselő félként Wilson ismét üzenetet intézett a kongresszushoz – ez volt a híres Tizennégy Pont. Nyílt diplomáciáról, a nyílt tengereken a hajózás teljes szabadságáról, a diszkriminációmentes, egyenlő feltételeken alapuló kereskedelemről, vagyis a „nyitott kapuról”, a fegyverkezés befagyasztásáról az érdekelt lakosság véleményének a megkérdezésével kívánta rendezni a gyarmati igényeket, de az orosz területek kiürítése is szerepelt a pontok között.¹⁶⁵ Wilson Tizennégy Pontjából tehát a hatodik a németek által megszállt orosz területek kiürítését követelte, ám a breszt-litovszki békét követően az amerikaiak nem tartották magukra nézve kötelezőnek a korábban megkötött szövetségi szerződéseket, mivel a bolsevikokat árulónak tekintették.¹⁶⁶

A meghirdetett amerikai elvek közül is számos ellentmondásban volt az első világháború utáni rendezéssel, amivel a szovjetek sem voltak egyébként elégedettek. A britek nem fogadták el például a tengerek szabadságáról szóló amerikai elképzelést; az olaszok az egykori Osztrák-Magyar Monarchia után létrehozott új határokat nem az etnikai elvek mentén húzták meg (hiszen Dél-Tirol északi része színnémet volt); a Népszövetségnek pedig az Egyesült Államok soha nem lett a tagja, bár a versailles-i békekonferencián alapokmányát 1919. február 14-én az amerikai elnök terjesztette elő.¹⁶⁷ Mivel közben a republikánusok erősödtek meg, az amerikai törvényhozás nem is ratifikálta

¹⁶⁴ A döntéshez hozzájárult, hogy Arthur Zimmermann német külügyminiszter a mexikóiaknak jegyzéket küldött, amelyben szövetséget ajánlott az Egyesült Államok ellen és ezt a táviratot a britek megfejtették. Az Osztrák-Magyar Monarchiának csak az év végén üzent hadat Amerika, miután kiderült, hogy nem sikerül leválasztani Németországról. Magyarics 2000, 135, 139.

¹⁶⁵ Szerepelt még Belgium szuverenitásának helyreállítása, a megszállt francia területek kiürítése. Elzász-Lotharingia visszaszolgáltatása Franciaországnak – érdekes módon – a „nem kötelező” kategóriába került. Az olasz határokat a nemzetiségi elvek szerint kívánta meghúzni. Ausztria-Magyarország népeinek az „önálló fejlődés” lehetőségét akarta megadni, Románia, Szerbia és Montenegró területét a központi hatalmaknak ki kellett üríteniük és Szerbia számára tengeri kijáratot tervezett. Az Oszmán Birodalom török részének szuverenitását el kívánta ismerni, a független lengyel államot szabad tengeri kijáratral igyekezett ellátni és létre kívánta hozni a Népszövetséget az államok területi sérthetlenségének a biztosítására. A beszéd 1918. január 8-án hangzott el. Magyarics 2000, 144. Kissinger 1996, 220–221.

¹⁶⁶ Arhangelszkben, majd a japánok megjelenése után a Távol-Keleten is jelentek meg amerikai katonák. Ezeket a csapatokat 1919 júniusában, illetve 1920-ban vonták ki Oroszország területéről. Az Egyesült Államok 1933-ig nem ismerte el a Szovjetuniót. Magyarics 2000, 143.

¹⁶⁷ Kissinger 1996, 230.

az 1919. június 28-án aláírt versailles-i szerződést.¹⁶⁸ Hiába volt a húszas évek végén az Egyesült Államok világtermelésben elfoglalt részesedése 40 százalék körüli, és hiába kaptak a szövetséges hatalmak nemcsak a világháború során, hanem utána is jelentős kölcsönöket tőle, Amerika befolyása – annak ellenére, hogy Európa pénzügyi talpra állításában mindvégig oroszlánszerepet játszott, egészen a negyvenes évekig elhanyagolható maradt.¹⁶⁹

Bár Oroszország a győztes koalíció tagja, ám területén 1917-ben két forradalom is lezajlott. Ezek közül az első folyamatosságot vállalt a cári korszak klasszikus pánszláv imperializmusával – csak demokratikus köntösbe öltöztette azt. Ám az orosz állam már az 1916-os Bruszilov-offenzíva után kimerítette tartalékait és 1916 őszére nemcsak külpolitikai mozgásterét, hanem akcióképességét is elveszítette, amit beteljesített az 1917-es februári polgári demokratikus forradalom. Ettől kezdve ugyanis a cári kormány helyett a дума-pártok Ideiglenes Kormányt hoztak létre. Ez a hatalomnak csupán egy részét összpontosította, hiszen nemcsak a hátszágban, hanem a fronton is szovjettek, vagyis tanácsok alakultak, amelyek gyakran felülbírálták az új, ámde képlékeny központ rendelkezéseit, amely – eszközök hiányában – a háború további folytatása mellett kötelezte el magát és a végletekig lejáratta nemcsak a hagyományos orosz imperializmust, hanem a nacionalizmust is, biztosítva így a békét és nemzeti önrendelkezést hirdető bolsevikok népszerűségét. Ebben a valójában *államtalan* periódusban, ha úgy tetszik, anarchiában a bolsevikok népszerűek voltak ugyan, de szabad választásokon megméretve nem kerültek volna hatalomra. Azokon az 1918 januári állapotok szerint az eszer párt alakíthatott volna kormányt. Ennek is szerepe lehetett abban, hogy a bolsevikok nyíltan a (proletár)diktatúra álláspontját vallva, a városokra és a központi területekre, továbbá a birodalom keretei között megmaradt nemzetiségekre támaszkodva próbálták hatalmukat stabilizálni, amelyben a központi hatalmakkal megkötött breszt-litovszki béke kulcsjelentőségű volt, hiszen 1917-től kezdve az ország ingatag belső viszonyai miatt a központi hatalmak hadseregei szinte azt csináltak Oroszország területén, amit akartak. 1917-től kezdődően

¹⁶⁸ Wilson Németországot is meg szeretne hívni a békekonferenciára, de a többi nagyhatalom ezzel nem értett egyet. Lloyd George már 1919. március 25-i Wilsonnak küldött memorandumában felhívta arra a figyelmet, hogy mennyire robbanásveszélyessé vált a helyzet Németország és szomszédai között – annak következtében, hogy rengeteg kis állam veszi körül, mindegyikben hatalmas német néptömeeggel, amelyik a Németországgal való egyesülést követeli. Kissinger 1996, 237.

¹⁶⁹ 1918. november 11-e előtt 7 mrd dollárt kaptak, ezt követően pedig 2,5 mrd dollárt. Magyarics 2000, 179.

nem volt orosz hadsereg, amely győzelmet tudott volna elérni velük szemben. 1918 novemberében, a központi hatalmak nyugat-európai veresége változtatott a helyzeten, hiszen az Osztrák-Magyar Monarchia területe is osztozkodás tárgya lett, Németország pedig visszavonta csapatait az ország területére. Oroszország polgárháborúba süllyedt és nem kis mértékben ennek köszönhetően nem tudott részt venni a Párizs környéki békerendszer kialakításában. 1919 márciusában a bolsevikok ugyan világpolitikai missziót szántak az országuknak, de Oroszország gazdasági helyzetének leromlottsága és katonai gyengeségük, valamint a külföld fogadókészségének hiánya miatt ebből a küldetésből – legalábbis egyelőre – semmit sem tudtak megvalósítani. Bár Európa sok szempontból a klasszikus orosz imperializmus elképzelései szerint alakult át, hiszen területén, a köztes európai térségben nemzetállamok alakultak, amelyek többsége szláv volt, ám ezek mindannyian a fővárosát Moszkvába áthelyező rendszer ellenségei lettek, nem beszélve az Orosz Birodalom függetlenné vált nemszláv peremállamairól, amelyek önállóságukat egy-egy kisebb polgárháborút követően tudták csak megszilárdítani. Az 1919-es év tehát a szovjet állam történetében nemcsak a versailles-i békeszerződésről, hanem Moszkva reintegrációs törekvéseiről, az ún. *proletár önrendelkezésről* is szólt, amelyek során a frissen függetlenségüket elnyert államok közül néhányan – igaz, még nem ebben az esztendőben, de – ismét elveszítették azt.

IV. rész

EXPANZIÓ ÉS REALITÁS A SZOVJETUNIÓBAN

A bolsevik párt orosz birodalmi politikát ellenző álláspontja a világháború kitörésétől kezdve következetesnek mondható. Annyi megszorítással azért érdemes élni, hogy a nemzetek önrendelkezési jogával kapcsolatban valójában csak a periférián lévő nemzetiségek ügyében volt a párt a kiválást megengedő, ráadásul ott sem mindig. A helyzetet tovább árnyalja, hogy a kommunisták a maguk részéről a békés együttélés periódusait mindig azon az alapon igazolták, hogy az erőviszonyok nem kedveznek a konfrontációnak.¹⁷⁰ A forradalmi mozgalom szervezésére 1919 márciusában a bolsevikok létrehozták a Kommunista Internacionálét, amelyet röviden mozaikszóval Kominternnek, illetve III. Internacionálénak is neveztek – világpárt volt.¹⁷¹ A Kommunista Internacionálé nyíltan abból indult ki, miszerint: „*Új korszak született – a proletariátus kommunista forradalmának korszaka (ezért) meg kell valósítani a népek felszabadítását és testvériségét*”.¹⁷² Már első kongresszusain részletesen szabályozta, milyen feltételeket kell teljesíteniük a tagszervezeteknek, kiemelve közülük a „*proletár internacionalizmus*” elvét. Így például meghatározta, hogy egy országban csak egy kommunista párt lehet. A Kommunista Internacionálé II. kongresszusán 1920 augusztusában előírták, hogy a kommunista pártoknak a *demokratikus centralizmus* elve alapján kell felépülniük, a világszervezethez való csatlakozás feltétele a „*proletárdiktatúra szükségességének elismerése*”, és hogy a csatlakozni szándékozó szervezeteknek kommunista pártoknak kell nevezniük magukat.¹⁷³ Európa meghatározó jelentőségű nemzete a német volt, amelynek a földrészen legerősebb munkásmozgalma volt. Németország egymaga jelentősebb tényező volt Európában, mint a balkáni és a közép-európai szláv nemzetek összessége. Ezért természetesnek tekinthető, hogy a bolsevik vezetés Németország forradalmasítását

¹⁷⁰ Lenin szerint a realitás diktálta az együttélést a kapitalista ellenséggel. Kissinger 1996, 256.

¹⁷¹ Internacionálé dokumentumai 1975, 13–20, valamint az 1920-as szervezeti szabályzat uo. 53–57.

¹⁷² Az alapító kongresszus (1919. március 2–6.) jegyzőkönyvéből idéztük. Internacionálé dokumentumai 1975, 14.)

¹⁷³ Internacionálé 1971, 74, 77–78. Ekkorra készült el a Komintern szervezeti szabályzata, amely a Kommunista Internacionálé feladatául tűzte ki „*az egész világ dolgozóinak felszabadítását.*” Uo. 87.

gondolta kulcsfontosságúnak. Mindemellett a Kominternnek rendkívül jó kapcsolatai voltak a térség szláv nemzeteivel.¹⁷⁴

1920-ban a forradalmi retorika ellenére végül is a nemzeti érdek lépett elő, mint legfőbb szovjet célkitűzés.¹⁷⁵ A nemzetiségekről szóló vita 1920 tavaszán a bolsevik párton belül a Kaukázuson túli köztársaságok: Grúzia, Örményország és Azerbajdzsán ügyében bontakozott ki. Két álláspont ütközött meg: az egyik a „szomszédsági viszonyra épülő politikai”, amelyet Lenin képviselt, a másik pedig az „imperialista”, amelyet Trockij¹⁷⁶ hadügyi és Sztálin nemzetiségügyi népbiztos vallott a magáénak. Ahogy az orosz történész szerzőpáros fogalmaz: „a két koncepció ... végső soron egyet jelentett: a Kaukázus gazdasági és stratégiai megfontolások által diktált szovjetizálását”.¹⁷⁷ A kommunista párt végül a Kaukázuson túl, illetve az ország belső területein mindenütt helyreállította a rendet, és olyan egységes, szigorúan központosított államot teremtett, amilyenről az orosz cárok egyike sem álmodott. Lenin betegágyán feljegyzéseket diktált és ezekben foglalkozott ezzel a kérdéssel is: „Olyan apparátus a miénk, amely voltaképpen még teljesen idegen a számunkra. Olyan polgári és cári keverék, amelyet öt esztendő alatt semmiképp sem gyúrhattunk át, hiszen más országoktól nem kaptunk segítséget, ezenkívül a katonai tennivalók meg az éhínség elleni küzdelem álltak előtérben. Ilyen körülmények között nagyon is természetes, hogy a Szovjetunió Alkotmányába bekerülő 'A szövetségből

¹⁷⁴ Így már az alapító kongresszuson a világszervezet elnökségének tagjai közé választották Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság képviselőit. (Magyarország Németország és Svájc is az elnökség tagjai között voltak.) Internacionálé 1971, 50.

¹⁷⁵ A túlélés volt a közvetlen cél, és az együttélés a taktika. Georgij Csicserin külügyminiszter szerint: „Lehetnek véleménykülönbségek a kapitalista rendszer fennmaradását illetően, de jelenleg a kapitalista rendszer létezik, és így találni kell egy modus vivendit...” Kissinger 1996, 257.

¹⁷⁶ Trockij, Lev Davidovics; eredetileg Bronstejn (1879. november 7–1940. augusztus 21.). Politikus, forradalmár. 1902-ben Londonban megismerkedett Leninnel. Az 1905-ös forradalom hírére hazatért, a Szentpétervári Szovjet Végrehajtó Bizottságának elnökeként jelentős szerepet vállalt az események alakításában. 1905-ben letartóztatták, 1907-ben megszökött. Az első világháború kitörése után Svájcban, Franciaországban, majd Spanyolországban élt. 1917 elején New Yorkba utazott, de a februári forradalom hírére áprilisban visszatért Oroszországba. 1917 augusztusában belépett a bolsevik pártba, s bekerült a Központi Bizottságba is. Szeptemberben a Pétervári (Petrográdi) Munkás- és Katonataküldöttek szovjetjének elnöke lett. November 6-án és 7-én Lenin mellett a pétervári katonai felkelés (októberi forradalom) irányítója, november 8-tól az új kormány, a Népbiztosok Tanácsa külügyi népbiztosa. A breszt–litovszki béketárgyalásokon az általa képviselt elv kudarca után 1918 áprilisában lemondott a külügyi tárca vezetéséről. 1918 áprilisától hadügyi népbiztos, szeptembertől a Forradalmi Katonai Tanács elnöke is. Vezető szerepet játszott a Vörös Hadsereg megszervezésében. 1919-től a Politikai Bizottság tagja, 1920 márciusától decemberéig közlekedésügyi népbiztos is.) 1928 januárjában Alma-Atába száműzték, 1929 januárjában kiutasították a Szovjetunióból. 1929-től Törökországban, 1933-tól Franciaországban, 1934-től Norvégiában, 1936-tól Mexikóban élt. Magyar Nagylexikon 17. 2003, 744–745.

¹⁷⁷ 1921 januárjában a Politikai Bizottság határozatot hozott a grúz kormány megdöntéséről, Lenin azonban ragaszkodott ahhoz, hogy „ez felkelésnek nézzen ki, amit megsegít a Vörös Hadsereg. A grúz kommunisták utasítást kapnak: szervezzenek felkelést. ... Március 18-án a grúz kormány kapitulált.” Heller–Nyekrics 1996, 96–97.

való kilépés szabadsága' paragrafus, amellyel igazoljuk magunkat, csupán írott malaszt marad. Nem tudja megvédeni a más nemzetiségű oroszországi lakosságot a tősgyökeres orosz, a sovinszta nagyorosz – lényegében erőszakos gazember – támadásától, mint amilyen a tipikus orosz bürokrata. Egészen biztos, hogy a szovjet meg a szovjet érzelmű munkások, akiknek a százalékaránya igen csekély, úgy fognak belefulladásni a nagyorosz sovinszta szemétnak ebbe a tengerébe, mint légy a tejbe.”¹⁷⁸

1922. december 30-án Oroszország, Ukrajna, Belorusszia és a Kaukázusontúli Szovjetköztársaság (teljes nevén: a Kaukázusontúli Szocialista Föderatív Szovjetköztársaság, amihez hasonló volt az összes többi köztársaság hivatalos elnevezése is) létrehozta a Szovjetuniót.¹⁷⁹ Mindemellert Leninék érzékelték az ellentmondást, amely abban rejlett, hogy egy olyan hatalmas birodalmat kaptak a Romanovoktól örökbe, amelynek csupán a fele volt orosz.¹⁸⁰ Annak ellenére, hogy 1922-ben a Szovjetunió lakosságának 52,9%-át alkották, a párt 72%-a volt orosz, amit kifejezetten ezért ellensúlyozni próbáltak.¹⁸¹ Számos nemzetiség kapott területi autonómiát. Nemzetiségi iskolák és kultúregyesületek engedélyezésével igyekeztek kielégíteni a nemzetiségi igényeket. Könyörtelen harcot kezdtek az orosz nagy hatalmi sovinizmus ellen.¹⁸² Egészen 1930-ig orosz nacionalista megnyilvánulásokért és az antiszemitizmusért börtönbe lehetett kerülni, hiszen azt a cári, tehát az ellenforradalmi örökség részeként kezelték.

¹⁷⁸ A Kaukázusban történekeért Lenin szerint: „példásan meg kell büntetni Ordzsonikidze elvtársat. ... Természetesen Sztálint és Dzerzsinszkijt politikailag felelősségre kell vonni ezért a valóságos nagyorosz nacionalista hadjáratért. ... ha csak apróságokban is, magunk képviseljük az imperialista politikát az elnyomott nemzetiségekkel szemben, teljesen megrendítjük ezzel az elvi őszinteségünkbe, az imperializmus elleni harc elvi védelmébe vetett bizalmat.” Lenin ekkor írt sorából az is kiderül, hogy számítottak a Kelet népeinek forradalmasodására.

„A nemzetiségek kérdéséről avagy az „autonomizálásról” Lenin-cikk keletkezésének ideje: 1922. december 31-e. In: Lenin 1988, 272–276.

¹⁷⁹ Hivatalos nevén: a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége. Lényegre törő összefoglalót ad a kommunista szovjet állam föderáció-típusairól: Németh 2006. 1, 162–163.

¹⁸⁰ Niederhauser Emil foglalta össze, amit Lenin az önrendelkezési jogról, és főként az oroszországi nemzeti, nemzetiségi kérdéstről írt. Niederhauser Emil: Lenin és a nemzeti kérdés (1970). In: Niederhauser 2001, 65–83.

¹⁸¹ A „korenizacija”, a párt „meggyökeresítésének” nevezett, 1930-ig érvényesülő politikának köszönhetően arányuk 1927-re 65%-ra csökkent. A korenizacija lényege volt, hogy lehetőség szerint minél több nemzetiségi kádert vonjanak be a politikai munkába, de közben távolítsák el mindazokat, akik közülük etnikai és kulturális követeléseket fogalmaztak meg. A kaukázusi népeknél a párttagság aránya magasabb volt, mint a többi nemzetiségnél, a beloruszoknál ugyanakkora, mint amennyi kommunista a társadalmon belül volt. Az ukránoknál és a muzulmán népeknél viszont fele-, harmadannyi kommunista volt, mint amennyi lélekszámukból logikusan következett volna. 1927-re sikerült itt is a kommunisták arányát emelni. D'Encausse 2007, 215., 218.

¹⁸² Sajátos ellentmondás, hogy az Orosz Köztársaság volt az egyetlen, amelynek nem volt saját kommunista pártja, helyét a szövetségi foglalta el. Az oroszok így mintegy „birodalomhordozó” etnikumként jelentek meg. D'Encausse 2007, 214.

Ami Leninék rendszerének belső stabilitását illeti, NEP-nek, új gazdasági politikának nevezték azt a megváltozott gyakorlatot, amely 1921 márciusától az áru- és pénzviszonyok elismerését jelentette a Szovjetunióban. Elfogadása a belső feszültségek mérséklése miatt volt fontos, hiszen néhány nappal előtte kitört a kronstadti tengerészlázadás, amelynek résztvevői a rendszer ellen fogtak fegyvert.

A versailles-i rendezés utáni európai rend viszonylag korán elárulta sérülékenységét. Először 1922-ben, amikor a háború két vesztes hatalmának: Németországnak és a Szovjetunióknak sikerült megegyezniük. Ekkor derült ki, hogy amennyiben e két ország szót ért, a világon nincs senki, aki képes hatékonyan fellépni ellenük. 1922-ben a genovai világgazdasági konferencia egyik szünetében, a várostól nem messze lévő Rapallóban szovjet és német diplomaták kölcsönösen lemondtak a háborús jóvátételi követelésekről és korábbi kölcsönökről, és megállapodtak a diplomáciai kapcsolatok felvételéről.¹⁸³ Rapallo adta meg az impulzust ahhoz, hogy jelentős európai hatalmak a következő két évben diplomáciai elismerésben részesítsék a Szovjetuniót.¹⁸⁴

Nemzetközi politikájában a Szovjetunió *kétszintes* politikát: egy „*a külügyi népbiztosságon keresztül folytatott nyilvános, illetve a Kominternen keresztül érvényesített titkos kurzust*” valósított meg.¹⁸⁵

A Szovjetuniót 1922. december 30-án internacionalista, nemzetek fölötti államként hozták létre.¹⁸⁶ Himnusza az Internacionálé lett, és a föderatív államként megalakított országban a köztársaságok státuszáról kiobbant vitában Sztálin és Lenin között végül is nem a sztálini „*autonomista*”, hanem a lenini „*köztársasági*” álláspont győzedelmeskedett.¹⁸⁷

¹⁸³ Ilyen egyezményt korábban a Szovjetunió csak Törökországgal kötött 1920-ban. Niederhauser Emil megjegyzi: „*Az együttműködés hamarosan katonai térre is kiterjedt, a német hadsereg szovjet területen tudott fegyverkezni, amit otthon a békeszerződés tiltott, ugyanakkor segítette is a szovjet hadsereg megszervezését. A jórészt titkos kapcsolatok ... Hitler hatalomra jutása után sem szakadtak meg teljesen*”. Niederhauser 2001, 247.

¹⁸⁴ A Szovjetunióknak tehát Németországon keresztül sikerült kitörnne a nemzetközi diplomáciai elszigeteltségből. Niederhauser 2001, 254.

¹⁸⁵ Miközben 1922-ben Rapalloban Szovjet-Oroszország és Németország szerződést köt, a Komintern zavartalanul tovább folytatja – a Német Kommunista Párt bevonásával – a németországi forradalom előkészítését. Heller–Nyekrics 1996, 104–105.

¹⁸⁶ John Lukács vette észre, hogy Lenin sem az „*egyház*”, sem az „*állam*” szót nem kedvelte. Meglátása szerint maga az állam szó a harmincas évek végére nyert polgárjogot a szovjet terminológiában. Ld. John Lukács: Oroszország és a határvidék. In: Nagyvilág, Világirodalmi folyóirat, 1994.április, 343.

¹⁸⁷ Végül is a Szovjetunió megalakulásakor kimondott elveket hagyta jóvá 1924 januárjában a Szovjetek II. Össz-szövetségi Kongresszusa, amikor elfogadta a Szovjetunió alkotmányát. Az alkotmány is kimondja, hogy a szövetségi állam az „*egyenjogú népek önkéntes szövetsége*”, amely biztosítja a „*szabad kiválás*”

A *tanácsok állama* már megalakulásától kezdve furcsa jelenség volt, hiszen az Orosz Föderatív Köztársaság óriási túlsúlya illuzórikussá tett bármiféle reális föderációt.¹⁸⁸ Ez a hatalmas túlsúly az 1920-as években még nem járt a klasszikus orosz nacionalizmushoz való visszatéréssel. Igaz, 1920 tavaszán a lengyel–szovjet háború idején a szovjet vezéreket aggodalommal töltötte el az orosz nacionalizmus felszínre törése, még akkor is, ha Karl Radek szellemesen oldotta meg a problémát: „*Minthogy Oroszország az egyetlen állam, ahol a munkásosztály vette kezébe a hatalmat, mostantól kezdve a világ összes munkásának orosz hazafivá kell válnia*”.¹⁸⁹ Arra számítva, hogy lengyelek feletti szovjet győzelem születik, Sztálin 1920. június 20-án Leninhez írt levelében elméleti szinten beszél arról a tervről, „*amelynek keretein belül Lengyelország, Németország és Magyarország mint szovjet államok széleskörű konföderációra léphetnek*”.¹⁹⁰

A bolsevik Oroszországnak Ázsiában is volt feladata. 1921. február 26-án a szovjet kormány barátsági szerződést írt alá Perzsiával, amelyben lemondott az orosz koncessziókról, és a perzsa kormány rendelkezésére bocsátotta Észak-Perzsiában az oroszok által épített vasútvonalakat. 1921. március 16-án az antant ellenségének számító Kemál Atatürk Törökországgal írtak alá barátsági szerződést.¹⁹¹ Törökország esetében a bolsevik forradalom és a szovjet állam érdekei furcsán függték össze egymással. Nem arról van szó, hogy a szovjet államérdekek oltárán feláldozták volna a világforradalmat. A szovjet–török viszonyoknak ugyanis ezekben az években van egy másik kényesnek számító része, amely kevésbé ismert. A Szovjetunió területén a különböző türk népek körében a századforduló után pántürk mozgalom született, amely e népek nemzeti összefogásának szükségességét hirdette, ráadásul céljaik elérésében számítottak Törökországra. A

jogát”, de lehetővé tesz újabb csatlakozásokat is. „...*kimondja azt is, hogy az államhatalmat minden szövetséges köztársaság önállóan gyakorolja. Az alkotmány nem ismer el kötelező államnyelvet, biztosította valamennyi polgár szabad nyelvhasználatát.*” Lengyel 1991, 76–77.

¹⁸⁸ 1926-ban a Szovjetunió egész területe 21 355 520 négyzetkilométer volt, amelyből 19 758 000 volt Oroszországé. A 146 943 000-es összlakosságból több mint kétharmad rész esett az Orosz Föderációra: 100 800 000. Ahogy Niederhauser Emil fogalmaz: „*Sehol nem írták le, de valójában mindenki tudta, hogy a Szovjetunió egyenlő Oroszországgal, vagyis az orosz föderatív köztársasággal.*” Niederhauser 2001, 248.

¹⁸⁹ Trockij hadügyi népbiztos ennek ellenére betiltatta a „*Vojennoje gyelo*” (*Hadügy v. Honvédelem*) című lapot, „*mivel az egyik cikkében a lengyelek „veleszületett jezsuita szellemét” a nyílt és becsületes nagyorosz lélekkel*” állította szembe. Heller–Nyekrics 1996, 76.

¹⁹⁰ Sztálin feltételezése szerint ugyanis „*ezeket az országokat nem lehet elintézni azzal, hogy egyszerűen a szovjetköztársaságok föderációjához csatoljuk őket*”. Heller–Nyekrics 1996, 77.

¹⁹¹ A korábbiakban más összefüggésben már szóba került, hogy 1918. április 22-én független Kaukázuson túli föderáció alakult, amelyet 1920-ban nemzetközileg is elismertek. A térségben az angolok, a szovjetek és Kemál Törökországa vetélkedett. A szovjet kormány és a kemalista Törökország 1921. március 16-i egyezményének értelmében azonban a török kormány Karsz és Ardahán térsége birtokáért cserébe nem avatkozott a Transzkaukázus ügyeibe, így az ottani három köztársaságban (Grúzia, Azerbajdzsán és Örményország) Moszkva „*csinálhatott rendet*”. Részletesen Majoros–Ormos 2003, 293–294. Az orosz–török háború után orosz kézre került három török város közül tehát Törökország csak Batumot *nem kapta „vissza”*.

mozgalomnak a Kremlben nem örültek.¹⁹² Törökország területén ugyanekkor alakult meg a helyi kommunista párt, amelyért viszont Kemálék nem tudtak lelkesedni. A Törökországi Kommunista Párt ugyanúgy számított a Szovjetunió támogatására, mint ahogy a szovjet állam területén működő pántürk mozgalom Törökországra. A szovjet és a török kormány közötti jó viszonyhoz tehát a közös külső ellenségen kívül az is hozzájárult, hogy mindkét fél lemondott a másik táborában található potenciális támaszáról. A pántürk mozgalom egész Oroszország, illetve a Szovjetunió területén működött, s ennek „semlegesítése” a moszkvai vezetés számára fontos volt. A törökök ezért lemondtak a szovjet pántürk mozgalom támogatásáról, amiért cserében Kemál – a szovjetek hallgatolagos jóváhagyásával – börtönbe zárathatta a törökországi kommunistákat.¹⁹³

1921 júniusában Szovjet-Oroszország már gyakorlatilag létrehozta az első népköztársaságot Mongóliában, amellyel 1921. november 5-én szövetségi szerződést kötött. 1922 végén Moszkva helyreállította hatalmát a régi távol-keleti orosz területek fölött, és szövetségi viszony kialakítására törekedett Kínával.¹⁹⁴

A bulgáriai felkelés, illetve a németországi forradalmi felkelések¹⁹⁵ 1923 őszére elbuktak, 1924-re a kommunista világmozgalom európai lendülete – a kapitalizmus európai stabilizálódásának köszönhetően – visszaesett.¹⁹⁶ 1923-tól kezdve ezért a szovjet vezetés kiemelt figyelmet szentelt Ázsia forradalmasításának. Mivel az ázsiai országok még Oroszországnál is fejletlenebbek voltak, a kommunista elméletet tovább kellett fejleszteni. E szerint a gyarmati, félgyarmati népek is eljuthatnak a szocializmushoz,¹⁹⁷ ha a „*fejlett világ proletariátusa segít*” nekik.¹⁹⁸

¹⁹² A „pántürk” vagy „pánturániként” is nevezett mozgalom jó összefoglalóját adja Kohn 1960, 259–262.

¹⁹³ Katus László erről a következőképpen ír: „Kemal jó viszonyban volt Szovjet-Oroszországgal, de belpolitikájában a leghatározottabban elhatárolta magát a kommunizmustól. ...elég sokan voltak a partizánegységekben, akik kommunistának vallották magukat, és Zöld Hadsereg néven szervezkedni is kezdtek. Kemál azonban ezt a kommunista mozgalmat előbb az ankarai kormány ellenőrzése alá helyezte, majd betiltotta. A továbbiakban is igen erélyesen fellépett a kommunista szervezkedés és általában a munkásmozgalom ellen.” Katus 1970, 113–114.

¹⁹⁴ Törekvéseivel a saját pozícióit kívánta erősíteni, a japánokét és az antanthatalmakét pedig gyengíteni. Kohn 1960, 276, 278–282.

¹⁹⁵ Az 1923 szeptemberében Bulgáriában kitört fegyveres felkelés elbukott. Szászországban és Thüringiában feloszlatták a munkáskormányt. A Thälmann vezette munkások forradalmi felkelése Hamburgban 60 óras kemény harc után bukott el. És ahogy a hivatalos szovjet Komintern-történet fogalmaz: „A német munkásosztály 1923 őszi forradalmi harca vereséggel végződött.” Internacionálé 1971, 179, 187.

¹⁹⁶ Internacionálé 1971, 101, illetve 197. 1924-re az Egyesült Államok a Dawes-tervben felmentette Németországot jóvátételi kötelezettsége jelentős részének megfizetése alól, és tetemes angol–amerikai kölcsönt is kapott. Internacionálé 1971, 194.

¹⁹⁷ E küzdelemben számíthatnak a Szovjetunió és saját kommunista pártjaik segítségére, ezért nem kell megvárniuk, míg fejlettek lesznek. „A burzsoá nemzeti pártokkal” való együttműködés közben azonban a

E politikának igen jelentős szerepe volt belpolitikai szempontból is, hiszen az Orosz Birodalom területén a különböző muzulmán népek, akiknek döntő többsége türk nyelvű volt, együttesen kicsivel többen voltak, mint a lengyelek. Közép-Ázsiában Hivát és Buharát az Orosz Birodalom annyira idegen tartományként kezelte, hogy a Külügyminisztériumhoz tartozott.¹⁹⁹ A háborús időszakot és a forradalmakat követő területveszteségek következtében a muzulmánok számaránya az országon belül nőtt. Közép-Ázsiában 1930-ig a baszmacs-mozgalomnak²⁰⁰ köszönhetően folyamatos háború zajlott, tehát e területen a bolsevikoknak rendet kellett teremteniük. A zömükben türk eredetű bolsevik muzulmánok között két tábor alakult ki: az egyik az Oroszországon belüli nemzeti-kulturális autonómia híve volt, a másik föderatív államszervezetet szeretett volna. A turkesztániak, kaukázusiak és a krími tatárok az utóbbiak közé tartoztak, és ők voltak többségben. 1918-ban Leninék Mullanur Vahitovnak a Tatár-Baskír Köztársaság vezetőjének még a saját hadsereg feletti ellenőrzés lehetőségét is biztosították.²⁰¹ 1919-ben Ahmed Zaki Validov lett Baskíria vezetője, ám 1920-ban a bolsevikok megfosztották a köztársaságot politikai, gazdasági és katonai hatalmától, és vörös terrort vezettek be.²⁰² Vahitov halála után a Központi Muszlim Kollégium vezetője Mirszaid Szultan-Galijev lett, aki egyesítette a Vörös Hadsereg valamennyi muszlim egységét. Olyan Tatár Köztársaságot kezdett el követelni, amely egyesítette volna a Volga-vidék valamennyi muszlim területét. Lenin ezt veszélyesnek tartotta, ezért korlátozott jogkörökkel alkothattak több területi egységet.²⁰³

kommunistáknak törekedniük kell saját pártjuk tömegpárttá változtatására, s arra, hogy a burzsoázia hatalmát már a nemzeti függetlenségért vívott harc során kurtítsák meg annyira, amennyire csak lehet.

A Komintern már 1920-ban, második kongresszusán foglalkozott érdemben a nemzeti-gyarmati problematikával, és megállapította, hogy mivel a „gyarmati és a függő helyzetben lévő országok lakosságának túlnyomó többségét parasztok alkották, a világimperializmus feletti győzelem sem lehetséges a forradalmi proletariátus és a nemzeti felszabadító mozgalom szövetsége nélkül.” Abból kiindulva, hogy „az új történelmi korszakban a nemzeti felszabadító mozgalom a szocialista forradalom elválaszthatatlan része, a kongresszus azt a feladatot tűzte ki, hogy a fejlett tőkés országok forradalmi harcát és az elnyomott népek nemzeti felszabadító mozgalmát egységes imperialistaellenes folyamattá kell egybeolvasztani.” Internacionálé 1971, 83.

¹⁹⁸ Az idézet így szól: „az előrehaladott országok proletariátusának segítségével az elmaradott országok áttérhetnek a szovjet rendre”. (Internacionálé 1971, 87.) Röviddel a Kommunista Internacionálé II. kongresszusa után Bakuban megtartották a Keleti Népek I. Kongresszusát. Internacionálé 1971, 97.

¹⁹⁹ A bolsevik vezetés emlékeztében még élénken élt az 1916 augusztusában üzbég területen indult Amangeld Imanov-féle oroszellenes anti-kolonialista felkelés emléke. D’Encausse 2007, 84., illetve 142–143.

²⁰⁰ Baszmacsok – szovjetellenes közép-ázsiai partizánok, akik az 1920-as években Afganisztánba, Kínába visszahúzódva, onnan be-becsapva folytatták harcukat.

²⁰¹ Vahitovot 1918 augusztusában Kolcsakék elfogták és agyonlőtték. D’Encausse 2007, 183.

²⁰² D’Encausse 2007, 184.

²⁰³ Tatár Autonóm Köztársaságot, Csuvas Autonóm Területet, 1920 végére Mari és Vót Autonóm Területet is létrehozta – így kiküszöbölték a nagy tatár egység lehetőségét. D’Encausse 2007, 185.

1920. szeptember 1-én Bakuban a már említett Kelet Népeinek kongresszusán ők voltak egyébként a legerősebbek. A Kommunista Internacionálé azért szervezett itt kongresszust, hogy a gyarmati világ számára dolgozzanak ki forradalmi stratégiát. A Kommunista Internacionálé elnökeként Zinovjev „szent háborúra” szólított fel az imperializmussal szemben. Mirszaid Szultan-Galijev pedig kifejtette, hogy elnyomott mivoltukból következően a „Kelet nemzetei” „proletárnemzetek”-nek számítanak, ezért nemzeti törekvéseiknek „szocialista forradalmi jellegük” van. A Kominternnek támogatnia kell a nemzeti felszabadító mozgalmat, mint a világforradalmi mozgalom elválaszthatatlan részét. Koloniális internacionálé megszervezését is tervezték. Elképzeléseiket az 1920-as évek közepéig fejthették ki, de utána a bolsevik vezetés *ejtette* a koncepciót, mivel rájött, hogy a koloniális forradalomra sem számíthat jobban, mint az európaira.²⁰⁴

1921-ben a Kommunista Internacionálé segítséget nyújtott Kína Kommunista Pártja megalakításához.²⁰⁵ 1927-ben a polgári Kuomintang-kormány véresen leszámolt a kínai kommunistákkal, ami azért elgondolkodtathatta a szovjet vezetőket a világforradalom közeli sikerességének reális lehetőségéről.²⁰⁶

A bolsevik forradalom és a párt már életében vitathatatlan vezetője, Lenin életének utolsó szakaszában már nem tudott a korábbi aktivitással részt venni, de írásaival csaknem egészen haláláig továbbra is a közélet aktív résztvevője.²⁰⁷ Lenin 1924. január 21-én halt meg.²⁰⁸

Ez az az év, amikor a Szovjetunió első alkotmánya megszületett. Föderatív államként hozták létre. Egyrészt egy földrajzi térrel rendelkező klasszikus állam volt, amelyet a kapitalista környezettől védeni kellett, másrészt univerzalisztikus küldetésű, a forradalom terjedésére számító átmeneti alakulat. Rövid távon a védelemre, hosszú távon az expanzióra törekedett – a föderalizmus tehát átmeneti engedmény volt a nemzeti érzéseknek, s ily módon kompromisszumként is felfogható. Az össz-szövetségi

²⁰⁴ Szultan-Galijevet 1923-ban zárták ki a pártból, majd tartóztatták le először. 1940-ben végezték ki.

D'Encausse 2007, 188-189.

²⁰⁵ Internacionálé 1971, 100.

²⁰⁶ A „Kelet felé fordulást” a KI V. kongresszusán (1924. június 17.–július 8.) határozták el. In: Internacionálé dokumentumai 1975, 189–190. A megváltozott kínai helyzet értékeléséről a KI VB VIII. plénumán (1927. május 18–30.) ld. uo. 268–273.

²⁰⁷ 1922. május 25-én Lenin jobb oldala megbénult, elvesztette beszédképességét. 1922. október 2-a után tér vissza munkájához. 1922 decemberében egy újabb roham végképp ledönti a lábáról. 1923. március 9-én a harmadik roham élőhalottá változtatja, 11 hónapig haldoklik: gondolkodni tud, naponta néhány percet diktál, remélve, hogy tanácsait megfogadják harcostársai. Heller–Nyekrics 1996, 130.

²⁰⁸ Heller–Nyekrics 1996, 136.

népbiztosságok közé tartozott a külügyi, a hadi- és tengerészeti ügyi, a közlekedési és tömegkommunikációs népbiztosság – itt a központ döntött. A többi hatáskör megmaradta a köztársaságoknál, tehát nemzeti különbözőségük mellett elvben elismerte jogukat arra, hogy saját maguk határozzák meg politikai és gazdasági sorsukat. A többi közigazgatási egység: az autonóm köztársaság, az autonóm terület és a területi forma nélküli etnikai csoportok különböző mértékű autonómiával rendelkeztek.²⁰⁹ Ilyen előzmények után robbant a szovjet közéletbe a „szocializmus egy országban” vita. 1925 és 1926 folyamán Trockij és Zinovjev kifejtették, hogy „a szocializmust nem lehet egy országban felépíteni”, mert a parasztság előbb-utóbb a proletárforradalom ellen fordul.²¹⁰

Sztálin – ezzel szemben – a *realista* álláspontot képviselte. A KI VB VII. kibővített plénumán sikerült is elérnie, hogy Trockijékát lehurrogják.²¹¹ Trockijt 1928-ban előbb Alma-Atába száműzték, rá egy évre pedig a Szovjetunióból is kiutasították.²¹²

A szovjet vezetés különleges figyelmet szentelt a birodalom területén élő muzulmán népeknek. 1920-ban Turar Riszulovék a Türk Népek Köztársaságát kívánták megalakítani Közép-Ázsia és a Kaukázus türk területein, továbbá a Türk Népek Független Kommunista Pártját, ami már Leninék tőrészküszöbét is meghaladta, hiszen fenyegette a párt egységét. Turkesztánban 1922 folyamán tagrevíziót hajtottak végre és a 19 000 párttagból 15 000-et kizártak a pártból. Hamarosan még a Turkesztán kifejezést is kivonták a forgalomból – az 1924-es alkotmányban a területet Közép-Ázsiaként jellemzik.²¹³ Az osztályharc vidéki

²⁰⁹ A francia történész megállapítja, hogy közel állt a sztálini tervhez annyiban, hogy az Orosz Föderáció intézményeiből szövetségeket csinált. D’Encausse 2007, 202–203.

²¹⁰ Trockij többek között kifejti, hogy az *imperializmus gazdasági és politikai nyomása következtében a szocialista gazdaság elkerülhetetlenül összeomlik, és meg fog nyilni az út a tőkés viszonyok restaurálására* a Szovjetunióban. Trockij szerint a *szocializmust csak a forradalom világméretű győzelme mentheti meg az elfajulástól és rothadástól*, amelynek során a nyugat-európai proletariátus „állami formában” támogatná a szovjetet. A *Szovjetunió külpolitikáját*, amely a szocializmus érdekében a béke megőrzésére irányult, „hítségének” minősítette. Trockijt a *permanens forradalomról* szóló fejtegetései miatt 1925 januárjában leváltják a hadügyi és tengerészügyi népbiztosi tisztségből. Internacionálé 1971, 226–227.

²¹¹ Az 1926. november 22-e és december 16-a közötti fórumon Zinovjevet is felmentették a Komintern Végrehajtó Bizottságának elnöki tisztsége alól is. Internacionálé 1971, 229.

²¹² Trockij először Törökországba ment, majd néhány ország érintésével Mexikóba, ahol Sztálinnak 1940-ben sikerült meggyilkoltnia egy ottani trockistával. „Szerencsésebben” járt, mint Zinovjev, akit a nagy perek során még 1936-ban Kamenyevvel együtt lőttek agyon. Lengyel 1991, 129.

²¹³ Ezt követően kiélezték az osztályharcot „Közép-Ázsiában” és nagy áldozatok árán így sikerült a régiót az ország részévé tenni. D’Encausse 2007, 210–211. 1921 és 1925 között Kirov az azeri vezetést két tisztogatásnak veti alá „nemzeti elhajlás” ürügyén, hasonló munkát végez Kaganovics Ukrajnában. D’Encausse 2007, 219.

kiterjesztésével 1929-re a muzulmán falut sikerült megosztani és így az őslakosság nem a kommunista oroszok, hanem egymás ellen fordult.²¹⁴

Sztálin kijelentése – miszerint „*a szocializmust egyetlen országban is fel lehet építeni*” – a megfáradt apparátus számára megnyugtató volt, bár senki sem tudta, hogy pontosan mi is értendő „*szocializmuson*”.²¹⁵ A parasztok elleni tömeges terror, vagyis a *kuláküldözés* 1932 után, a politikai terror, a „*tisztogatás*” 1934 decemberétől, a Kirov-gyilkosságtól kapott lendületet. 1932–1933-ban a sztálini rezsim mesterséges éhínséget szabadított Ukrajnára, melynek során hétmillióian pusztultak el.²¹⁶

Ilyen szempontból tehát a Szovjetunióban a *sztaolini forradalom* évének 1929 nevezhető. A szellemi életben ennek hatása 3–4 év múlva vált érzékelhetővé. A húszas évek bolsevik hagyományának megváltoztatásához körülbelül még ugyanennyi időre volt szükség. A klasszikus bolsevik tradíció egyik színvonalas képviselőjének, Mihail Pokrovszkijnek a sorsa ezért is igen tanulságos és érdekes.

Az orosz birodalmi gondolattal radikálisan szakító, Mihail Nyikolajevics Pokrovszkij (1868–1932) új történetírói iskolát teremtett. 1920-ban jelent meg először „*Rövid orosz történet*” című könyve, amelyet Lenin szerint minden európai nyelvre le kellett volna fordítani. A kézikönyv 1931-ig összesen 10 kiadást ért meg. Pokrovszkij az orosz cárokat olyan vezetőknek ábrázolta, akik „*barbár módon elnyomták a népet*”, és külpolitikájuk „*nem volt más, mint elhibázott agresszív háborúk sorozata*”. Könyörtelenül elítélte Grúzia 1801-es bekebelezését, a 19. század törökellenes háborúit, amelyek szerint „*kizárólag az orosz cárok nagyhatalmi hóbortját szolgálták*”, és semmi közük nem volt a balkáni népek igazi érdekeihez.

„*A múltban mi oroszok – és én a legtisztább vérű oroszok közé tartozom – mondta –, alighanem a világ legnagyobb rablói voltunk.*” Pokrovszkij a cári Oroszországot tartotta az első világháború legfőbb kirobbantójának is.

²¹⁴ Agrárforradalmat hirdettek meg – egyébként nemcsak – Közép-Ázsiában, és így a cárok birodalmából – nagyon sok emberi áldozat árán – egységes birodalmat „*faragtak*”. D’Encausse 2007, 242.

²¹⁵ Sztálin megtalálta a kiutat. Egyrészt kimondta, hogy *iparosítani* kell, mert ez teremti meg *a szocializmus alapját*. Másrészt szükségesnek tartotta *a paraszti birtokok felszámolását*, a parasztság áttérését *a közösségi szocialista gazdálkodásra*, vagyis *a kolhozosítást*. Az iparosításhoz szükséges eredeti tőkefelhalmozást a parasztság rovására képzelte el. 1928-ban szavazták meg az *első öt éves tervet*, és 1929-ben kezdték meg. Niederhauser 2001, 250.

²¹⁶ Davies szerint Sztálin egész élete során áldozatainak száma becslések szerint aligha marad el az ötven milliótól. Davies 2002, 901–904.

Pokrovskij könyveit 1933-ig a szovjet enciklopédiák az orosz történetírás marxista szellemű remekműveként emlegették,²¹⁷ aztán 1934-ben fordult a kocka. Pokrovskij álláspontjának problematikussága abból eredt, hogy szerinte az orosz történelem alapjában véve azonos a nyugat-európaival, a különbséget csupán Oroszország elmaradottságában kell keresni. Ezzel a megközelítésmóddal az 1920-as években semmi baj sem volt. Ám később, amikor *kiderült*, hogy a világot „*nem sikerült*” forradalmasítani, sőt 1933-ban Németországban a nácik szinte elsöpörték a kommunistákat, „*a szocializmus – egy országban*” koncepcióval ütközött Pokrovskij álláspontja. 1934-ben Pokrovskij nézeteit a hivatalos orgánusok antimarxistának és bolsevikellenesnek minősítették. A híres történész ugyan ágyban, párnák közt halt meg, de a nekrológok szerint legfőbb erénye az volt, hogy „*képesnek bizonyult arra, hogy tévedéseit még halála előtt belássa*”.²¹⁸

Hiába hirdetett meg tehát globális missziót 1919 márciusában a Kommunista Internacionálé, Moszkva 1933-ig sem Nyugat-Európában, sem pedig Ázsiában nem tudott életképes szocialista forradalmat kirobbantani, pedig ebben még saját muzulmán nemzetiségeire is támaszkodott. Kivételt a volt Orosz Birodalom területei közül érdekes módon a legnagyobb, az akkori viszonyok között jelentős iparral rendelkező Ukrajna és a nyersanyagokban gazdag és szintén iparosodott kaukázusi köztársaságok, valamint a közép-ázsiai területek jelentették, ha Szibéria visszaszerzését nem soroljuk ide, hiszen azt az orosz Kolcsak tartotta ellenőrzése alatt, tehát nem számított idegen etnikumú, nemzetiségi területnek. A balti területek, Finnország és Lengyelország, valamint Beszarábia a két világháború között nem lettek a Szovjetunió részei, amely az 1920-as évek végéig a közép-ázsiai térség „*stabilizálásával*” volt elfoglalva, hiszen ott 1930-ig polgárháború zajlott, amelyet végül az osztályharc vidéki kiterjesztésével – viszonylag brutális módon sikerült megszüntetnie. A szovjet állam ebben az időszakban is kétarcú politikát követett: egyrészt diplomáciai kapcsolatokat épített a kapitalista ellenséggel, itt kiemelkedő jelentősége van Rapallonak, amikor 1922-ben Moszkva a weimari

²¹⁷ „*Pokrovskijnek kiemelkedő szerepe volt abban, hogy a marxizmus–leninizmus–sztálinizmus mint a tudományos kutatás módszere és doktrínája uralkodóvá vált a Szovjetunióban.*” Kohn 1960, 283–284; Pokrovskij 1929.)

²¹⁸ Enteen dolgozta fel, hogyan szorították ki fokozatosan Mihail Nyikolajevics Pokrovskijt a szovjet történetírásból. Enteen 1978, 187–192.

Németországgal megállapodott, megindítva így szerte Európában diplomáciai elismerését, másrészt továbbra is törekedett a kapitalizmus, mint világrendszer megdöntésére, aminek hivatalos intézménye a Komintern volt. Ez a status quo-ellenes politika már közvetlenül Hitler hatalomra kerülése előtt változott. Érdekes módon a hagyományos orosz imperializmus és nacionalizmus elutasítását felváltotta az államközpontú orosz nacionalizmus hagyományainak *beépítése* a szovjet ideológiába, továbbá az európai status quo tisztelete. Vagyis a Szovjetunió nemzetközi politikájában a forradalmi politikát a *stabilitásközpontúság* váltotta fel.

V. rész

A SZOVJET ÁLLAMNACIONALIZMUS

Pokrovszkij sorsa is kiválóan szemlélteti, hogy a „szocializmus egy országban-elmélet” győzelme hogyan teremtette meg az elvi feltételeket ahhoz, hogy a Szovjetunió vezetői ettől kezdve elsősorban ne a világforradalom terjesztésére, hanem a Szovjetunió mint ország, mint fennálló hatalom szükségleteinek a kielégítésére gondoljanak. Ez a meglévő állami struktúrák tiszteletben tartását, a kialakult államrendszerhez való alkalmazkodást, az államok egymás közötti viszonyában a nemzetközi politika szabályainak a betartását is jelentette. Már 1928-ban a Komintern VI. kongresszusán „kanonizálták”, hogy „a szocializmus győzelme kezdetben lehetséges néhány, sőt egy tőkés országban is”.²¹⁹

Nemcsak Európában változott meg a világ a harmincas évek első felében, hanem Ázsiában is,²²⁰ de Moszkva számára a berlini események többet nyomtak a latban. 1933 januárjában Adolf Hitler németországi hatalomra jutása után a paranoia uralkodik el a moszkvai eliten és kezdetét veszi a szovjet etnikai tisztogatás.²²¹ A nácik hatalomra jutása után a szovjet kormány átírta a történelemkönyveket is, amelyekben ettől kezdve az Oroszország „egyéni jellegéről” szóló koncepció került előtérbe. Az orosz múlt egykori hősei hosszú idő óta először ismét teljes fényükben ragyogtak, és sikerült felfedezni az

²¹⁹ Internacionálé 1971, 255. Kötelességévé tették a küldötteknek a Szovjetunió védelmét, és megfogalmazzák azt is, hogy a lenini békepolitika a *kapitalizmus elleni harc* más, a *jelenlegi helyzetnél előnyösebb formája*. Érdemes elővenni a Komintern–dokumentumokat: mind 1929-ben, mind 1931-ben a KI VB X, illetve XI, XII. plénümán olyan mondatokat olvashatunk, melyek szerint „a *fasizmus különleges formája a szociálfasizmus*” (értsd a szociáldemokrácia – G. G.), illetve: a szociáldemokrácia egész fejlődése „a *fasizmus felé tendáló evolúció szakadatlan folyamata*”, „a *fő csapást a szociáldemokráciára kell mérni*”. Internacionálé 1971, 261, 268, 288, 304.

²²⁰ 1932-ben Japán megtámadta Kínát, Észak-Mandzsúriát pedig megszállta, mire az amerikaiaknál megszületett a Stimpson-doktrína, amelynek értelmében az Egyesült Államok nem ismer el fegyveres erőszak alkalmazása útján létrejött területi változásokat. Henry Stimpson külügyminiszter a névadója, de az elnök neve után Hoover-Stimpson doktrínának is szokták nevezni. Ahelyett, hogy az 1931-ben elcsatolt területet visszaadták volna Kínának, a Népszövetség Lytton-bizottsága megállapította 1933 februárjában, hogy agresszióról volt szó Mandzsuko létrehozásakor, és felszólította Japánt a terület kiürítésére. Erre Tokio bejelentette, hogy kilép a Népszövetségből. 1933 márciusában így is tett. Kissinger 1996, 360.

²²¹ Fodor Mihályné ismerteti Terry Martin 1998-as tanulmányát a szovjet etnikai tisztogatásokról. (Terry Martin: The Origins of Soviet Ethnic Cleansing (A szovjet etnikai tisztogatások gyökerei). The Journal of Modern History, 70. évf. 4. szám, 1998. december, 813–861. o. Ld:

<http://www.c3.hu/~klio/klio992/klio123.html>

orosz forradalom nemzeti gyökereit is. Némi fáziskéséssel ez az új irányvonal érvényesült az élet valamennyi területén. 1936 őszén a rendszer hivatalos költője, Gyemjan Bednij „fekete báránnyá vált”. Azért tiltották be egyik darabját, mert az „*csúfot úzött a dicső orosz múlt vitézeiből és a kereszténység felvételéből*”, holott addig az orosz múlt pocskondiázása a hivatalos szovjet kultúrpolitika része volt. Újra kiadták az orosz népmondák hőstörténeteit. Néhány történészprofesszor a gulagról²²² visszatérve azonnal egyetemi katedrát kapott. Jevgenyij Tarle – akit 1931-ben „*imperialistának, a bolsevizmus árulójának, osztályellenségnek*” neveztek – ázsiai száműzetése után az 1812-es és 1854-es „*honvédő*” háborút feldolgozó munkáival a Szovjetunió ünnepeelt történésze lett. A. V. Sesztakov „*kratnij kursz*”-ában, rövid tanfolyamában, teljes, hivatalos nevén: „*A Szovjetunió népeinek rövid története*” című tankönyvében 1937. augusztus 22-én már az áll, hogy a „*Szovjetunió a szocializmus hazája*”. És mivel a szocializmusnak egyetlen országa van, és az „*a mi szülőházánk*”, ezért jól kell ismernünk „*csodálatos történelmét*”.²²³

A szovjet külügyek élére Sztálin 1930-ban Makszim Litvinovot nevezte ki. A Csicserin nyomdokaiba lépő Litvinov alatt a Szovjetunió belépett a Népszövetségbe, és az Amerikai Egyesült Államokkal való diplomáciai kapcsolatfelvétel is az ő nevéhez kapcsolódik.²²⁴ Az Amerikai Egyesült Államok a Szovjetunióval 1934-től vette fel a

²²² Gulag = mozaikszó, teljes nevén Glavnoje upravlenyije lagerej, a Szovjetunió lágerrendszerét felügyelő intézmény, a Táborok Főigazgatósága – átvitt értelemben a Szovjetunió teljes területét behálózó lágerrendszer, amelyet Szolzsenyicin munkái nyomán ismert meg a világ. Szolzsenyicin regényét, az Arhipelag Gulagot, Gulag-szigetcsoporthként fordították magyarra, ami nem adja vissza az orosz eredeti teljes jelentéstartalmát. Magyarra fordítva ugyanis a szigetcsoporth különálló néhány szigetet is jelenthet, holott ebben az esetben a szigetvilág, szigetrendszer a pontosabb fordítás. A görög szigetvilágra szokták használni. Görögország nagyobbik részét ilyen szigetek alkotják és Szolzsenyicin a Szovjetunióra gondolt, amikor könyvének címét ezt választotta. A gulag 1945 utáni történetéről ld. Németh 2006. 1, 371.

²²³ Az internacionálé szellemét tehát egyre inkább kiszorította az orosz nemzeti hősök kultusza. Kohn 1960, 285–286.

²²⁴ Makszim Makszimovics Litvinov, eredeti nevén Maksz Vallah, pártbeli álnevén „*Papasa*”, azaz „*Atyus*” (1876–1951). Litvinov 1898-ban lépett be az Oroszországi Szociáldemokrata Pártba. 1900-ban a szociáldemokrata párt kijevi városi bizottságának tagja. 1901-ben letartóztatták. A kijevi börtönből ő szervezte meg 10 elvtársával a „*11-ek szökését*”. Svájcba emigrált. 1903-ban a bolsevik frakcióhoz csatlakozott. 1908-ban már a londoni bolsevikok csoportjának titkára. A világháború idején a szocialisták londoni konferenciáján Leninék utasítására „*az imperialista háború feltétel nélküli elítélésére*” szólította fel az antanhatalmak munkásmozgalmát. 1918-ban a bolsevik kormány londoni követévé nevezte ki, amit az angol hatóságok nem ismertek el és letartóztatták. 1919 és 1921 között a külügyi népbizottság kollégiumának tagja. 1922-ben Csicserin külügyi népbiztost helyettesítette a genfi konferencián. 1930 és 1939 között a Szovjetunió külügyminisztere (külügyi népbiztosa). Az orosz–amerikai viszony normalizálása és a Szovjetunió a Népszövetségbe való felvétele az ő nevéhez kapcsolódik. 1941 és 1943 között a külügyi

diplomáciai kapcsolatokat. Ennek feltételei között szerepelt, hogy a szovjet kormány nem avatkozik az Egyesült Államok belügyeibe, nem támogatja a kommunista propagandatevékenységet Amerikában, nem teszi lehetővé, hogy a fennhatósága alá eső területeken az Egyesült Államok ellen forradalmi szándékot tápláló egyének vagy csoportok működjenek és a szovjet kormány azon lesz, hogy a Szovjetunióban tartózkodó amerikai állampolgárok vallási és lelkiismereti szabadsága érvényesülhessen.²²⁵ Az 1934-ben kezdődő szovjet „áthangolódást” strukturálisan leginkább a katkovi hagyományhoz való visszatéréshez lehet hasonlítani.²²⁶ Elsősorban az orosz belpolitika változott tőle, és azon belül főként a nemzetiségiek élete. A húszas években a Szovjetunióknak nem voltak jók a kapcsolatai az újonnan megalakult szláv államokkal, amiben nyilván annak is szerepe lehetett, hogy a liberális vagy demokrata orosz emigránsok Párizs mellett elsősorban Prágában kaptak politikai menedékjogot, míg konzervatív társaik főleg Jugoszláviában. A legnagyobb nyugati szláv állammal, vagyis Lengyelországgal pedig az 1921-es rigai béke óta ideológiai és történelmi okok miatt volt rossz a viszony, miközben Németországgal – a nácik hatalomra kerüléséig – gyümölcsöző együttműködés alakult ki. A „szocializmus egy országban” koncepció része volt a sztálini iparosítási–kolhozosítási politika mellett az ún. „békepolitika”, vagyis annak a tudomásulvétele, hogy az európai nemzetállamokat a Szovjetunió nem kívánja forradalmasítani, hanem a létüket legitimnek fogadja el. Ez a „békepolitika” azt is jelentette, hogy a Szovjetunió az európai hatalmi koncertnek nem kívülálló szemlélője, hanem aktív formálója kíván lenni. Mindez teljes mértékben ellenkezett a korábbi szovjet felfogással, amely státus quo-ellenes volt, most viszont hirtelen status quo-párti lett. Hitlerék hatalomra jutásának köze volt ehhez az átalakuláshoz: a Szovjetunió akkor lett a Népszövetség tagja 1933-ban, amikor Németország kilépett onnan.²²⁷ Míg korábban a Szovjetunió lényegében a területi revízió alapján állott, az új politika annak elutasítását jelentette, hiszen a moszkvai vezetés a kollektív biztonság megteremtésének a híve lett.²²⁸

népbiztos helyettese és egyúttal a Szovjetunió amerikai nagykövete. Enciklopedyija, 4. 1973, 506.

²²⁵A feltételek között szerepelt, hogy tárgyalásokat kezdenek az amerikai pénzügyi igények teljesítéséről. A feltételek csak részben teljesültek. Magyarics 2000, 184, 186.

²²⁶Mihail Katkov az 1863-as lengyel felkelés során a Moszkovszkije Vedomosztyi főszerkesztőjeként az első publicista a 19. században, aki komoly tömegbefolyásra tett szert Oroszországban. Cikkeiben nem az orosz etnikumnak vagy az ortodox vallásnak, hanem az orosz államnak tulajdonított döntő fontosságot. Tevékenységéről jó összefoglalót ad Karel Durman. Ld. Durman 1988. Mihail Katkov orosz államnacionalizmus-központú nézetrendszeréről magyarul ld. Gecse Géza 2007, 82–102.

²²⁷Hitler megbízottja 1933. október 14-én hagyta ott a Népszövetséget; Sztálin embere Makszim Litvinov 1934. szeptember 18-án lépett be a szervezetbe. Davies 2002, 925.

²²⁸„...egy időre még a szélsőbaloldal, az illegális kommunista párt is lényegében a területi revízió alapján állott, hiszen a Szovjetunió a húszas években szembesült a versailles-i „imperialista békediktátum-

Azt követően, hogy Németországban 1935 tavaszán bejelentették, hogy visszatérnek az általános hadkötelezettség rendszeréhez, Moszkvában 1935. július 27-e és augusztus 21-e között összeült a Komintern VII. kongresszusa, amely radikálisan megváltoztatta az addig hivatalos szovjet pártpolitikát. A kongresszus a kommunista világmozgalom hivatalos fasizmusmeghatározását adta. Eszerint „*a hatalomra jutott fasizmus a fináncióke legreakciósabb, legsovinisztább, legimperialistább elemeinek nyílt, terrorista diktatúrája*”.²²⁹ E meghatározás kifejezte azt, ami eddig elsikkadt, hogy a német és olasz totalitárius rendszer esetében államformaváltásról volt szó: demokráciáról – diktatúrára. Világossá tették azt is, hogy „*A fasizmus ... a burzsoá demokráciához képest óriási visszalépés*”.²³⁰ E megállapításból következett, hogy a kommunista világmozgalom ettől kezdve számított valamennyi „*demokratikus erőre a fasizmus és a háború elleni harcban*”. Az új politikát *népfrontpolitikának* nevezték.²³¹ Megváltozott a kommunisták szociáldemokratákkal kapcsolatos álláspontja.²³²

Ez azt is jelentette, hogy a gyakorlati életben nem a világforradalom, hanem a demokrácia érdekében kell harcba szállni, vagyis legalább egy időre fel kellett adni a „*munkásosztály nemzetközi méretekben való felszabadítását*”, hiszen minden kommunista kötelességévé tették azt, hogy a parlamentáris demokrácia érdekében szálljanak harcba.²³³ Nemzetközi összefüggésekben a népfrontpolitika azt jelentette, hogy Franciaországban és Spanyolországban a kommunisták kötelességévé tették saját „*burzsoá*” kormányaik támogatását. Másutt pedig azt, hogy ragadjanak meg minden alkalmat a német nemzetiszocialisták és az olasz fasiszták elleni közös harcra. Az új irányvonal nagyobb kezdeményezést és több mozgékonyt követelt a kommunista pártoktól, ezért a KI VB Titkársága 1935 szeptemberében határozatot hozott a KI VB apparátusának átszervezéséről, amit a KI VB Elnökségének októberi ülésén végérvényesen jóváhagytak.

rendszerrel”, a Komintern pedig 1933-ig a nemzetiségek számára az elszakadási jogot is magában foglaló önrendelkezést követelt” Könyvében L. Balogh Béni Szabó Miklós: *A területi revízió mint feladat és ideológia* című tanulmányára hivatkozik. L. Balogh Béni 2002, 7.

²²⁹ Internacionálé 1971, 347.

²³⁰ Vagyis elutasította a parlamentarizmus egy síkba helyezését a „fasiszta” rendszerrel. Internacionálé 1971, 348.

²³¹ Nemcsak a szociáldemokratákra, hanem az összes polgári pártra is számítottak, amely szövetségesként számításba jöhetett. Internacionálé 1971, 352.

²³² A szociáldemokrácia ettől kezdve immár „*nem egységes reakciós tömeg*”. Internacionálé 1971, 352.

²³³ A korábbi bolsevik szóhasználat szerinti „*árulás*”, „*megalkuvás*” vagy „*opportunizmus*” volt ez a javából, ám az, hogy lemondtak forradalmasító elképzeléseikről, szalonképesse tette őket a nyugati polgári demokráciák szemében. Értelemszerűen következett ebből a diagnózisból az is, hogy a „*fasiszta háborús gyűjtogatókat*”, vagyis Németországot, Japánt és Olaszországot elmarasztalták. A Komintern a „*német fasizmust*” nyilvánította a „*béke legnagyobb ellenségének*”. Internacionálé 1971, 366.

Ennek értelmében a kommunista pártok operatív vezetése – a korábbi gyakorlattól eltérően – közvetlenül a pártok feladata lett.²³⁴

Az 1935-ben meghirdetett népfrentpolitika megbékélést szorgalmazott a nyugati demokráciákkal. E politikából logikusan következett, hogy a Szovjetunió közeledett az iránta eredetileg ellenséges közép-európai szláv államokhoz is. Még ugyanebben az évben: 1935 májusában kölcsönös segítségnyújtási szerződést írt alá mind Franciaországgal, mind Csehszlovákiával.²³⁵ Sőt, a szovjetek 1935-től nekifogtak, hogy Csehszlovákiát európai katonai bázisukká építsék ki.²³⁶ Úgy tűnt, hogy Prága segítségével Moszkva egész Közép-Európában megerősítheti befolyását.²³⁷ Csehszlovákiából kívántak például alkalomadtán csapást mérni Berlinre. Moszkva igen szívesen támogatta volna a lengyeleket is, de nekik főbiájuk volt az oroszoktól, és ezért nem fogadták el a szovjetek felajánlkozását. (A lengyelek még a szovjet csapatok területükön való átengedéséhez sem voltak hajlandók hozzájárulni). A szovjeteknek nem voltak illúzióik Hitlerékkal kapcsolatban, a háborút a náci Németországgal már 1934-ben elkerülhetetlennek gondolták.²³⁸ 1936-ban a Szovjetunió beavatkozott a spanyol polgárháborúba; támogatta a Francoék ellen harcoló köztársaságiakat.

²³⁴ Ennek érdekében a regionális titkárságokat feloszlatták, megszüntették a pártok mellett működő KI VB–meghatalmazottak intézményét is, és csak két osztályt hoztak létre: a káderosztályt, valamint a propaganda és tömegszervezetek osztályát. *Internacionálé* 1971, 373–374.

²³⁵ Beck lengyel külügyminiszter hallani sem kívánt egyetlen olyan tervről sem, melynek keretében „a telefonvezeték az ő szalonján, konyháján és kertjén” húzódna át. Laval miniszterelnököt ugyanekkor, 1935 májusában Moszkvában igen fényes külsőségek között fogadták. Majoros–Ormos 2003, 369–370.

²³⁶ 1935. október 5–13 között szovjet újságírók két hetes utazást tettek Csehszlovákiában, ahol a cseh kormány is fogadta őket. Szlovákia a csehek kezében a „*Vörös Hadsereg európai bejárata*”. Ezt Ripka, Beneš elnök újságíró barátja jelentette ki, aki a Csehszlovákiába ellátogatott szovjet újságíróktól így búcsúzott: „*Biztosíthatjuk Önöket, hogy a bolsevikellenes rezsimektől körülvett Csehszlovákia ezentúl a szovjetek bejárati kapuja lesz Nyugat- és Közép-Európa felé*” Majoros 2003, 304–305.

²³⁷ 1935. április 8-án szovjet repülőbiztonsági bizottság érkezett Prágába, hogy a cseh repülőipart tanulmányozzák. Május 30-a és június 5-e között cseh repülőraj érkezett Moszkvába. A tárgyalásokon szó volt arról, hogy a cseh repülőtereket átengedik a Szovjetuniónak. Augusztus 13–23 között a szovjet vezérkar volt főnöke egy delegáció élén részt vett a cseh hadgyakorlaton. Szeptember 5–27 között viszont a cseh vezérkari főnök vett részt a Kijev környéki orosz manőveren. 1935 őszétől a cseh tisztek rendszeresen ellátogattak a Szovjetunióba. 1936 februárjában Buharin, az *Izvesztija* főszerkesztője érkezett Prágába. 1936 február–márciusban szovjetek vettek részt a szlovákiai repülőtéri rekonstrukcióban. Majoros 2003, 304.

²³⁸ A francia vezérkar 1933-as elemzése a Szovjetunióról még azt állapította meg, hogy belpolitikai problémák miatt nem igen táplálhat agresszív terveket. Négy évvel később a Vörös Hadsereg egyik főtisztjével folytatott 1937. február 23-i beszélgetésre alapozott jelentés már megállapítja, hogy 1934 óta a szovjet vezetés meg van győződve egy Németországgal való háború elkerülhetetlenségéről. Ez esetben a litvániai és a csehszlovák folyosót használná a Németország elleni felvonuláshoz. A dokumentum Vorosilov kijelentésére is hivatkozik, amely szerint a Szovjetunió háború esetén úgy védené meg magát, hogy az ellenfelet a saját területén veri meg, ami a szovjet vezérkarnak azt a szándékát jelzi, miszerint a Szovjetunió a határain kívül szándékozik offenzívát folytatni. Majoros 2003, 307.

A szovjet kommunizmus tehát kifelé „emberarcot” mutatott, miközben odahaza 1934 decemberében Szergej Kirovnak, a leningrádi pártbizottság első emberének meggyilkolásával kezdetét vette a „*csisztka*”, magyarul a tisztogatás, vagyis a pártapparátus megtizedelése. A *győztesek kongresszusának* elnevezett XVII. pártkongresszus 1966 küldöttjéből öt év múlva, az 1939-es következő kongresszuson már csak 59-en voltak ott.²³⁹ Eközben az 1936-ban elfogadott „*sztálini*” alkotmány az állammal kapcsolatos korábbi elképzelések radikális felülvizsgálatát jelentette, amennyiben azt immár nem átmeneti jelenségnek, hanem stabil képződménynek tartotta. 7 helyett összesen 11 köztársaságot sorolt fel, a Kaukázusontúli Köztársaság helyett Grúzia, Örményország és Azerbajdzsán, valamint Kazahsztán és Kirgizia létrehozásával nőtt a köztársaságok száma. Elvben jelentős szabadságjogokat biztosított az állampolgároknak, és eltörölte a köztük lévő jogi különbséget. Így például megszűnt a „*volt kizsákmányoló*” vagy „*osztályidegen*” kategória, a szovjet állampolgárok jogilag egyenlőkké váltak. Míg az 1924-es alkotmányban a kommunista pártot meg sem említették, itt a 126. cikkelyben, ahol felsorolták a társadalmi szervezeteket, szóltak róla, mint a „*dolgozók élcsapatáról*”.²⁴⁰

1938 márciusában Németország előbb végrehajtotta az Anschlusst, vagyis bekebelezte Ausztriát, majd 1938 őszén a müncheni szerződésben megszerezte a Szudéta-vidéket. Ekkor a nyugati hatalmak hirtelen felhagytak a „*megbékítési politikával*”, és tárgyalásokat ajánlottak a Szovjetuniónak a „*fasiszta hatalmak elleni közös fellépés*” érdekében. De a német diplomácia sem maradt rest. Litvinov elmozdítása 1939 májusában Moszkva megváltozott viszonyát jelezte a náci Németországhoz. Litvinov ugyanis zsidó származású volt, míg Vjacseszlav Molotov,²⁴¹ az új külügyminiszter nem volt az. Litvinovról ráadásul – felesége révén – még külön angolszász rokonszenvet is feltételezni

²³⁹ A többiek között vagy kivégezték, vagy a gulagra száműzték. A „*nagy terror*”, vagyis az egész társadalomra kiterjedő légerezés a kirakatpercekkel együtt „*csak*” később, 1936-ban kezdődött el. Niederhauser 2001, 251.

²⁴⁰ Az 1924-es közvetett választást közvetlen váltotta fel és a Szövetségi Tanácson kívül a Nemzetiségi Tanácsban is képviseltették magukat a választók. D’Encausse 2007, 204–205.

²⁴¹ Vjacseszlav Mihajlovics Molotov, eredeti nevén Szkrjabin (1890–1986) 1906-ban lépett be a bolsevik pártba. Az 1917-es februári és az októberi forradalom szervezője, aki 1920-ban az ukrán KB titkára. 1921 és 1930 között a szovjet párt központi bizottságának titkára, majd 1930-tól 1941-ig a Népbiztosok Tanácsának elnöke. 1939 májusától 1946-ig külügyi népbiztos, 1946-tól 1949-ig, valamint 1953-tól 1956-ig külügyminiszter. 1957 és 1960 között a Szovjetunió mongóliai nagykövete. 1960 és 1962 között a bécsi atomenergia-bizottságban a szovjet kormányt képviselte. 1962-ben nyugdíjazták. Enciklopedyija, 16. 1974, 484.

lehetett.²⁴² Ám azt, hogy Litvinov nem lett klasszikus értelemben véve kegyvesztett, jelzi, hogy két év washingtoni nagyköveteskedés (1941–43) után rá bízzák majd az ún. Litvinov-bizottság vezetését, amelynek feladata a szovjet békeelőkészítés lesz. Molotov 1939-től tíz évet tölt el a külügyminiszteri poszton.

1939. augusztus 23-án az egész világot meglepte a hír, hogy a Szovjetunió és Németország tíz évre szóló „*megnemtámadási és barátsági*” szerződést kötött egymással.²⁴³ 1939. szeptember 1-jén a német csapatok átlépték a lengyel–német határt. Miután 1939. szeptember 15-én a szovjetek aláírták a tűzszünetet Mongóliával, ők is megtámadták Lengyelországot. Az 1939. szeptember 28-án aláírt német–szovjet „*határmegállapítási és barátsági*” szerződés messzebbre ment, mint az öt héttel korábban aláírt Molotov–Ribbentrop-paktum.²⁴⁴ A megegyezés értelmében szovjet területen betiltották az „*antifasiszta*” propagandát.²⁴⁵ Az 1939-es események a regionális háborút globálissá változtatták. A két totalitárius hatalom hadipotenciálja egyenként felért Nagy-Britannia és Franciaország együttes erejével.²⁴⁶ A Kreml urai kizárólag a szovjet állam érdekeit tartották szem előtt, amikor 1939. augusztus 23-án a nyugati szlávokat kiszolgáltatták a németeknek. A szovjet sajtóban ezt úgy tálalták, hogy a „*német és a szovjet nép szenvedett a legtöbbet a Versailles környéki békétől*”, ezért most „*összefogott az angol–francia imperializmus ellen*”.

Tanulságos Molotov 1939. október 31-i beszédét tanulmányozni, amelyben Lengyelországot a „*versailles-i szerződés szörnyszülöttjének*” titulálta, amelyen „*sem az angol, sem pedig a francia garanciák nem segítettek*”.²⁴⁷ 1939 szeptemberében a szovjet csapatok elfoglalták Kelet-Lengyelországot, ahol rengeteg fehér orosz és ukrán élt. 1939 és 1940 szeptembere között azonban a Szovjetunió e „*szláv*” területeken kívül bekebelezte Finnország keleti részét, majd Litvániát, Lettországot és Észtországot is. Nyilvánvaló, hogy egész Finnország hasonló sorsra jutott volna, ha a finnek nem tanúsítanak olyan elkeseredett ellenállást 1939. november 30-a és 1940. március 13-a között, és nem

²⁴² Az egyetlen ember volt a szovjet eliten belül, akinek angol felesége volt. (G.G.)

²⁴³ A szerződés titkos záradékáról – amelyben a németek és az oroszok megegyeztek Európa felosztásáról – ekkor még senki sem tudott. Niederhauser 2001, 254.

²⁴⁴ E szerződés – cserébe Lengyelország központi vidékeiért – Litvániát a szovjet érdekszférába „sorolta át”. Davies 2002, 939.

²⁴⁵ Lengyel 1991, 138.

²⁴⁶ Sztálin és Hitler már birtokában volt egy olyan hadigépezetnek, amely mindenkiét messze felülmúlta Európában. Davies 2002, 929–930.

²⁴⁷ Ugyanebben a beszédben „*az erős Németország Európa tartós békéjének elengedhetetlen feltétele*”-ként szerepel. V. M. Molotov: *A Szovjetunió külpolitikájáról. (Századvég 1987, 152–163.)*

pusztulnak szovjet katonák tízezrei²⁴⁸ a finn tavakba, erdőkbe és mocsarakba.²⁴⁹ Ami a balti országokat illeti, a recept egy kaptafára készült: 1939 őszén szovjet csapatok vonultak be, hogy „garantálják függetlenségüket”. A következő év nyarán felszólították őket a Szovjetunió iránt barátságos kormányok megalakítására, ami a kommunisták bevonását, a társadalmi szerkezet átalakítását, az emberek szovjet lágerekbe való tömeges deportálását jelentette.²⁵⁰ E területeken, valamint Bukovina és Besszarábia megszerzésénél már nem lehetett komolyan az etnikai elvre hivatkozni. Természetesen számos orosz úgy gondolta, hogy a Szovjetunió biztonsága és gazdasági érdekei miatt ezekre a lépésekre szükség volt. A Molotov–Ribbentrop-paktum eredménye, hogy 1939 és 1941 között a Kreml jótékony semlegességet tanúsított a tengely országai iránt. A Szovjetunió Lengyelországból 1939-ben 201 035 négyzetkilométernyi területet kebelezhetett be, ami után 1940 nyarán három balti állam, Besszarábiát illetve Dél-Bukovina következett. Németország Lengyelországból ugyan kisebb, vagyis 188 723 négyzetkilométernyi területhez jutott, mint a Szovjetunió, viszont Németalföld, Franciaország és Skandinávia megszállása után²⁵¹ 1940 őszére nyilvánvaló volt: Hitler többet nyert a szovjet–német megnehtámadási egyezményen, mint Sztálin.²⁵² Ennek ellensúlyozására Moszkva 1941 első hónapjaiban Bulgáriában próbált javítani saját pozícióin, ám a bolgár uralkodó: Borisz cár megrettenve attól, ami a balti országokkal 1940-ben történt, vagyis azok *szovjetizálásától*, inkább a németek mellett döntött. A németek számára Bulgáriát az angolok görögországi megjelenése tette

²⁴⁸ „A finnek vesztesége a téli háborúban körülbelül 23 000 elesett és 44 000 sebesült volt. A szovjet elesettek számáról szóló becslések 50 000 és 200 000 között mozognak.” Halmesvirta 2002, 278.

A téli háborút finn részről irányító Mannerheim marsall emlékiratai szerint a finnek közül 24 923-an haltak meg, és 43 557-en sebesültek meg. Az oroszok halálos veszteségét 200 000-re teszi. Mannerheim 1997, 80–81.

²⁴⁹ A szovjet kormányzat már létre is hozta Karél–Finn Szovjet Köztársaságot abban a reményben, hogy a finnek majd ehhez csatlakoznak. A veterán finn kommunista, Kuusinen pedig már kormányt is alakított. Finnország megtámadásáért a Szovjetuniót kizárták a Népszövetségből. Niederhauser 2001, 255–256.

²⁵⁰ „Hamarosan felbukkantak azok a politikusok, kommunisták, akik ennek a kívánalomnak megfeleltek. A **három köztársaság** pedig néhány nap eltéréssel **kérte, hogy vegyék fel a Szovjetunió kötelékébe mint szovjet köztársaságot**, ahogy az előző év szeptemberében az ukránok és a fehéroroszkok is tették az ukrán, illetve a belorusz szovjet köztársaságba. A Szovjetunió **Legfelsőbb Tanácsa némi töprengés után minden esetben eleget tett a kérésnek**. Mindenütt végrehajtották a földreformot, megkezdték a kolhozok létrehozását. Az egykori politikusokat, értelmiségieket ezerszámra hurcolták el a Szovjetunió egyéb, elsősorban az Urálon túli területeire, az ottani koncentrációs táborokba.” Niederhauser 2001, 236. A Niederhauser Emiltől idézett sorok azért problematikusak, mert amikor szarkasztikusan fogalmaz, nem tételezi fel, hogy lesznek olyan olvasói, akik szó szerint fogják venni, vagyis az egykori szovjet propaganda szája ize szerint fogják értelmezni, amit leírt. Lásd különösen a vastaggal kiemelt részeket. (G. G.)

²⁵¹ Lengyel 1991, 139.

²⁵² Davies 2002, 948.

„fontossá”, hiszen innen támadást lehetett intézni a britek ellen.²⁵³ A szovjet vezetés eredetileg arra számított, hogy a németeknek több energiáját foglalja majd le a nyugat-európai hódítás. Kérdés persze, vajon mennyire volt valójában szerencsés, hogy a Szovjetunió az 1939-es Molotov–Ribbentrop-paktum következtében közvetlenül vált határossá a III. Birodalommal.²⁵⁴ Az 1941. június 22-i német támadás aztán egyetlen nap leforgása alatt megváltoztatta a németek iránti „baráti” viszonyt.²⁵⁵

Egy háborúban akkor lehet sikeresen ellenállni, majd támadni és nyerni, ha a megtámadott ország lakói hazájuk védelmében hajlandók fegyvert fogni. A szovjet vezetésnek alkalma nyílt rá már korábban, 1920-ban a szovjet–lengyel háború során megtapasztalni, hogy mekkora mozgósító ereje van Oroszországban a hagyományos orosz nacionalizmusnak.²⁵⁶

Paradox, de tény, hogy e szovjetellenes háború a „kelet-európai szláv világ” jelentős részét a németek oldalán találta. A bolgárok, a szlovákok, a horvátok mindannyian a horogkereszt árnyékában, a nemzetiszocialista Európa oldalán meneteltek. Ez addig nem is tűnt fel, hiszen mindannyian, így a Szovjetunió is a III. Birodalom szövetségese volt. A helyzet azonban most hirtelen megváltozott, ami a hagyományokhoz való még határozottabb visszatérést váltotta ki a moszkvai vezetésből.²⁵⁷ A 18. században a Volga alsó folyásához telepített németek, akik az orosz föderáció területén 1924-ben elsőként kapták meg az autonóm jogállást, pillanatok alatt elveszítették azt. Sztálin minden formalizmust kiiktatva már a német támadást követő napokban elhatározta nemcsak autonómiájuk felszámolását, hanem szétszórásukat is a Szovjetunió területén. A Volga alsó

²⁵³ A németek Bulgáriában azért jelentek meg, hogy a görögországi brit befolyásnak „gátat állítsanak”. 1941. február 28-án Schullenburg moszkvai német nagykövet felkereste Molotov külügyi népbiztost és közölte vele, hogy másnap a németek bevonulnak Bulgáriába, amire Molotov egy nappal későbbi állásfoglalásában úgy reagált, hogy a „német kormány nyíltan megszegte a szovjet érdekeket.” Czettler 2006, 110–111.

²⁵⁴ A volt szovjet történész szerzőpáros úgy látja, hogy: „létezett a Szovjetunió számára kedvezőbb alternatíva is: nem belesodródni az európai konfliktusba, kívül maradni rajta.” Heller–Nyekrics 1996, 285. Ám igencsak kérdéses, hogy ez a választási lehetőség valóban fennállt-e.

²⁵⁵ A németek az első két hónapban legalább háromszor annyi szovjet páncélost pusztítottak el, mint amennyivel 1941. június 22-én támadást indítottak. Annak ellenére, hogy az év végéig több mint 20 000 szovjet repülőgépet semmisítettek meg, 1942 közepétől légi fölényük ismét az oroszoknak volt, ami „a szovjet hadiipar nyomasztó fölényét bizonyította”. Czettler 2006, 124–125.

²⁵⁶ 1920 tavaszán, nyarán rövid időre rehabilitálták az orosz patriotizmust, és még fehérgárdista tisztek is jelentkeztek, hogy szívesen harcolnának a lengyelek elleni háborúban: „Bruszilov tábornok a Pravdán keresztül fordul a volt cári hadsereg tábormegkezdéséhez és tisztjeihez, hogy feledjék el sérelmeiket és teljesítsék kötelességüket: védjék meg a szeretett Oroszországot, akár életük árán is, az idegen rabságtól.” Heller–Nyekrics 1996, 75–76.

²⁵⁷ A Szovjetunió muzulmán népeinél ekkor cserélték a leninizmus kezdeti szakaszában bevezetett latin betűs ábécét cirill betűsökre. Kohn 1960, 291.

folyásánál kegyetlen oroszosítás kezdődött, amely még a helységneveknek sem kegyelmezett. Az sem segített, ha az illető várost Marxról vagy Engelsről nevezték el. A Németország elleni háborút 1941 augusztusától kezdődően nem kizárólag a „*proletár internacionalizmus*” illetve az „*orosz államnacionalizmus*”, hanem immár a szláv eszme, vagyis a „*pánszlávizmus*” szellemében szervezte a szovjet vezetés.²⁵⁸ Érdekes kísérlet volt ez a hagyományos pánszlávizmus integrálására, hisz a marxizmus-leninizmus szellemében igyekeztek különbséget tenni az új „*demokratikus*” és a régi „*reakciós*” pánszlávizmus között.²⁵⁹ Az 1812-es, Napóleon elleni háborúhoz hasonlóan ezt a német fasiszták ellenit is *nagy honvédő háborúnak* keresztelték el. Az októberi forradalom huszonnegyedik évfordulóján Sztálin a következőket mondta: „*Hitler ki akarta irtani a szláv nemzeteket, az oroszokat, a lengyeleket, a cseheket, a szlovákokat, a bolgárokat, az ukránokat és a fehéroroszokat. A nácik meg akarják semmisíteni a nagy orosz nemzetet, azt a népet, amely Plehanovot, Lenint, Belinszkijt és Csernisevszkijt, Puskind és Lev Tolsztojt, Glinkát és Csajkovszkijt, Gorkijt és Csehovot... Szuvorovot és Kutuzovot adta az emberiségnek.*” 1941. november 8-án a szovjet Vörös Hadsereg katonáit Sztálin „*nagy elődeik: Alekszandr Nyevszkij, Dmitrij Donszkoi, Kuzma Minyin, Dmitrij Pozsarszkij, Alekszandr Szuvorov és Mihail Kutuzov dicső példájával*” lelkesítette. Az ortodox egyház szentjeit, a „*cári reakciót*” szolgáló orosz tábornokok mindegyikét az „*internacionalista és forradalmi*” Vörös Hadsereg példaképeivé tették. A háború éveiben az „*orosz anyaföld*” tömjénezése teljesen kiszorította a „*szovjet hazáét*”. Figyelmen kívül hagyták a nem oroszok nemzeti érzéseit.²⁶⁰

A háború folyamán a német csapatok az európai Oroszország nagyobb részét ellenőrzésük alá vonták. A Szovjetunió nemzeti kisebbségei: az ukránok, a tatárok közül sokan sóval és kenyérrrel fogadták a német katonákat. De a német nemzetiszocialisták Ukrajnában ahelyett, hogy a beszolgáltatás zavartalanságának érdekében például azonnal

²⁵⁸ A moszkvai vezetés 1939 augusztusa előtt rehabilitálta előbb a szlavisztikát, mint tudományt, majd fokozatosan a régi „*reakciós pánszlávizmus*” demokratikussá alakításába fogott, ám 1941 nyara, a németek támadása előtt nem „*használta*” propagandájában. Oroszul ld. V.V. Marjina: *Szlavjanszkaja igyeja v godi vtoroj mirovoj vojni (K voproszu o polityicseszkoj funkciji)*. In: Akszjonova–Dosztal–Gorjainov 1997, 172. (A teljes tanulmány uo. 169–181.)

²⁵⁹ Marjina idézett cikkében Zsdanov Molotovnak címzett feljegyzését idézi, amit V. P. Zolotov dolgozott ki, s lehet belőle következtetni a hivatalos szovjet álláspontra. Az 1939. június 29-i feljegyzés elutasítja mind Bakunyin, mind Konsztantyin Akszakov hagyományos pánszlávizmusát. In: Akszjonova–Dosztal–Gorjainov 1997, 171.

²⁶⁰ Alekszandr Szuvorov gróf (1729–1800), aki Nagy Katalin idején rendkívüli kegyetlenséggel verte le Pugacsov parasztfelkelését, majd 1795-ben a lengyeleket, Napóleon elleni sikeres európai hadjárata miatt 1941-től kezdődően a szovjet kommunista ifjúság egyik legfontosabb hőse lett. Még Alekszej Bruszilov, az 1917 májusában kinevezett új orosz vezérkari főnök is felkerült a hősök listájára. Kohn 1960, 293.

földet osztottak volna a parasztnak, továbbra is fenntartották a kolhozrendszert.²⁶¹ A sztálini vezetésben a háború során egyre erősebbé vált az a meggyőződés, hogy *az egyetlen nép, amelyre számíthatnak, az orosz.*²⁶² E nemzet birodalmi ambícióit elégitették ki a leginkább azok a területek, amelyeket a szovjet vezetés a németek jóváhagyásával 1939 és 1941 között megszerzett. Ekkor kezdték az oroszok Sztálint olyan vezetőnek tekinteni, aki egyszerre képes megvalósítani a pánszláv és az eurázsiai terjeszkedést. Ennek a politikának a jegyében 1943 és 1944 során Sztálinék eltüntették a térképről a négy muzulmán szovjet autonóm közigazgatási egységet. Szülőföldjük helységneveit szinte kivétel nélkül megváltoztatták, és oroszokkal, valamint más nemzetiségűekkel telepítették be. Erre magyarázatot a szovjet vezetés nem adott. *Hivatkozási alap* a kollektív felelősség, pontosabban: a *kollektív bűnösség* volt.²⁶³ Sztálin egyébként kijelentette, hogy ha a kollaboránsokat mind meg kellett volna büntetni, akkor az egész ukrán népre sor került volna – kizárólag nagy lélekszáma mentette meg tőle.²⁶⁴

Még két hónap sem telt el a német támadás kezdete óta, amikor a Szovjetunióban 1941. augusztus 10-én össz-szláv találkozót tartottak Alekszandr Gundorov tábornok elnöklete alatt, majd 1941 októberének elején Moszkvában létrehozták az *Össz-szláv Bizottságot* is.²⁶⁵ Bár hivatalos szovjet politikusok nem szerepeltek benne, súlyát jelezte, hogy a szovjet értelmiségi elit képviseltette benne magát: az írók közül Nyikolaj Tyihonov, Alekszandr Fagyjev és Alekszej Tolsztoj, a zeneszerző Dmitrij Sosztakovics. Ezt a szervezetet az 1867-es moszkvai pánszláv bizottságtól alapvetően megkülönböztette, hogy ez alkalommal a *lengyelek is* jelen voltak: Wanda Wasilewska képviselte őket, aki az ukrán kommunista drámaíró, Alekszandr Kornyejcsuk felesége volt. A csehek részéről Zdeněk Nejedlý, a prágai egyetem tanára és Jan Šverma. Alekszej Tolsztoj bevezetőjében elítélte a

²⁶¹ Ha a németek nem kezelték volna „*meghódított tartományként*” ezeket az országokat, akkor a háború során mindvégig támaszkodhattak volna arra a rokonszenvre, amelyet a Sztálintól való szabadulás a Szovjetunió népeiben kiváltott. Nove 1969, 368. A nemzetiszocialisták Szovjetunió-beli politikájáról Dr. Vargyai Gyula: *Elvetélt és megkésett rögtönzések – magánháborúkkal. Mit akartak tenni a nácik a Szovjetunióval?* In: Új Honvédségi Szemle 1992/10.

²⁶² Sztálin ezzel kapcsolatos leggyakrabban idézett, 1945. május 24-i beszédében „*a nagy orosz nemzetet*” dicséri, amely „*kiemelkedő szerepet játszott a német fasiszták felett aratott győzelemben.*” A beszédet a Kremlben a Vörös Hadsereg parancsnokai számára adott banketten mondta el. Kohn 1960, 297.

²⁶³ Megszűnt a Kalmük Autonóm Szovjet Köztársaság, a Krími Tatár Autonóm Szovjet Köztársaság, valamint Észak-Kaukázusban a Csecsen–Ingus és a Karacsaj Autonóm terület. Lakosságukat a számukra teljesen ismeretlen közép-ázsiai területekre deportálták. Kohn 1960, 296.

²⁶⁴ Vagyis az, hogy 18%-át alkották a Szovjetunió lakosságának. D’Encausse 2007, 264.

²⁶⁵ Marijina az Össz–Szláv Bizottság létrehozásáról: Akszjonova–Dosztal–Gorjainov 1997, 173.

régi *reakciós pánszlávizmust*, és a szlávtság békés, szabad fejlődésének szükségszerűségét hangoztatva a németek elleni harcra, a *szlávok erőinek egyesítésére* mozgósított.

Sokkal jobban elő volt készítve a bizottság második kongresszusa 1942. április 4-én és 5-én. Sosztakovics a következőképpen adta meg az alaphangot: „*Büszke vagyok rá, hogy orosz, szláv vagyok. A szláv nemzetek dicső nemes családja bátran fogja valóra váltani a történelem által rájuk bízott küldetést!*”

Alekszej Tolsztoj a Pravdában a következőket írta a szlavofil történelemszemléletről: „*Felül kell vizsgálnunk a szláv nemzetek történelmét. Ezer év során a mi fiatal szláv vérünk felfrissítette Bizáncot. A szlávoknak köszönhetően Bizáncnak sikerült ősi civilizációját megőriznie és átadnia a feudális Európának. A szorgalmas, szabadságszerető, békés és kulturált szláv nemzeteket kelet felől az egész világot leigázni szándékozó nomád birodalmak, nyugat felől pedig középkori császárok kívánták meghódítani. Erőfeszítéseik hiábavalónak bizonyultak. Ezek a keleti és nyugati agressziók a szláv világ bátor ellenállásába ütköztek. A szláv nemzeteknek az európai humanizmus kialakításában betöltött szerepét mind a mai napig nem értékelték érdemeihez méltóan.*” Amit eddig egyetlen szláv kongresszusnak sem sikerült elérnie, a hivatalos támogatásnak köszönhetően most megvalósult. 1943 januárjától havonta jelent meg a *Szlavjanye* című folyóirat.²⁶⁶

A német támadás után a Komintern politikája annyiban módosult, hogy hivatalosan visszatértek a szervezet 1935-ös VII. kongresszusán elhatározott irányvonalhoz, vagyis az *antifasiszta népfrontpolitikához*. A Szovjetunió politikai ellenfelei közben azt állították a Kominternről, hogy *idegen érdekeket*, vagyis a *Szovjetunió érdekeit szolgálja ki*, amit persze kár is lett volna tagadni. Gyakorlati oka is volt annak, hogy sokan a világszervezet megszüntetésére gondoltak. Az *egy központból megvalósított vezetési forma akadályozni kezdte a helyi pártok munkáját*. Ezért a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottságának Elnöksége 1943 májusában ülést tartott, amelyen elhatározták a világpárt feloszlását.²⁶⁷ Ezért azután 1943. június 10-től formálisan is megszűnt a nemzetközi szervezet.²⁶⁸ A specializálódás más szinten is jelentkezett. Ugyanebben az évben külön bizottságokat alakítottak a szláv fiatalság, a szláv tudósok és a szláv nők közötti munka

²⁶⁶ *Szlavjanye* magyarul: *Szlávok*. Kohn 1960, 300–301.

²⁶⁷ A 31 szekció közül egynek sem volt ellenvetése a döntéssel kapcsolatban. Internacionálé 1971, 469, 471.

²⁶⁸ Ennek szimbolikus jelentősége is volt, hiszen ettől kezdve a Szovjetunió nemzetközi szinten ismerte el a nemzeti elv elsődlegességét. Internacionálé 1971, 471–473.

céljaira. Nyikolaj Gyerzsavin professzor vezetése alatt bátorítani kezdték a szláv tudományokkal foglalkozó ösztöndíjasokat, és az ilyen témájú cikkek megjelentetését. Maga Gyerzsavin 1898 óta rengeteget publikált a szláv, főleg a bolgár történelemről, és 1945-ben Lenin Renddel tüntették ki. A (pán)szláv propagandát kiterjesztették Nagy-Britannia, Kanada, Latin-Amerika és az Egyesült Államok szláv származású emigránsaira, ahogy azt a náciak a németekkel tették. A Detroiti Amerikai Szláv Kongresszuson 1942. április 25-én és 26-án megkísérelték rávenni a szláv ösökkal rendelkező tízmillió amerikaiat, hogy a Hitler elleni küzdelmet és a Szovjetunió politikáját támogassák.²⁶⁹

A februári forradalom elválasztotta az államtól az egyházat, és Oroszországban két évszázad után ismét önmaguk intézhették ügyeiket az ortodox egyházak főpapjai, ám ez korántsem jelentette azt, hogy az állam ne avatkozott volna az egyház ügyeibe. Miután 1925-ben Tyihon, az 1917-ben megválasztott pátriárka meghalt, a szovjet hatóságok nem tették lehetővé, hogy új pátriárkát válasszanak.²⁷⁰ 1941-ben viszont a pravoszláv egyház pozíciói erősödtek. A pártvezetés a „*fasiszta fenevad*” elleni háborúba az orosz hagyományoknak megfelelő jelszavakkal mozgósította az embereket, és ennek az orosz hagyománynak a része volt a pravoszláv egyház is. Másrészt a hivatalos állami ateizmus ellenére az orosz lakosság fele továbbra is hívőnek vallotta magát, ráadásul a háborúban sokan haltak meg, akiket el kellett temetni. Az orosz társadalomban tehát erősödtek az egyház pozíciói, és az ortodox egyházvezetés tett is azért, hogy ez így legyen. Mozdósított az „*idegen betolakodók ellen*”, és egy egész tankhadosztályt állított ki a németek ellen. 1943-ban az egyházfők magával Sztálinnal is tárgyaltak.²⁷¹ A találkozó eredménnyel járt: sikerült elérni az ortodox egyház 1943 szeptemberi *rehabilitációját*. Szergij moszkvai metropolita „*egész Oroszország pátriárkájává*” való megválasztásával a szovjet kormány a pravoszláv egyházat saját politikája eszközévé tette.²⁷² *Alekszij pátriárka*, aki 1944 májusában követte Szergijt az egyházfői székben, *Sztálint* a következőképpen foglalta

²⁶⁹ A szláv nemzetek 1944. május 25-i kongresszusán R. W. Seton-Watson elnöklete alatt többnyire az Angliában ideiglenes száműzetésben tartózkodó szlávok vettek részt. Kohn 1960, 301.

²⁷⁰ Tömegesen zárták be a templomokat és nem ritkán fordult elő, hogy az orosz ortodox egyház különböző rangú és képzettségű papjai a gulagon találták magukat. Cipin–Onasch 1999, 201.

²⁷¹ Az 1937-es tömeges megtorlás az orosz ortodox egyházat sem kerülte el. Cipin–Onasch 1999, 220. A Dmitrij Donszkoj Tankhadosztály kiállításáról Cipin–Onasch 1999, 224. 1943. szeptember 4-én Szergij, Alekszij és Nyikolaj metropolita a Kremlben találkoztak Sztálinnal. Cipin–Onasch 1999, 228.

²⁷² Sztálin ezzel egyidőben jelentette be azt is, hogy Taskentben megalakítják a „*Muzulmánok Központi Lelki Igazgatóságát*”, amelynek muftija az ország valamennyi muzulmán lakója vezetőjeként a társadalom és a hatalom között közvetítenie kellett. (Ekkor már működött egy éve a Zsidó Antifasiszta Bizottság – Berija irányítása alatt.) D’Encausse 2007, 261–262.

imáiba: „bölc s vezér, akit Isten helyezett nagy nemzetünk élére”. Minden egyházi közösséget utasítottak arra, hogy imádkozzanak „Krisztus-szerető nemzetünk Isten-küldte vezérének egészségéért és boldogságáért”. Kísérletet tettek arra, hogy megteremtsék Moszkva vezető szerepét az ortodox világban.²⁷³

Az a Sztálin, aki az 1904–1905-ös orosz–japán (e „szégyenteljes imperialista”) háború idején egyik brosúrájában azt kívánta, hogy „legyen ez a háború még nagyobb csapás a cárizmus számára, mint amilyen a krími háború volt”,²⁷⁴ megszegve az 1941-ben Japánnal kötött barátsági szerződést, 1945-ben megtámadta a felkelő nap országát. A gyors győzelem után, 1945. szeptember 2-i rádióbeszédében Sztálin a következőket mondta: „Az orosz csapatoknak 1904-ben az orosz–japán háborúban elszenvedett veresége súlyos nyomokat hagyott népünk emlékezetében. Sötét szégyenfolt maradt hazánkon. Népünk azonban bízott ... és elérkezett a nap, amikor a csorbát sikerült kiköszörölni. Negyven éven keresztül vártunk erre a napra mi, az idősebb nemzedék tagjai. És ez a nap ma elérkezett.”²⁷⁵

A Vörös Hadsereg 1944-es és 1945-ös győzelmei teljesen megváltoztatták a világ képét. Bár a Szovjetunió eredetileg nem a szláv testvérek felszabadításáért indított háború következtében érkezett Közép-Európába, a szlávok közül sokan „szláv felszabadítóként” üdvözölték. Közéjük tartozott Péter jugoszláviai király, aki 1945. január 11-én kijelentette: „az Oroszországgal való testvéri szövetség egyike a szláv népek legmélyebben gyökerező vágyainak”.

Hriszto Gandev bolgár történész 1945-ben a következőképpen fogalmazott: „Százötven esztendőn keresztül a szláv gondolat két élősködő osztály: a földbirtokosok és a burzsoázia magánérdekeit szolgálta. Ezt az eszmét tehát maguknak a szláv nemzeteknek a

²⁷³ Alekszij pátriárka, akinek felszentelésénél jelen volt az alexandriai, az antiochiai és a grúz pátriárka, 1945-ben a Közel-Keletre látogatott, hogy a cári Oroszország idején megszakadt kapcsolatokat helyreállítsa. Európa és Amerika ortodox egyházait felszólították, hogy csatlakozzanak a Moszkvai Patriarkátushoz. Kohn 1960, 302.

²⁷⁴ „A krími háború ugyanis véget vetett a jobbágyságnak. Ez alkalommal, a háború következtében el fogjuk temetni ennek a jobbágyságnak a gyermekét, a cári rezsimet, titkosrendőrségével és csendőrségével együtt.” Sztálin 1905-ös brosúrájából idézi Kohn 1960, 298.

²⁷⁵ Sztálin 1945. szeptember 2-i rádióbeszédét idézi Kohn 1960, 297, valamint Szilágyi 1989, 118. (Utóbbi 1945. szeptember 3-ára teszi a beszéd elhangzásának időpontját. A beszédet az alábbi fordításban közli: „Az orosz csapatok veresége 1904-ben az orosz–japán háborúban súlyos emléket hagyott hátra a nép tudatában. Ez a vereség sötét foltként vetült hazánkra. Népünk azonban hitte és várta, hogy eljön a nap, amikor Japán szét lesz zúzva és a foltot eltávolítjuk. Negyven éven át vártuk ezt a napot mi, az idősebb nemzedék tagjai. És íme, ez a nap most beköszöntött.”

*kizsákmányolására használták fel. Ma, 1300 év óta először, a szlávok egy rendkívüli pillanatot él át, amely örökre képes lesz garantálni biztonságát. A német veszély eltűnt. Megdöntötték azokat a kormányokat, amelyek a szláv nemzetek közötti viszályokat szították. A szlávoknak lehetőségük nyílik arra, hogy felépítsék társadalmukat. Mi legyen a programjuk? A szlávok közös természetű faji, nyelvi és kulturális csoportot alkotnak. Olyan geopolitikai és gazdasági blokkot, amely döntő tényező az európai béke megőrzésében. A német kapitalizmus alóli felszabadulásuk érdekében a szláv nemzeteknek technikailag fejlett nemzetgazdaságot kell létrehozniuk, amely képes lesz biztosítani függetlenségüket. Belső struktúrájuknak demokratikusnak, szabadnak és szociálisan igazságosnak kell lennie.*²⁷⁶

Míg 1939 és 1941 között a szovjet vezetés a „demokratikussá szelídített” pánszlávizmust csupán rehabilitálta, 1941 augusztusától szervezetileg megerősítette, és igyekezett felhasználni nemzetközi politikájában is. A kelet-európai „egészségügyi zónán” belül, amelynek célja a Szovjetunió biztonságának a garantálása volt, ezekre a szláv országokra fokozottabban kívánt támaszkodni: 1939 és 1941 között inkább imperialista-, és főként britellenes éllel, 1941 után pedig németellenes éllel úgy, hogy ne kerüljön szembe se a kommunista ideológiával, se a szovjet külpolitikai célokkal, hanem azokat kiszolgálja. 1942 nyarán eldőlt, hogy a második világháború után egészben visszaállítják Csehszlovákia államiságát.²⁷⁷

A közép-európai országok között ezt követően Bulgária és Csehszlovákia számított a legfontosabbnak, csak utána követték őket a Balkán szláv nemzetei. Lengyelország még e két államnál is fontosabb lett volna, azonban a szovjetek tisztában voltak vele, hogy itt átütő sikerre nem számíthatnak. 1942 során foglalkoztatta őket egy lengyel–csehszlovák közös állam gondolata, illetve megfordult a fejükben egy bolgár–jugoszláv államszövetség terve is, de alapvetően „függetlenségpártiak” voltak.²⁷⁸ Az 1944 októberi Sztálin–Churchill-találkozó után a Külügyi Népbiztosság keretei között a háború utáni rendezést előkészítő Litvinov-bizottságban az oroszok úgy ítélték meg, hogy a Szovjetunió

²⁷⁶ „A szláv nemzeteknek a pánszláv együttműködés érdekében olyan politikai rendszert kell kidolgozniuk, amely a kis és nagy nemzetek teljes egyenjogúságát biztosítja. Ezt a szláv szövetséget a Szovjetunióknak kell megszerveznie és vezetnie.” Idézi Kohn 1960, 303.

²⁷⁷ Az emigrációban tevékenykedő Beneš csehszlovák elnök többször is felajánlotta 1942 folyamán Kárpátját az oroszoknak, és hajlandónak mutatkozott egy csehszlovák – lengyel államszövetség elfogadására is. Zseliczky 1998, 66–67.

²⁷⁸ A Beneš csehszlovák elnökkel való találkozáson is részt vevő Korneyeicsuk feljegyzéseiből tudunk viszonylag sokat az új szláv (1943. december) politika hatalmi vonatkozásairól és jellegéről is. In: Marijina cikke. Akszjonova–Dosztal–Gorjainov 1997, 175.

legközelebbi szomszédságába a „*legjobb esetben*” a következő országok fognak tartozni: Finnország, Svédország, Lengyelország, Magyarország, Csehszlovákia, Románia, a Balkán félsziget szláv országai és Törökország. A rendszert kétoldalú szerződésekkel kívánták kialakítani.²⁷⁹ 1945. március 28-án egy Edvard Beneš elnök tiszteletére rendezett ebéden Sztálin a „*régi szlavofilokat*” azért nevezte „*reakciósoknak*”, mert az összes szláv nemzetet „*egy az orosz nép védelme alatt álló államban egyesítették volna*”. „*Az új szlavofilok*”, akik közé Sztálin magát is sorolta, a „*független szláv államok szövetsége mellett kötelezték el magukat*”.²⁸⁰

A Szovjetunió ugyan a cári Oroszország tradícióival, így az orosz nacionalizmussal és imperializmussal való nyílt szakítás jegyében alakult meg, ám harcban állt a többi nép „*ellenforradalmának*” tekintett nacionalizmusával is. Közülük eleinte főként a közép-ázsiai (muzulmán) baszmacs mozgalommal, amelyet csupán egy évtized alatt sikerült levernie. Az orosz birodalomról leváló államok (Finnország, Lengyelország, balti államok és Besszarábia) növelték az oroszok arányát az országon belül, a legkeményebb „*diót*” ezért a többségében türk eredetű, különböző muzulmán népek jelentették, amelyek pántürk, illetve pániszlám kezdeményezéseit a húszas években a külön nemzetiségi jogok megadásával igyekeztek megosztani. Világforradalmi elhivatottsága miatt a bolsevik vezetés ezeknek a népeknek is tett engedményt kezdetben, hiszen a várt nyugat-európai proletárforradalom a húszas évek elején végül elmaradt és reménykedtek, hogy hátha sikerül legalább a gyarmati világot lánggra lobbantani. Közben ügyeltek rá, hogy a párt maradjon továbbra is egységes. Ez volt az a pont, ahol Leninék nem voltak hajlandók a kompromisszumra. A hagyományos orosz nacionalizmust elnyomták, cserébe az oroszok lettek az új állam törzsnemzete. A különböző nemorosz nemzeteknek és nemzetiségeknek pedig minél szerteágazóbb jogosítványokat adtak, hogy csökkentsék a szeparatizmus esélyét. A korábbi, cári orosz és az osztrák-magyar rendszerhez képest a rendszer különlegessége volt számos nemzet esetében a területiség elismerése. A falusi osztályharc felélesztésével 1930-

²⁷⁹ A bolgár–jugoszláv államszövetség a föderatív berendezkedés mikéntje körüli vitán, továbbá a britek tiltakozásán bukott meg kezdetben. Sztálin látszólag ugyanis kezdetben hajlott volna rá, de elhalasztotta a terv megvalósítását. Akszjonova–Dosztal–Gorjainov 1997, 178–179.

²⁸⁰ Sztálin megbecsüléssel szólt a németekről, akik – szerinte – 15 év múlva megpróbálnak revansot venni. És hogy a németeknek ne legyen erre lehetőségük, vagyis ne tudjanak újabb háborút indítani, ezért van a szláv nemzetek szövetségére szükség. „*Mi új szlavofilok, kommunisták, ha akarják, bolsevikok vagyunk. Azt gondolják rólunk, hogy mindenütt a szovjet rendszert akarjuk bevezetni. Ez nem igaz. ...Mi azt akarjuk, hogy minden népnek olyan rendszere legyen, amelyet megérdemel. Nem kívánunk Csehszlovákiában szovjet rendszert meghonosítani*” – mondta Sztálin. In: Akszjonova–Dosztal–Gorjainov 1997, 180.

ig sikerült a vidéki társadalom ellenállását megtörniük. Az egy országban felépítendő szocializmus feladata pedig rehabilitálta az államot, a nemzetiszocializmus németországi győzelme pedig figyelmeztette a bolsevikokat a nacionalizmus erejére. Megtört, átalakuló félben lévő, legyengült, de a korábbinál sokkal homogénebb szovjet társadalomban sajátos szovjet államnacionalizmust igyekeztek kialakítani. Ebben először a korábbi orosz államnacionalista, majd különösen a németekkel kirobbanó háború után az orosz pánszláv etnocentrista tradíció módosított változatát, a „*demokratikus pánszlávizmust*” használták, amely a Szovjetunió belül – az oroszokon kívül a beloruszok és ukránok, illetve a „*köztes-európai térség*” jelentős szláv etnikumainak jelenléte miatt további dinamikát ígért a szovjet állam külpolitikájának, egészen addig, amíg irányítói nem ítélték meg úgy, hogy másfajta paradigma még hasznosabb lehet a számukra.

VI. rész

NACIONALIZMUS ÉS IMPERIALIZMUS AZ OROSZ EMIGRÁCIÓBAN

1917-től 1945-ig, a második világháború befejeződéséig a Moszkva-központú állam – egy világegés után – Európa és a világ legjelentősebb szárazföldi, katonai hatalmává vált.²⁸¹ Az 1929-es sztálini „*forradalom*” csupán az előfeltételeit teremtette meg annak, hogy a Szovjetunióból nagyhatalom legyen, viszont a harmincas évek második felére az óriási áldozatok árán iparosított ország már hatalmas összegeket költött a fegyverkezésre is. Olyan erősnek tűnt a Szovjetunió, amilyenek az Orosz Birodalom – soha. És az már a húszas évek elején látszott, hogy rendkívüli vállalkozásról van szó. A néhány millió főt számláló orosz emigrációból 1921 után néhány százezren hazatértek, néhány százezren viszont az ország határain túl telepedtek le, és hoztak létre saját szervezeteket, illetve saját orosz nyelvű sajtót. Hogyan reagáltak mindarra, ami odahaza történt? És mit gondoltak hazájuk jövőjéről? Politikai elképzeléseik, jövőképük alakulása a szovjet állam és társadalom fejlődéstörténete szempontjából is izgalmas tanulságokat kínál.

Az emigráción belül a monarchistákon kívül a „*szmenovehisták*”, az eurázsiaiak és az orosz fasiszták alkottak jól elkülöníthető csoportot. Az eurázsiaiak irányzata Dosztojevszkij és Konsztantyin Leontyjev munkássága nyomán, II. Miklós uralkodása idején, az 1890-es években alakult határozott arculattal jelentkező irányzattá. Mivel 1908-tól az első világháborúig, illetve a cárizmus bukásáig alapvetően a pánszlávizmus befolyásolta az orosz elit gondolkodását, az *eurázsiai gondolat*, másként nevezve az *eurázsiai imperializmus* alapvetően a két világháború közötti orosz emigránsléthez kötődik. Az első világháború elvesztésével, az 1917 előtti orosz elit felelősségével és a bolsevikok 1917-es hatalomra jutásának okaival Ivan Szolonyevicsnek, Pjotr Szavickijnek, Nyikolaj Trubeckojnak, Georgij Vernadszkijnek és Lev Gumiljovnak kellett szembenéznie. Kivétel nélkül valamennyien a bolsevizmus mint politikai rendszer elszánt ellenségei voltak. A Szovjetunióból 1922-ben kiutasított monarchista Ivan Iljin (1883–

²⁸¹ A második világháború végén a Szovjetuniónak volt a legnagyobb szárazföldi hadserege. Összesen 11 365 000 katonája állt fegyverben. Bezbodov 2001, 16.

1954) így vallott az 1917-es „rendszerátalakításhoz” való viszonyáról: „Az orosz kommunista forradalom ... az európai szellemi rothadás gyümölcse.”²⁸²

Iljinhoz hasonlóan a szintén monarchista fehéremigráns, Ivan Szolonyevics (1891–1953), aki Argentínában írja meg majd főművét, a szlavofiloktól eltérően nem tagadta azt, hogy az oroszok állama hódítás útján jött létre,²⁸³ és bár „a Lenineket és a Sztálinokat ... idejében fel kell akasztani”, úgy gondolja, hogy „Sztálin 1947-ben nem tudott másként cselekedni, mint ahogy cselekedett, ... Magyarország, Lengyelország vagy a többi kiűritése ... azt jelentette volna, hogy Magyarországon, Lengyelországban vagy egyebütt ... a kommunista hódítókkal szemben határtalan gyűlöletet tápláló kormányok és hadseregek jöttek volna létre.”²⁸⁴ Reménykedett a bolsevikok hatalmának megdöntésében, és végkövetkeztetése éppen ezért tűnik ezek után rendkívül meglepőnek: „a szovjetek utáni Oroszországnak könyörtelenül centralizált és irgalmat nem ismerő hatalomra lesz szüksége”.

Az eurázsiaiak, akik főként Szófiában, Belgrádban, Berlinben, Prágában és Párizsban tevékenykedtek, nem gondolkodtak alapvetően másként a szovjet rendszerről, mint az idézett szerzők. 1921-ben jelent meg Szófiában az *Exodus Keletre* című kötet, amelynek szerzői között ott van Pjotr Szavickij, G. Szuvcsinszkij, Nyikolaj Trubeckoj és Georgij Florovszkij.²⁸⁵

Akinek az eurázsiaiak közül nem volt szerencséje, könnyen járhatott úgy, mint ahogy a Prágába kivándorolt Pjotr Szavickij (1895–1968), aki a cseh főváros felszabadulása után tíz évet töltött különböző szovjet lágerekben. Szavickij az eurázsiai irányzat egyik legkiemelkedőbb alakja volt. Azért „*furcsa*”, hogy ennyire pórul járt, mert – bár a szovjet rendszer elutasítójának számított – írásai lényegében a szovjet rendszer létjogosultságát támasztották alá. A húszas években ugyanazt állította, amit a bolsevikok mondtak: „*alaptalan szláv-orosz világról mint kulturális egészről beszélnünk ... (mert) nem szlávok*

²⁸² „... a Nyugat halálos ajándéka volt Keletnek, aztán ... az egész világnak.” Gazdag–Siselina 2004, 230.

²⁸³ „A hódító országok közül Oroszország az első helyet foglalta el: huszonkétmillió négyzetverszta nem pottyan le csak úgy az égből!” Gazdag–Siselina 2004, 248. A kötet megjelent oroszul 2007-ben Oroszországban és ott az eredeti szövegben a négyzetverszta helyett – alighanem helyesen – négyzetkilométer szerepel. Siselina 2007, 348.

²⁸⁴ „... Keresztet vethettek volna a viláforradalomra és várhatták volna az egész világ kapitalista konszolidációját ... amely végső soron torkon ragadta volna a viláforradalmi söpredék orosz osztagát – valamennyi kommunistát, enkávédést, keretlegényt és hóhért”. Gazdag–Siselina 2004, 235–236.

²⁸⁵ A szlavofilokon túllépve nemcsak az orosz népről vagy a szlávoktól beszélnek, hanem az „eurázsiai népek teljes köréről”, ahol „az orosz nép központi helyet foglal el”. Heller–Nyekrics 1996, 147.

és nem turániak²⁸⁶ vagyunk, hanem oroszok”. „Az eurázsiaiak érvei” címmel 1933-ban írta: „Az orosz forradalom leszámolt a magát Európának tekintő Oroszországgal”.²⁸⁷ Az orosz történelemben nagy szerepet játszó tatárjárásról – lényegében Nyikolaj Trubeckojjal együtt – állítja, hogy „tatár uralom nélkül nem lett volna Oroszország”. Nyikolaj Trubeckoj (1890–1938) a moszkvai államot „Dzsingisz kán örökösének” tekinti. Élesen szemben áll a pánszlávizmussal, amely „az oroszosítással együtt” (sic!) „a birodalmi Oroszország történelmi hagyományainak teljes elárulása volt”.²⁸⁸

Az említett néhány idézet érzékelteti az alapellentmondást: bár az eurázsiaiaknak nem volt ilyükre az, ami Szovjet-Oroszországban történt, végkövetkeztetéseikben mégiscsak be kellett látniuk, hogy azt, amit eredetileg ők találtak ki, a Szovjetunió megvalósította.²⁸⁹

Nem csoda, hogy meghasonlott és a harmincas évek második felére válságba került az irányzat. A Trubeckoj-utód, az Egyesült Államokba emigráló Georgij Vernadszkij (1887–1973), illetve a Szovjetunió légervilágát megjárt Lev Gumiljov (1912–1992) írásainak többsége később született.²⁹⁰

Eddig a Szovjetunió, illetve Oroszország világban elfoglalt helyéről, illetve külpolitikájának alakításáról volt szó. A szovjet kormányzat a polgárháborús időszakban is bajban volt, hiszen politikájának megvalósításához nem volt elegendő szakképzett kádere. Másrészt azt is látni kell, hogy az orosz értelmiség egy jelentős része az 1920-as években visszatért – immár a Szovjetunióba. Abból kiindulva, hogy Oroszország csak egy van, a bolsevikok, amennyiben a hazatérők nem voltak rendszerükkel szemben nyíltan ellenségesek, nem deportálták őket Szibériába, hanem hagyták dolgozni őket. A bolsevizmust „nem marxista alapon” elfogadó *szmenovehisták* („*Szmena veh*” – „*Korszakváltás*” címmel 1921-ben Prágában kiadványt is megjelentettek) elismerték a szovjet rendszer néhány eredményét. Az emigráns Nyikolaj Vasziljevics Usztrjalovval

²⁸⁶ Turán: az ókori Perzsiától északra és keletre élő barbár csoportok lakóterületének perzsa neve. Belső-Ázsia füves pusztáit jelöli. Magyar Nagylexikon 17. 2003, 791.

²⁸⁷ „... A kommunista hatalom ... az egészséges és alkotó eurázsiai hagyományokhoz kapcsolódik azzal, hogy szabadságot és teret ad Eurázsia sok különféle nyelvének a használatához és fejlődéséhez”. Gazdag–Siselina 2004, 257–258.

²⁸⁸ Trubeckoj a szovjethatalmat nem tekinti alapvetően másnak, mint a Romanovok „nemzetellenes monarchiáját” megdőntő rezsimnek. Gazdag–Siselina 2004, 287–289.

²⁸⁹ A mozgalom 1929-ben kettészakadt, ám eszméi az orosz emigráció számos politikai csoportosulására hatottak megtermékenyítően. Politikai szemléletük – melynek lényege, hogy „Oroszország nemzeti szelleme és geopolitikai helyzete folytán sohasem lehet demokratikus” – egy részüket a harmincas években a szovjethatalommal való együttműködésre indította”. Heller–Nyekrics 1996, 147.

²⁹⁰ Ők már nem tudtak iskolát teremteni maguk köré, és arra sem számíthattak, hogy komoly politikai mozgalom alapjait vetik meg. Gazdag–Siselina 2004, 311, 436, 440.

(1890–1937) az élen úgy látták, hogy a bolsevikok felhagytak a „*meddő internacionalizmussal, nemzeti alapra helyezkedtek*”.²⁹¹ Usztrjalov úgy látta, hogy „*az oroszországi forradalom nemzeti jellegű volt*”, és „*bármennyi súlyos és sötét bűn terhelte is a bolsevizmust, csak ez volt képes*” „*befagyasztani a forradalmi áradás rothadástól búzló vizeit*”. Mivel a bolsevikok az erős állam hívei és építői, vagyis „*etatisták*”, „*képesek helyreállítani „Oroszország nagyhatalmi státusát”, „restaurálni az Orosz Birodalmat*”.²⁹²

Aligha véletlen, hogy nemcsak Lenin, hanem Trockij is üdvözölte a szmenovehisták mozgalmát, akik szívesen vették át mozgalmuk jellemzésére a „nacionálbolsevizmust”, ezt az 1919-ben Németországban megjelent fogalmat.²⁹³ Ez az ideológia az emigrációban élők számára a hazatérést „*lelkiismeretfurdalás-mentessé*” tette. A hazatértek ugyanis úgy gondolhatták, hogy Oroszországot építik, s így jó szívvel dolgozhattak, pedig az 1917-ben létrejött rendszert korábban kifejezetten gyűlölték. Nélkülük kevesebb sikerrel tudták volna Leninék a Szovjetuniót felépíteni.²⁹⁴ Az orosz emigránsok többsége azonban nem tért vissza a Szovjetunióba.

1917 után orosz szélsőjobboldali mozgalom kizárólag a Szovjetunió határain túl, az orosz emigrációban jöhetett létre. A húszas-harmincas években Mandzsúriában, az Amerikai Egyesült Államokban és Nyugat-Európában voltak meg a feltételek ahhoz, hogy működni tudjanak.

Ezek közül a Mandzsúriában párttá alakult nemzetiszocialista mozgalom volt a legjelentősebb.

Rendkívül fontos hangsúlyozni, hogy *emigrációban született mozgalmakról* van szó. Oroszországból 1918 és 1922 között kétmillió ember menekült el. Ezek közül 1920-ban Németországban találunk 560 000-et, akiknek a nagyobb része Franciaországba vándorolt tovább. Főképp ennek a továbbvándorlásnak köszönhető, hogy a harmincas években Párizs lett az orosz emigránsok Mekkája. Keleti irányban negyedmillió ember

²⁹¹ Úgy látták tehát, hogy valamiféle „*nemzeti bolsevizmus*” van kialakulófélben az országban. Niederhauser 2001, 248.

²⁹² Usztrjalov ezért úgy vélte, hogy „*épp az Orosz Birodalom érdekei kívánják meg, hogy beszüntessék a bolsevizmus elleni harcot*.” Heller–Nyekrics 1996, 121–122.

²⁹³ Usztrjalovék szerint a „*bolsevizmus újjászületik: Szovjetország kívül vörös, belül fehér*”. Heller–Nyekrics 1996, 123–124.

²⁹⁴ A hivatalos statisztikák szerint 1921 és 1931 között összesen 181 432-en tértek vissza az országba. Ezek közül 121 843-an 1921-ben. Heller–Nyekrics 1996, 123.

hagyta el az országot. Ezek közül 100 000-en Mandzsúriában telepedtek le, míg a többiek Kínába, Koreába és Japánba mentek, illetve folytatva útjukat 40 000-en Kanadában, 20 000-en pedig az Egyesült Államokban találtak otthonra.²⁹⁵ A továbbvándorlás miatt Németországban 1923-ra már csak negyedmillióan maradtak, de ez a szám 1933-ra tovább olvadt 50 000-nyire.²⁹⁶ E szerény létszám ellenére Hitler hatalomra jutása után három héttel a németországi orosz nemzetiszocialista párt, a ROND²⁹⁷ már 1933 elején megalakult. Hiába igyekeztek, erőfeszítéseik ellenére Hitler bizalmatlan volt velük. A németországi orosz nemzetiszocialista szervezet vezetőit a Gestapo kitartóan figyelte, és vezetőit időnként börtönbe zárta. Az ottani orosz mozgalom történetének a legtöbb fejezete mind a mai napig még ismeretlen.²⁹⁸

A Franciaországban alakult orosz nemzetiszocialista szervezetre a hivatalos francia állami politika ellenséggént tekintett. A párt tevékenysége itt a fővárosra, vagyis Párizsra korlátozódott.²⁹⁹ E tényezők következtében egy orosz nemzetiszocialista párt létrehozásának a feltételei inkább a Távol-Keleten, illetve az Egyesült Államokban voltak adottak.³⁰⁰

A Távol-Keletre menekült oroszok között sok volt a fehérgárdista, akik a cár hívei, többnyire meggyőződéses monarchisták voltak. A mandzsúriai mozgalom karizmatikus vezetője Konsztantyin Vlagyimirovics Rodzajevszkij³⁰¹ volt (1907–1946), aki az RFO³⁰² ideológiájának különlegességéről írva kiemelte, hogy *„Mussolini és Hitler a kapitalista káosszal és a liberális dekadenciával küzdenek, és legfőbb céljuk, hogy a személyiséget fegyelmezzék, a gazdaságot pedig központosítsák”*. *„Ezzel szemben – emelte ki Rodzajevszkij – az orosz fasiszták, éppen ellenkezőleg, a népnyzó bolsevik rezsim megsemmisítésére törekcsenek, ebből következően az ő feladatuk felszabadítani a személyiséget, a gazdaságot pedig decentralizálniuk kell”*. Ennél is érdekesebb, hogy az orosz szélsőjobbaldali pártot *mélyen vallásos* jellege is élesen megkülönböztette az olasz

²⁹⁵ Körülbelül 3000-en jutottak el Dél-Amerikába, Ausztráliába pedig 1700-an. John Stephan 1992, 19.

²⁹⁶ John Stephan 1992, 44.

²⁹⁷ ROND = Rosszizszkoje nacionalno–szocialiszticicseszkaje dvizsenyije, magyarul: Oroszországi Nemzetiszocialista Mozgalom.

²⁹⁸ Máig tisztázatlan például, hogy A. P. Szvetozarov, a szervezet németországi vezetője 1933 végére miért húzódott a háttérbe. John Stephan 1992, 46–47.

²⁹⁹ John Stephan 1992, 154.

³⁰⁰ John Stephan 1992, 52.

³⁰¹ A feketeingesek vezetője K. V. Rodzajevszkij tizenhét éves volt, amikor 1925-ben emigrált a Szovjetunióból. Olvasottsága, jogi és zenei műveltsége megkülönböztette környezetétől.

³⁰² RFO = Rosszizszkaja fasisztszkaja organizacija, magyarul: Oroszországi Fasiszta Szervezet már 1925-ben megalakult. Rodzajevszkij Harbinben 1927-ben csatlakozott hozzá. John Stephan 1992, 71.

és a német mozgalom ateizmusától.³⁰³ A mandzsúriai orosz mozgalom további sajátosságai közé tartozott élesen antiszemita beállítottsága. Az RFP ideológusai a szovjet rendszert „zsidó államkapitalizmusnak” nevezték, és a párt jelszavai közé tartozott: „A Szovjetunió zsidó fasizmusával szemben válaszd az RFP³⁰⁴, vagyis a mi oroszországi fasizmusunkat!” A szovjet államrendőrséget, az OGPU-t „cionista fészeknek”, Sztálint az „amerikai zsidók ágyasának” nevezték. Ugyanakkor az RFP szervezésében számos elemet kölcsönöztek a bolsevikoktól. Így azt a lenini elvet, hogy „a pártnak a forradalom élcsapatának kell lennie”, továbbá olyan szavakat, amelyek a bolsevikok hatalomra jutása óta terjedtek el: az RFP-nek is volt „központi bizottsága”, „főtitkára”, „pártsejtje”, „legfelső tanácsa”, „dolgozó tömegei” és „harci szolidaritása”.³⁰⁵

Átvettek bolsevik dalokat, és a dallamukra más szöveget írtak. 1934-ben megjelentették „A fasizmus ábécé”-jét, amelynek mintája Buharin 1921-es „A kommunizmus ábécéje” című könyve lehetett.³⁰⁶ Az RFP, az Oroszországi Fasiszta Párt tagjai amúgy 1932-ben, a japán segítséggel megalakított, újonnan létrehozott Mandzsukóban „találták magukat”, hiszen a bázisukat jelentő Harbin ekkor Mandzsuko egyik városa lett.

Csang-Kaj-sek Kínájához képest az orosz emigránsok itt jobban érezték magukat, mert a japánok több érdeklődést és nagyobb rokonszenvet tanúsítottak irántuk, mint korábban a kínaiak, ezért az orosz emigránsok igyekeztek együttműködni a japánokkal, de keresték a kapcsolatot Mussoliniék mellett Hitlerékkal is.

Nemcsak az eurázsiai kontinensen alakult, született Amerikában is orosz szélsőjobboldali párt.

Az Amerikai Egyesült Államokban 1933 májusában Anasztaszij Vonszjackij (1898–1965) egyik barátjával megalakította az *Összoroszági Fasiszta Szervezetet*.³⁰⁷ Vonszjackij tagadta a nemzetiszocializmussal való azonosságukat. Egy interjúban fejtette ki, hogy ezt „az elnevezést ők a vörösöktől” kapták, akik „fasisztáknak” nevezték el őket, ők pedig csak „elfogadták” azt. 1933 folyamán Vonszjackij, akinek – amerikai milliomos

³⁰³ Rodzajevszkijék úgy gondolták, hogy csak egy ilyen „keresztény fasizmus” képes „megmenteni a kallódó orosz lelket”. John Stephan 1992, 78.

³⁰⁴ A Russzkaja Fasisztszkaja Partyija, magyarul az Orosz Fasiszta Párt 1931. május 26-án alakult meg Harbinban. John Stephan 1992, 75–76.

³⁰⁵ Igaz, a „tovariscs”, az elvtárs megszólítás helyett a „szoratnyik”-ot, vagyis a „harcostárs” megszólítást használták. John Stephan 1992, 79.

³⁰⁶ Egy évvel később Csernisevszkij és Lenin könyvcímének mintájára „Mi a teendő?” címmel jelentettek meg könyvet. John Stephan 1992, 97.

³⁰⁷ Oroszul: Vszerosszjizskaja Fasisztszkaja Organyizacija, röviden: VFO. John Stephan 1992, 147.

felesége jóvoltából – nem voltak anyagi gondjai, és Rodzajevszkij – akinek viszont alig volt pénze – értesültek egymás létezéséről.

1934-ben Tokióban találkoztak, és közös párt létrehozásáról döntöttek: *Összoroszági Fasiszta Párt* néven a két szervezet egyesült. Az egyesülési dokumentumot egy yokohamai szállodában 1934. április 3-án írták alá.³⁰⁸ Ennek értelmében a szervezet elnöke Vonszjackij, főtitkára pedig Rodzajevszkij lett. A vezérkari főnökség székhelyül pedig Harbint választották. Mivel Vonszjackij nem értett egyet az antiszemita hangvétellel, a *Nas Puty (Utunk)*, illetve a *Nacija (Nemzet)* ott tartózkodása idején nem közölt sem zsidó vicceket, sem antiszemita cikkeket.³⁰⁹ Mászt gondolt Rodzajevszkij és Vonszjackij a stratégiáról és a taktikáról is. Vonszjackij szerint a bolsevik rendszert előbb odahaza kell megdönteni, ezért központi jelentősége van a propagandamunkának. Rodzajevszkij viszont úgy gondolta, hogy a bolsevik rendszerrel csak fegyveres úton lehet leszámolni.³¹⁰ Vonszjackijt idegesítette a monarchisták harbini jelenléte is, azonban Rodzajevszkij nem tudta nélkülözni Szemjonov atamán segítségét, akivel amúgy nemcsak a japánok számoltak, hanem a németek is. Szemjonov atamán Szibériában független orosz állam létrehozásán gondolkodott, míg Rodzajevszkij az egész Szovjetunió területére kiterjedő orosz birodalomról ábrándozott. Rodzajevszkij a távol-keleti orosz diaszpórában való komoly jelenlétük miatt nem kívánt konfliktusba keveredni a monarchistákkal, vagyis Szemjonovékkal. Ezért nem erőltette az arisztokrácia majdani sorsáról szóló vitákat. Vonszjackij 1934 szeptemberében kijelentette: „*A fasiszta Oroszországban sem címek, sem különleges privilégiumok nem lesznek. ... Nem lehet szó semmiféle visszatérésről a korábbi rendhez!*” Az e kérdésekről folytatott vita az elkövetkező hetekben eldurvult. Szemjonov atamánról a *Fasiszt (Fasiszta)* 1934 október–novemberi számában csúnya cikk jelent meg. A vita a mandzsúriai és az amerikai orosz fasiszta vezér között 1935. július 7-re jutott el odáig, hogy az Orosz Fasiszták III. kongresszusán Rodzajevszkij Szemjonov segítségével Vonszjackij és hívei fölé kerekedett.³¹¹ E belső vitáknál is többet nyomott a latban, hogy az orosz mozgalom szempontjából a nemzetközi körülmények kedvezőtlenül alakultak. 1936 novemberében Japán bejelentette, hogy Németországgal aláírták az Antikomintern paktumot. Mivel Japán 1937. július 7-e után totális háborút indított Kína ellen, a japán

³⁰⁸ *Vszerosszjizskaja Fasisztszkaja Partyija*, röviden VFP néven az RFP és a VFO egyesült. John Stephan 1992, 177–179.

³⁰⁹ John Stephan 1992, 197.

³¹⁰ Rodzajevszkij szerint idegen segítség nélkül e célkitűzés megvalósíthatatlan. John Stephan 1992, 198.

³¹¹ John Stephan 1992, 199–201.

kormánykörökben kisebbségbe szorultak azok, akik a Szovjetunió ellen háborúzni szerettek volna. Az 1939. augusztus 23-i szovjet–német megneemtámadási egyezmény kifejezetten sokkolta, diplomáciailag pedig elszigetelte a japánokat. Rodzajevszkij a *Nacija* 1939. szeptember 3-i számában „végzetes tévedésnek”, a zsidókkal és a kommunistákkal szembeni harcban való „visszavonulásként” értékelte a szovjet–német megneemtámadási egyezményt. Kijelentette: Oroszország „igazi megmentője” Japán lehet.³¹²

Vonszjackij járt Európában 1939 őszén, és meglepetéssel értesült róla, hogy a VNRP³¹³-t és a *Fasisztot* a III. Birodalomban betiltották. Bermond-t-Avalov meg a többi helyi orosz náci ugyanis azt terjesztették, hogy Vonszjackijékat az amerikai zsidók pénzelik.³¹⁴

A Molotov–Ribbentrop-paktum hatására mind Németországban, mind Japánban romlottak az orosz nácik munkájának lehetőségei.³¹⁵ 1941. április 13-án a japánok a Szovjetunióval semlegességi szerződést írtak alá. Ennek ugyanolyan hatása volt, mint korábban a szovjet–német megneemtámadási egyezménynek.³¹⁶ A Szovjetunió elleni német támadás megindulásával azonban 1941. június 22-e után változott a helyzet. Rodzajevszkij nemcsak Hitler gyors győzelmében bízott, hanem abban is, hogy a Führer őket, vagyis a mandzsúriai orosz fasisztákat helyezi majd kulcspozíciókba az orosz nemzeti kormányban. Rodzajevszkij táviratot küldött Sztálinnak, amelyben lemondásra szólította fel.³¹⁷ Vonszjackij az új orosz kormány washingtoni nagykövete szeretett volna lenni, bár a körülmények hamarosan meggyőzték arról, hogy nem lesz ebből semmi. 1941. június 22-e viszont mégsem az emigrációban lévő orosz szélsőjobboldal pozícióit erősítette. Lélektani szempontból kerültek nehéz helyzetbe a külföldi diaszpórákban élő oroszok. A kérdés a következőképpen merült fel: „*Harcolhatunk-e Sztálinnal úgy, hogy közben ne pusztítsuk Oroszországot?*” Rodzajevszkij számára a válasz kézenfekvő volt: „*bár Hitler a halált és a pusztulást jelenti, ennek ellenére ő Oroszország egyetlen reménye. Az orosz fasisztáknak*

³¹² John Stephan 1992, 240–241.

³¹³ Az általa 1934-ben „alapított” *Vszerosszijszkaja nacional–revoljucionnaja partyija*-ról, magyarul az Összorosországi nemzeti–forradalmi Pártról van szó. John Stephan 1992, 245.

³¹⁴ „*A VNRP egyik fiatal, Vonszjackij hívének számító tagját behívták a Gestapo berlini kirendeltségére, és megkérdezték tőle, hol kívánja ezután a tanulmányait folytatni: az iskolában vagy pedig valamelyik koncentrációs táborban. Ilyen körülmények között a VNRP-nek nem nyílt arra lehetősége, hogy egyetlen pártsejtje is megalakuljon Berlin orosz közösségében.*” John Stephan 1992, 294.

³¹⁵ John Stephan 1992, 306.

³¹⁶ Ugyanúgy megbénította az orosz emigrációt, hiszen a szovjetellenes nézetek szalonképtelenné váltak. John Stephan 1992, 362.

³¹⁷ John Stephan 1992, 311–312.

nincs más választásuk, mint támogatni azt az erőt, amely a kommunisták ellen harcol.” Volt, aki ezt nem így látta, és kilépett a pártból.

1941 decemberében a Pearl Harbour elleni japán támadás szintén kellemetlen következményekkel járt az orosz szélsőjobboldaliak számára, hiszen ez még inkább elodázta a Szovjetunió elleni háború lehetőségét. Az orosz fasiszták udvariasságból üdvözölték ugyan Japán Egyesült Államok elleni háborúját, de közülük senki sem kívánt harcolni az amerikaiakkal.³¹⁸

Rodzajevszkijnek konkrét kellemetlenségei is voltak ezekben az években. Képviselőjét és az RFSZ³¹⁹ több tagját Németországban szovjet kémként letartóztatta a Gestapo.

Magát Rodzajevszkijt 1943 májusában Mandzsúriában tartóztatták le, és vallatták, majd júniusban szabadon engedték. 1943 nyarán a Kvantung hadsereg erőteljes intézkedéseket fogatosított a szovjetellenes szervezetek ellen. Első áldozata az RFSZ volt. 1943. július 1-jén a *Nas Putyot* és a *Naciját* betiltották. A felsorolt intézkedések következtében az orosz „fasiszták” tevékenysége a Távols-Keleten megszűnt.

Anasztaszij Vonszjackijt egyik emigránstársa az Egyesült Államokban „német–japán kémként” feljelentette a Szövetségi Nyomozó Hivatalnál, vagyis az FBI-nál, amivel kezdetben senki sem törődött. 1941 decembere, vagyis a japán támadás után változott a helyzet.³²⁰ Az Egyesült Államokban bírósági eljárás indult Vonszjackij ellen. 1942. június 22-én bűnösnek találták, majd öt év börtönre ítélték.³²¹

1943 után az orosz emigráns fiatalok körében szimpátia kezdett kialakulni a Szovjetunió iránt. Kezdték tömegesen jelentkezni a Vörös Hadseregbe.³²² Ennek is szerepe volt abban, hogy Rodzajevszkij felülvizsgálta korábbi nézeteit a Szovjetunióról és Sztálinról. 1945 augusztusában, amikor szovjet csapatok foglalták el Harbint, Rodzajevszkij néhány közeli barátjával a Csang-Kaj-sek vezette Kínába menekült, ahol megdöbbenéssel értesült arról, hogy Mandzsúriában a szovjet katonákat a helyi orosz lakosság kitörő lelkesedéssel fogadta, a bevonulók tiszteletére hálaadó miséket celebráltak a város templomaiban. Az újságokban Rodzajevszkij ismerős nevekre bukkant, a

³¹⁸ John Stephan 1992, 363.

³¹⁹ John Stephan 1992, 220, 310.

³²⁰ Ráadásul néhány évvel korábban, még 1934-ben Vonszjackij vállalta, hogy szervezetének emberei követték el a Kirov elleni gyilkosságot. John Stephan 1992, 204.

³²¹ „Jó magaviseletére való tekintettel egy évvel a kiszabottnál korábban szabadult, 1946. február 26-án.” John Stephan 1992, 351–352.

³²² John Stephan 1992, 368–371.

fényképekről pedig harbini harcostársai mosolyogtak rá. A nemzetvezető nagy riválisáról, Szemjonov atamánról az is kiderült, hogy miután ünnepi lakomával fogadta a szovjet csapatokat, Moszkvába repült. (Arról a lapok már nem számoltak be, hogy a szovjet fővárosban az atamánt egyenesen a hírhedt lubjankai börtönbe szállították, majd rövidesen kivégezték.)

Abból, amit látott, Rodzajevszkij azt a következtetést vonta le, hogy *„a győztes szülőföld megbocsájtott”*. Vélekedését alátámasztani látszott, hogy felkereste Gyemjanovszkij, majd Pekingben Patrikevics arról győzködte, hogy Oroszországot az óriási áldozatok kimerítették, gazdaságilag legyengült, amit az *„angol–amerikai imperializmus kihasználhat”*. *„A hazának most olyan energikus, tapasztalt emberekre van szüksége, mint Rodzajevszkij.”* Rodzajevszkij mint tapasztalt újságíró, agitátorként dolgozhatna végre szülőföldjén is. Még az sem kizárt – fejtegette a szovjet diplomata –, hogy olyan újság szerkesztését bízzák rá, amelyet a határon túli oroszoknak szánnak. Gondolkodásra van ideje – mondta –, és javasolta Rodzajevszkijnek, hogy utazzon Pekingbe, ahol a szovjet külképviselőten a biztonságát szavatolni tudják.³²³ A pekingi szovjet konzulátus épületében Rodzajevszkij rendelkezésére bocsátottak egy kényelmesen berendezett szobát. Még zongorát is kapott. Fejedelmi magányában gondolkodásra, levélírára bőven jutott ideje. Sztálinhoz írt levelet. Ebben elismerte: ő, Rodzajevszkij életében számos hibát követett el, mivel nem volt képes eljutni ahhoz a felismeréshez, amelyre a közelmúltban ráébredt: *„Joszif Sztálin az a vezér, akire Oroszországnak szüksége van. Sztálin volt ugyanis az, aki rendet csinált az országban, győzelemre vezette népét, és Oroszország határait kiszélesítette”*. Igen, ő, Rodzajevszkij a japánoknak dolgozott, mert abban reménykedett, hogy segítségükkel *„sikerül Oroszországot megtisztítani a kommunistáktól”*. Azt sem tagadja, hogy a háború idején Németország győzelmét kívánta, mivel bízott abban, hogy Hitler megszabadítja Oroszországot a zsidóktól.” Rodzajevszkij beismerte: *„rossz helyen kereste Oroszország megmentőit, és ami még fontosabb: nem vette észre az orosz nép vezérének bölcsességét!”* Ő, Rodzajevszkij meg van győződve arról, hogy Sztálin érti: *„a zsidók Oroszország legrosszindulatúbb ellenségei”*, és abban is biztos, hogy Sztálin *„képes megoldani a rendezésre érett zsidókérdést...”*. Ezek után Rodzajevszkij többes szám első személyre tér át, és harcostársai nevében is nyilatkozik:

³²³ John Stephan 1992, 397–399, 410–411.

„Ezt a tényt sokáig nem ismertük fel, csak lépésről lépésre, fokozatosan jutottunk erre a következtetésre. Most már bátran állíthatjuk, hogy nem az az igazi fasizmus, amit mi tévedésből annak hittünk. A sztálinizmus a mi igazi fasizmusunk. A sztálinizmus nem más, mint a mi szélsőségeinktől, illúzióinktól és eltévelyedéseinktől megtisztított igazi oroszországi fasizmusunk!”³²⁴ Rodzajevszkijt hamarosan repülőgépen Moszkvába szállították, ahol egyenesen – Szemjonov atamánhoz hasonlóan – a lubjankai börtönbe került. 1946. augusztus 29-én ítélték halálra.³²⁵

A másik orosz fasiszta vezér, Vonszjackij már 1939-re eljutott oda, hogy Sztálint „a fasiszták fasisztájának” ismerje el.³²⁶

Összefoglalva azt állapíthatjuk meg, hogy a német nemzetiszocialisták az orosz náciakat nem tekintették partnernek, támogatásukra nemhogy pénzt nem költöttek, hanem ellenségként kezelték őket. Az orosz nemzetiszocialista mozgalmak közül külföldi támogatásra csupán Japántól a mandzsúriai oroszok számíthattak, viszont azután, hogy Japán háborút indított az Egyesült Államok ellen, a Tokióból érkező források elapadtak, és a mandzsúriai orosz nemzetiszocialista mozgalom 1943-ra ellehetetlenült. Az orosz nemzetiszocialista mozgalom nem volt szerencsés helyzetben, mivel földrajzi értelemben több pólusú volt, s nem volt erős központja. A potenciális külföldi szövetségesek közül az oroszok csak Mandzsúriában számíthattak potenciálisan támogatásra, Európában és Amerikában a politikai klíma, amely körülvette őket, inkább kedvezőtlen volt számukra. A többi nemzetiszocialista mozgalom programjától az különböztette meg őket, hogy a gazdaságot nem központosítani, hanem éppen ellenkezőleg, decentralizálni kívánták, továbbá mozgalmuk erősen vallásos jellegű volt.

A szmenovehisták jelentős részének a húszas éveket a Szovjetunióban sikerült túlélniük, ellenben vezetőiket a harmincas évek második felében elkezdődött tisztogatás nem kímélte. Az eurázsiaiak közül azok, akik 1945-öt követően a szovjet csapatok elől Amerikába tudtak menekülni, elkerülték a szovjet lágeréletet. Bár a kommunizmust, mint

³²⁴ „Kész vagyok vállalni a felelősséget az Oroszországi Fasiszta Párt összes lépéséért. Ha úgy hozza a sors, hajlandó vagyok bíróság elé állni és meghalni, ha ez szükséges. De ha lehetőség van rá, új életet kívánok kezdeni, mint nemzeti kommunista és meggyőződéses sztálinista.” John Stephan 1992, 401–403.

³²⁵ Az ítéletet másnap végre is hajtották. John Stephan 1992, 418.

³²⁶ Hogy miért? Azért, mert kiszámolta: „Joszif Visszarionovics egymaga több kommunistát irtott ki, mint Hitler, Mussolini és Csang-Kaj-sek együttvéve”. John Stephan 1992, 437.

rendszert, gyűlölték, nézeteikkel – paradox módon – a szovjet birodalmi doktrínát támasztották alá, amennyiben erős orosz államot Sztálinéknak sikerült megvalósítaniuk és ezzel maguk is szembesültek. Mozgalmuk elhalásához hozzájárult, hogy a hagyományos orosz nacionalizmus, valamint annak nemzetiszocialista változata is alapvetően birodalmi volt és az orosz birodalmi gondolatot, ha úgy tetszik, az „*orosz imperializmust*” a Szovjetunió képében Joszif Sztálin 1945-ben náluk hitelesebben képviselte. Soha korábban nem létezett ugyanis olyan Moszkva-központú állam, amelynek akkora hatalma lett volna, mint amekkora a Szovjetunióé lett közvetlenül 1945 után. Ez volt tehát a zsákutca, amelyből sem ők, sem a szmenovehisták, sem pedig az eurázsiaiak, vagyis az egész orosz jobboldal nem tudott szabadulni.

VII. rész

A BIPOLÁRIS RENDSZER

A geopolitika mint az ember és a földrajzi tér kapcsolatának vizsgálatával foglalkozó tudomány a két világháború között vált rendkívül népszerűvé Európában, először Németországban és a Brit Birodalomban, majd az Egyesült Államokban. A svéd Rudolf Kjellén után, aki a „*politikai földrajz*” fogalmát megalkotta, a századfordulón a német Friedrich Ratzelnek³²⁷ a „*Lebensraum*” fogalmat sikerült népszerűsítene. Ám a geopolitika igazán hatásos propagálója a skót Halford John Mackinder volt, aki a Brit Birodalom nemzetközi helyzetét tanulmányozva már 1904-ben észrevette, hogy a vasút elterjedésével a szárazföld, ennek következtében a kontinentális hatalom jelentősége megnőtt, miközben a tengeri hatalomé csökkent. A Föld kontinenseit tanulmányozva Mackinder arra a következtetésre jutott, hogy ezek közül az eurázsiai kontinens kitüntetett szerepű, és az itt elhelyezkedő Oroszország – földrajzi fekvésénél fogva – kulcsjelentőségű. 1919-ben, a világháború tapasztalatait is összegezve honosította meg a „*magterület*” fogalmát, amelyet Oroszországban „*helyezett el*”, majd ezt követően fejtette ki, hogy a tengeri és a szárazföldi hatalom egyesítésével olyan dominanciát lehet teremteni az eurázsiai kontinensen, amellyel az egész világot uralni lehet. (Éppen ezért óvott Németország és Oroszország lehetséges összefogásától.)³²⁸

Ratzel *Lebensraum*-elméletét a német nemzetiszocialisták Karl Haushofer munkásságára is támaszkodva, politikai szempontból is hasznosították,³²⁹ de folytattak az Amerikai Egyesült Államokban is ilyen jellegű kutatásokat. Az amerikai Nicholas Spykman³³⁰ – egyébként pont Mackinderrel vitatkozva fejtette ki még a második világháború vége előtt, hogy nem a mackinderi értelemben vett ún. *magterület* vagy „*szívtájék*” (Heartland) birtoklásának van meghatározó jelentősége, hanem az ún. „*peremívnek*” vagy peremterületnek. Spykman szerint Európa tengerrel érintkező területei (Brit-szigetek, Atlanti-partvidék) legalább annyira fontosak, vagy még fontosabbak, mint

³²⁷ Friedrich Ratzel: *Politikai földrajz* (1897) In: Csizmadia–Molnár–Pataki 2002, 162–234.

³²⁸ Érdekes, hogy az Amerikai Egyesült Államoknak ugyanakkor nem tulajdonított különösebb szerepet. 150. születésnapja alkalmából tevékenységét szépen összefoglalta Szilágyi István. Ld.: <http://www.matud.iif.hu/2011/11/10.htm>

³²⁹ Röviden Bernek 2002, 63–64.

³³⁰ Nicholas John Spykman: *Eurázsia politikai térképe* (1944). In: Csizmadia–Molnár–Pataki 2002, 56–65.

az Oroszországban található magterület vagy a vele szomszédos Kelet-Európa. Ezért kell e peremív kizárólagos birtoklását megakadályozni – hangsúlyozta 1944-ben az amerikai geostratéga.

Mivel a III. Birodalom politikai propagandájában használta a geopolitikát is, a szovjet álláspont szerint a geopolitika nem volt más, mint „*fasiszta áltudomány*”.³³¹ Ezért aztán a Kelet-Európához tartozó országokban a tudományágot 1945 után hivatalosan egészen az 1960-as évek végéig nem művelték. A geopolitika kezdeti visszaszorulásának másik, igazi oka az atombomba feltalálása, a stratégiai atomfegyver megjelenése volt, hisz a földrajzi tér szerepe – ennek következtében – a korábbihoz képest lényegesen csökkent.³³² A földrajzi tér, és így a geopolitika majd csak az ötvenes évek közepétől, a taktikai atomfegyverek megjelenése után kezdi visszanyerni régi szerepét. A taktikai atomfegyverek ugyanis nem pusztítanak akkora mértékben, mint a stratégiaiak. Lényegesen rugalmasabb, differenciáltabb megsemmisítésre képesek, és alkalmazásuk a modern kor háborúiban éppen ezért teret biztosít a konvencionális, vagyis hagyományos fegyvereknek. A taktikai atomfegyverek megjelenése átalakította a két szembenálló nagyhatalom fegyverarszálját és doktrínáját is. A hatvanas évek elejétől a Kennedy-kormányzat a „*tömeges megtorlás*” mellett a „*rugalmas reagálás*” doktrínáját is alkalmazta. A szovjetek pedig taktikai atomfegyvereket is vittek magukkal 1962-ben Kubába. Ettől kezdve volt jelentősége a stratégiai atomfegyvereket hordozó, eleinte 5 000 – 6 000 kilométeres hatótávolságú interkontinentális ballisztikus rakéták mellett a nagyközéptávolságú 1 500 – 2 000 kilométeres sugarú rakéták mellett a középtávolságúaknak, amelyek kezdeti példányai 500 – 1 000 kilométerre juttatták célba rakományukat.³³³

A második világháború végén már nem volt kétséges, hogy a Wehrmacht megsemmisítése után az európai kontinensen nem lesz a Vörös Hadsereggel szemben számottevő szárazföldi katonai erő. Az oroszok ezért már a háború befejező szakaszában komolyan kezdtek készülni arra a szerepre, ami Európában „*várt*” rájuk. A Szovjetunió második világháború utáni külpolitikai elképzeléseit összefoglaló – Magyarországon eddig

³³¹ Szemjonov 1953-as megállapítása. In: Pap–Tóth 1997, 3.

³³² A különböző irányzatok jó összefoglalóját adja a Bernek Ágnes szerkesztésében megjelent egyetemi tankönyv. Bernek 2002, 53–67.

³³³ A későbbiek során a hatótávolságot növelték. A hetvenes évek végén a Pershing II-es nagyközéptávolságú rakéták 3 000 – 4 000 kilométernyire hordták. Büky 2001, 138.

ismert egyetlen – „*terv*” Ivan Majszkij, volt londoni szovjet nagykövet, 1944-ben külügyi népbiztoshelyettes elgondolása, amelyet főnökének, Molotov külügyi népbiztosnak címzett. A memorandum 1944. január 11-én a „*szigorúan titkos*” minősítést kapta.³³⁴

Majszkij memorandumának címe: „*A jövő világ kívánatos alapelveiről*”. Majszkij úgy gondolta, szerencsés lenne, ha Japántól Dél-Szahalint és a Kuril-szigeteket a Szovjetunió háború nélkül kapná meg. Ugyanakkor biztos volt abban, hogy a háború utáni 5–10 évben a Szovjetunióknak szüksége lesz Anglia és az Egyesült Államok segítségére. Megállapítja, hogy a „*Szovjetunióknak és Csehszlovákiáknak közös határral*” kell rendelkeznie. Egyrészt a Szovjetunió, másrészt Finnország, illetve Románia között „*kölcsönös segítségnyújtási egyezményeket kell kötni*”, a nevezett országok területén „*katonai, légi és tengeri bázisoknak a Szovjetunió rendelkezésére bocsátásával. ... Németországot a háború után legalább 10 évre meg kell szállniuk a szövetségeseknek, szét kell darabolni néhány kisebb-nagyobb független államra*”. A háború utáni „*Európában csak egyetlen hatalmas szárazföldi hatalom – a Szovjetunió, és egyetlen erős tengeri hatalom – Anglia maradhat. ... Lengyelországot mint független és életképes államot kell helyreállítani, de a lehető legkisebb határokon belül. ... Csehszlovákiát ... meg kell erősíteni – területileg, politikailag, gazdaságilag*”. Úgy kell rá tekinteni, „*mint befolyásunk közép- és délkelet-európai előretolt hadállására*.”³³⁵

Majszkij tervezete a háború utáni időszakra vonatkozóan a Szovjetunió számára négy prioritást határozott meg. Először is a Szovjetunió biztonságának megteremtését egy 30–50 éves békeidőszakra. Másodsor: az ország határainak kiterjesztését. Harmadszor: az antifasiszta koalíció fenntartását. Negyedszer: a Vörös Hadsereg által megszállt országok belső berendezkedésének „*demokratikus*” átalakítását.³³⁶

Még nem fejeződött be Budapest ostroma, amikor Winston Churchill, Franklin Delano Roosevelt és Joszif Visszarionovics Sztálin az 1945. február 4-e és 12-e között a

³³⁴ A Külpolitika folyóirat 1996/3–4. száma közölte először. Közreadta és a bevezető tanulmányt Baráth Magdolna írta. Majszkij írása a következő címet viseli: *I. M. Majszkij memorandumja „A jövő világ kívánatos alapelveiről”* (1944. január 11.) Németh 2004, 46.

³³⁵ „*Magyarországot (az) Erdéllyel kapcsolatos ... területében csökkenteni kell a néprajzi elv követésének alapján. Magyarországra jóvátételt kell kiróni, és a háború utáni első években nemzetközi elszigeteltségben kell tartani. ... Minden lehetőséget fel kell használni Törökország mint a tengerszorosok 'őre' szerepének gyengítésére.*” Németh 2004, 43–45.

³³⁶ Eduard Mark történész szerint a Szovjetunióknak a háború befejezését követően egész Kelet-Európában az volt a szándéka, hogy széles körű, de kommunista dominanciájú koalíciók létrehozásával növelje a kis kommunista pártok hatalmát, miközben fenntartja a „*polgári demokratikus*” berendezkedés látszatát. Vida 2005, 5.

Krím-félsziget nyaralóhelyén, Jaltában azért találkoztak, hogy eldöntsék, mit tegyenek a háború befejező szakaszában. Jaltában sikerült megegyezniük az ENSZ felállításának és működésének alapelveiben. Nyilatkozatot fogadtak el a „*felszabadított Európáról*”. Egyetértettek abban, hogy a térségben „*demokratikus választásokat*” kell tartani, és „*fel kell számolni a nemzetiszocializmus maradványait*”, ennek részeként a háborúért felelős személyeket nemzetközi büntető törvényszék elé állítják. Ártatlannak tűnő rendelkezésnek tűnik a győztes hatalmak állampolgárainak kölcsönös hazatelepítésére vonatkozó egyezmény. Ennek „*kíméletlen, megkülönböztetés nélküli végrehajtása* – viszont – nem válik dicséretére az Amerikai Egyesült Államoknak és Angliának, mondhatni: „*örök szégyene marad a két nyugati szövetségesnek*”, hiszen a világháború befejezése utáni két évben több mint kétfélmillió szovjet állampolgárságú hadifoglyot és polgári személyt adtak át a Szovjetunióknak, akik közül Sztálinék egyeseket kivégeztettek, másokat pedig a gulagra deportáltak.³³⁷

Sikerült a szövetségeseknek megállapodniuk az ún. „*megszállási zónákról*”, hogy Németország területén ki hova vonul majd be, valamint arról is, hogy a békeszerződés aláírásáig Berlin négyhatalmi megszállás alá kerül.³³⁸ Átmeneti megoldásról volt tehát szó, vagyis annyi időre szólt, amíg Németországgal nem kötnek békét. Németországgal azonban egészen 1990-ig nem született békeszerződés, így sok esetben hosszú esztendőkre végül a Jaltában átmenetinek szánt állapotok váltak a kialakuló világ tartós kereteivé. Az elkövetkező közel fél évszázadban Jalta ennek következtében „*értékelődött fel*”, vagyis sokszor nagyobb szerepet tulajdonítottak neki, mint amekkorát megalkotói. A nagyhatalmi osztozkodó politika sem a britektől, sem az oroszoktól nem volt idegen. Az amerikaiaktól viszont ekkor még többnyire – igen. Churchill és Sztálin Jaltát megelőzően 1944 októberében Moszkvában folytattak tárgyalásokat. Ennek eredménye lett az ún. „*százalékos megegyezés*”. Ennek értelmében Kelet-Európában Görögország esetében a nyugati hatalmak 90 százalékos részesedéssel rendelkeztek volna, míg a többi ország esetében többnyire fordított volt az arány.³³⁹ Ehhez hasonló megállapodásra korábban nem került sor, bár az 1943. november 28-a és 1943. december 1-e közötti teheráni tárgyalások

³³⁷ „*Rengeteg embert akarata ellenére, erőszakkal vagy csalárd, megtévesztő módon szolgáltatott ki. Sokan az öngyilkosságban kerestek menedéket.*” Büky 2001, 39.

³³⁸ Diószegi 1997, 1. köt. 524–525.

³³⁹ Magyarország esetében például 50:50 százalékos politikai befolyásról állapodtak meg eredetileg, ám a két külügyminiszter: Molotov és Eden előbb 75:25-re, majd 80:20 százalékosra módosította a számokat Moszkva javára. Büky 2001, 32.

alkalmával a második világháború utáni rendezéssel kapcsolatban Lengyelország új határai, ún. „nyugatra tolása” szóba került ugyan, viszont akkor azt titokban kellett tartani.³⁴⁰

Jaltában immár teljesen nyíltan beszéltek az új, „nyugatra tolt” lengyel határokról, de más európai határ kérdése itt nem került szóba. A Szovjetunió megígérte, hogy a Csang Kaj-sek féle polgári Kínát tekinti partnernek (amiért Maoék majd neheztelni is fognak rá) és megtámadja Japánt. Sztálin partnerei elfogadták a Szovjetunió 1941-es határait, Sztálin pedig engedményt tett, hogy szabad választásokat tartanak, amelyek alapján demokratikus kormányok jöhetnek létre Kelet-Európában is.³⁴¹

Áprilisban meghalt Roosevelt, a nyári, Potsdamban tartott tárgyalások idején pedig Nagy-Britanniában Churchill elvesztette a választásokat. Így a szovjetek iránt kevesebb illúziót tápláló Harry Truman és a brit munkáspárti miniszterelnök Clement Attlee tárgyalt hamarosan Sztálinnal. Az Egyesült Államoknak két nukleáris bombát is sikerült 1945. augusztus 6-án és 9-én felrobbantani a szigetországban, mire a japánok augusztus 15-én kapituláltak. Közben a szovjet csapatoknak nemcsak Mandzsúriába, hanem Észak-Koreába is benyomultak, amelyet 1948 őszén elhagytak, az amerikaiak pedig 1949 júniusában vonultak ki.

Míg az első világháborút a Németországgal kialakított béke feltételeinek a kidolgozásával kezdték, a második világháborúban 1947 elején Németország valamennyi szövetségesével békét kötöttek, de Németországgal nem. Májig folynak a viták, hogy melyik félnek volt nagyobb a felelőssége abban, hogy ettől kezdve Európában közel fél évszázadon át a németkérdés megoldatlan maradt. Arról viszont nincs vita, hogy 1947-től kezdődően a kelet-európai régió szovjetizálása jelentős mértékben járult a nyugat-európai integrációhoz és az Egyesült Államok mint „meghívott birodalom” tartós nyugat-európai jelenlétéhez. Ázsiát illetően viszont más volt a helyzet. Jaltában ugyanis a Szovjetuniót egy titkos jegyzőkönyv felhatalmazta arra, hogy elfoglalhatja az ún. Kurili-szigeteket, amennyiben megtámadja Japánt.³⁴² A Kurili- vagy a Hokaidótól északra lévő szigetek szovjet birtokát viszont Japán máig nem hajlandó elismerni. Ez volt az oka annak, hogy a Szovjetunió nem írta alá 1951-ben a San Franciscó-i békeszerződést Japánnal és azóta sem sikerült megállapodni sem az ún. Kurili-szigetcsoporthoz, sem pedig Dél-Szahalin

³⁴⁰ Davies 2002, 975.

³⁴¹ Kissinger 1996, 399.

³⁴² Davies 2002, 981, valamint Büky 2001, 38.

hovatartozásáról, így a Szovjetunió és Japán között ma sincs békeszerződés.³⁴³ Vagyis itt is az átmenetinek szánt állapotok váltak tartóssá.

A nagyoknak a porosz királyok egykori rezidenciájában, Potsdamban folytatott tárgyalásain³⁴⁴ 1945 júliusában a lengyel és a csehszlovák kormánynak sikerült megszerezni a nemzetközi jóváhagyást ahhoz, hogy a német lakosságot országaik területéről kitelepíthessék. Vita alakult ki arról, hogy a nagyhatalmak, illetve a szovjet kormány mennyire tették magukévá ekkor a „kollektív felelősség”, illetve a „kollektív bűnösség” elvét.³⁴⁵

A kis szövetségesek közül ugyanis a csehszlovák kormány nemcsak a németeket, hanem a magyarokat is szeretne volna kitelepíteni, és törekedett is megkapni ehhez a nagyhatalmaktól a nemzetközi felhatalmazást.³⁴⁶ A prágai vezetésnek azonban a potsdami értekezleten csak részben, a németeket illetően sikerült ezt a hozzájárulást megkapnia, a magyarokat illetően még annak ellenére sem, hogy vezető szovjet politikusok közül néhánynak volt olyan kijelentése, amelyek alapján a csehek ebben megalapozottan „reménykedhettek”.³⁴⁷

³⁴³ Davies 2002, 30–31. Igen kevesen értik, miért ragaszkodott annyira a Szovjetunió, illetve miért ragaszkodik annyira Oroszország ezekhez – a távolról nézve – jelentéktelen területekhez. Dél-Szahalin és a Hokaidótól északra lévő szigetek (a közvélemény ezeket is Kurili-szigetként ismeri) szovjet fennhatóság alá kerülése az Ohotszki-tengert a Szovjetunió beltengerévé tette, vagyis egy egész régió sorsát befolyásolja. A klasszikus példája ez annak, hogy a földrajzi térben elfoglalt kedvező pozícióknak mekkora politikai jelentősége lehet. (G. G.)

³⁴⁴ A potsdami konferencia 1945. július 17-e és augusztus 2-a között ülésezett. Összefoglalva Diószegi 1997, 1. köt. 525.

³⁴⁵ Csehszlovákiából és Lengyelországból több mint 8 millió németet telepítettek ki. Könyvének „A német nemzetiségű lakosság kitelepítése” fejezetében Balogh Sándor rövid és pontos összefoglalót ad a témakorról. Ennek érdekessége, hogy amint Balogh Sándor fogalmaz: „nem állítható, hogy a „szövetséges nagyhatalmak Potsdamban a német kérdés megoldását illetően egyértelműen magukévá tették volna a kollektív felelősség elvét, de ennek az ellenkezőjét sem lehetne fenntartás nélkül állítani”. Balogh 1982, 77–78, illetve a könyv jegyzetanyagában a szövetségesek ezzel a kérdéssel kapcsolatos állásfoglalásait gyűjtötte össze. Balogh 1982, 302–303.

³⁴⁶ Sok más forrás mellett érdemes idézni a Pravda 1945. május 12-i számából Beneš köztársasági elnököt: „Minden bűnös megbüntetése után a németek és magyarok nagy többségének el kell mennie ebből az államból.” Idézi Fülöp 1994, 33.

³⁴⁷ „A szovjet kormány úgy véli – írja Molotov külügyi népbiztos – , hogy azért a fegyveres segítségért, amelyet Magyarország Németországnak nyújtott, valamint azokért a gyilkosságokért és erőszakos cselekményekért, fosztogatásokért és gyaláztatosságokért, amelyeket a megszállt területeken követtek el, a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak kell viselnie, hanem nagyobb vagy kisebb mértékben a magyar népnek is.” V. M. Molotov C. Kerr moszkvai brit nagykövethoz intézett 1943. június 7-i levelében voltak a fenti sorok olvashatók. Balogh 1982, 303–304.

Mint azt a kirakatperekben „remeklő”, majd külügyi pályára lépő Andrej Visinszkij³⁴⁸ külügyminiszterhelyettes 1946. szeptember 20-i beszédéből megtudhatjuk, „ha két állam között konfliktus keletkezik a területén lévő nemzeti kisebbség ügyében, akkor meg kell szabadítani az illető országot a másik ország nemzetiségéhez tartozó személyektől”.³⁴⁹

Összecseng a háború alatt megfogalmazott szovjet elképzelésekkel, hogy a párizsi békeszerződés megkötéséig a különböző nemzetközi fórumokon a szovjet vezetés támogatta a csehszlovák vezetést és „ellentmondásosan viszonyult ... a csehszlovákiai magyar kisebbség üldözésének és egyoldalú kitelepítésének a kérdéséhez is”.³⁵⁰ A (német, illetve a magyar) kisebbségek kitelepítésével kapcsolatban nehéz cáfolni, hogy Moszkva nem a „nemzetek kollektív büntetése,”³⁵¹ vagyis egy olyan elv alkalmazására mondott igent ekkor, amely a második világháborúban már lejáratta magát.³⁵²

³⁴⁸ Visinszkij, Andrej Januarjevics (1883–1954) 1920-ban lépett be a kommunista pártba. 1933-tól a Szovjetunió helyettes főügyésze, 1935-től főügyésze. Az 1936–1938-as nagy tisztogatási hullám idején számos ártatlan ember elítéléséért és kivégzéséért terhelte felelősség. 1939-től az SZKP KB tagja. 1939-től a külügyi népbiztos, 1946-tól a külügyminiszter helyettese. 1949 és 1953 között külügyminiszter, haláláig a Szovjetunió ENSZ képviselője. Vida 2005, 370.

³⁴⁹ A. J. Visinszkij: A magyar–csehszlovák lakosságcsereéről. In: *Századvég* 1988, 142–149.

³⁵⁰ Vida István dokumentumgyűjteményében közli azt a feljegyzést, amely azt bizonyítja, hogy a szovjetek még visszautasítják a csehszlovák vezetés kérését a magyar kisebbség kitelepítésére (1945. január 9.), azonban 1945 tavaszától, Benešék hazaköltözésétől és a kassai kormányprogram kihirdetésétől „Sztálin és környezete tudomásul vette és elnézte a felvidéki magyarság ellen hozott megtorló intézkedéseket, továbbá az erőszakos kitelepítéseket.” Sztálin Fierlinger miniszterelnöknek és Clementis külügyi államtitkárnak (1945. június 28-án) azt mondta, hogy „nem fogják akadályozni őket, zavarják el a magyarokat”. Vida 2005, 14–15, 91–92, 120.

³⁵¹ Határon túli magyar kommunista részről érte ezt a politikai gyakorlatot a legradikálisabb kritika. Fábry Zoltán szlovákiai magyar kommunista publicista 1947-ben „pánszláv fasizmusnak” nevezte azt, ami Csehszlovákiában történt, rámutatva arra, hogy a szovjet-orosz birodalmi külpolitika célja az, hogy ezek az országok ne legyenek képesek összefogni Moszkva ellen.

„Ahogy a pángermán fasizmusnak lépve sseje és álarca volt az antikomintern-toborzás, úgy a pánszláv fasizmusnak lépve sseje, álarca, sőt menlevele marad a nacionalizálásra kisajátított kommunizmus.” Fábry 1991, 151. „A német kitelepítés orosz támogatással – érthető: Oroszország így akarja CSR halálos ellenségévé tenni Németországot, hogy Csehszlovákia kénytelen legyen orosz hátvédelmi politikát folytatni. És nem utolsósorban ezért támogatja Oroszország a magyar kitelepítésben is Csehszlovákiát: minden oldalról körülvéteti ellenségekkel. Az ellenségeskedést ez a kitelepítés krónikussá fokozza, hogy így egyetlen részként, egyetlen támaszként az orosz hátvéd maradhasson. Ördögi terv, mely nem sikerülhetett volna, ha a csehek és szlovákok nem veszítik el józanságukat. De a pillanatnyi előnyök oly csábítóak voltak (majdnem négyemillió ember vagyona), hogy elesett minden skrupulus, és ez és ennyi maradt mint egyetlen politikai aktivitás.” Fábry 1991, 147.

³⁵² Schöpflin György könyvének „Közpolgárság és etnikai tisztogatás: a Beneš-dekrétumok története” című fejezetében a Beneš-dekrétumokkal is foglalkozik: „A tervezet egészen egyértelmű volt. Csehszlovákia lakosságának esetében új kiteleketet fogalmazott meg a megbízhatóság és megbízhatatlanság megítélésére: azt, hogy valaki szláv volt-e, vagy sem. Az új alapelv strukturálisan sok hasonlóságot mutatott a náci Németország által alkalmazott rasszista elképzelésekkel. ... A csehszlovák esetben az volt a szokatlan, ahogyan a faji tisztaság az állam túlélésének, biztonságának és legitimitációjának elképzelésével társult, valamint az az elszántság, amellyel elfogadták és megvalósították.” In: Schöpflin 2004, 241.

Csehországban a szudétanémet kérdést ráadásul még a szlovákiai magyarkérdésnél is drasztikusabban „*oldották meg*”.³⁵³ Ennek ellenére mégis inkább arról lehet szó, hogy 1945 után a szovjet politika a 19. századi hatalmi osztozkodás szabályait követve azért „*kárpótolta*” – keleti területei elvesztéséért – jelentős német területekkel Lengyelországot, mert ezzel két legyet ütött egy csapásra: egyrészt a lengyel történelem ún. Piast-tradíciójának megfelelően nyugat felé „*tolta*” Lengyelországot, amivel a lengyel nacionalizmus orszellenes beállítottságát csökkentette. Másrészt ugyanezzel a lépésével „*strukturálisan biztosította*” Lengyelország németellenességét, azaz erőteljesen csökkentette a lengyel–német kibékülés, illetve egy lehetséges szovjetellenes lengyel–német összefogás esélyét.

A Szovjetunió biztonságpolitikai szempontjait Csehszlovákia kiválóan látszott szolgálni, és a szudétanémetek kitelepítése Sztálinék számára ugyanolyan lépésnek tűnt, mint a sziléziai és pomerániai németeké a lengyeleknél.

A területi kérdések iránt alapvetően érzéketlen Amerikai Egyesült Államok volt a Szovjetunió mellett a második világháború végének másik legerősebb katonai hatalma, ám számottevő „*konvencionális*”, vagyis szárazföldi hadereje nem volt. 1945 nyarától az atomfegyver kizárólagos birtokosaként, a világ össztermelésének jelentősebbik részét adó gazdaságával példátlan potenciált testesített meg.³⁵⁴ Magának az ENSZ-nek a létrehozása mögött az az idealista amerikai elképzelés húzódott meg, hogy a második világháború befejezése után lehetséges lesz a világot egységes demokratikus elvek szerint, az egyéni szabadságjogokat, a nemzetek önrendelkezését tiszteletben tartva kormányozni. Számítottak a Szovjetunió betagozódására is ebbe az egységes világba, hisz nem volt elegendő információjuk arról, hogy mi történt a Moszkva-központú országban a két világháború között, másrészt pedig úgy gondolták, humánusabbá lehet tenni az ottani állapotokat. Az 1945 áprilisában elhunyt Roosevelthez képest a helyébe lépő Truman

³⁵³ Azt, hogy Szlovákiából nem sikerült a magyarok nagyobbik részét kitelepíteni, nem kis mértékben az angolszász álláspontnak köszönhető. A londoni emigráns csehszlovák kormány szorgalmazta a magyarok kitelepítését már 1944 novemberében, amire a válasz elutasító volt. Balogh 1982, 106. 1945 júniusában, tehát Potsdam előtt mind az angol, mind az amerikai álláspont „*népcsoportok nemzetiségi alapon történő felelősségre vonása és az illető országból való tömeges kiutasítása ellen foglalt állást.*” Balogh 1982, 110–111.

³⁵⁴ Az amerikai gazdaság közvetlenül a második világháború után egymaga több mint 50 százalékát adta a világ nemzeti össztermékének. (GNP) Brzezinski 1999, 34.

amerikai elnökre ez az optimizmus azért kevésbé volt jellemző,³⁵⁵ de a nyugati közvéleménynek amúgy is idő kellett ahhoz, hogy észrevegye a sztálini vezetés igazi arcát. Annál is inkább, mert el kell ismerni, hogy Sztálinék ügyeltek arra, hogy a nyugat-európai államok, illetve az Amerikai Egyesült Államok érdekeit közvetlenül ne sértsék.³⁵⁶ Az oroszokat az 1945 utáni időszakban alapvetően a háborús jóvátétel gyanánt hazaszállítható javak megszerzése érdekelte, és kétségtelen, hogy a számukra példátlan áldozattal járó háború után nem volt bennük kellő empátia a megszállt területek lakosságának gondjai iránt.³⁵⁷ Úgy gondolták, az ő országuk háborús vesztesége volt a legszámottevőbb, ők szenvedtek a legtöbbet, és elérkezett az ideje annak, amikor ezt „jóvá kell tenni”. A bolsevikok fejében persze az a gondolat is megfordulhatott, amennyiben a nyomor tartós lesz Nyugat-Európában, akár forradalomra is sor kerülhet, és a Szovjetunióknak akkor ott további feladatai lehetnek. Az amerikaiak és a britek rájöttek, ha nem akarják éhséglázadással szembe találni magukat, akkor talpra kell állítaniuk – mindenekelőtt – az Európában központi helyzetben lévő Németországot. Eleinte az egész országgal próbálkoztak. Hajlandónak bizonyultak volna kivonulni a saját megszállási zónájukból. Ám a szovjet diplomácia az 1946 április végén kezdődő párizsi külügyminiszteri konferencián visszautasította az egyesített Németország egy generációra (25 évre) való demilitarizálásának, illetve semlegesítésének amerikai javaslatát.

A szovjet állásponttal kapcsolatos amerikai illúzióik ezért lassan a másutt tapasztalt hatására is kezdtek szertefoszlni. Az amerikaiak az 1945. év végi, nem kis mértékben a szovjet bankóprés működése miatt kialakult németországi infláció tapasztalatain is okulva 1946 júliusára elhatározták, hogy az amerikai és a brit megszállási övezetet egyesítik.³⁵⁸ Az amerikaiak részéről a Roosevelt-féle „egy-világ koncepciót” fokozatosan a „két-világ elmélet” szorította ki, amit másként a „nyugati stratégia”

³⁵⁵ Truman szinte azonnal, már 1945 májusában leállította a Lend-Lease szállításokat Sztálinéknak. Dubofsky 1983, 2.

³⁵⁶ Egyet lehet érteni Büky Barnával: „a szovjet fenyegetés fokozatosan bontakozott ki, általában nem jellemezte a náci látványos brutalitása, és nem irányult közvetlenül sem az Egyesült Államok vagy Nyugat-Európa ellen.” Büky 2001, 47.

³⁵⁷ Sztálin Jaltában 20 milliárd dollárnyi háborús jóvátételt követelt megállapítani Németország terhére, amelynek a felére igényt tartott. A brit külügyminiszter Eden megjegyezte, hogy országa nem kíván olyan helyzetbe kerülni, hogy „a jóvátételi követelések miatt Németország finanszírozására és élelmezésére kényszerüljön”. Büky 2001, 37. Ennél aztán a valóságban már 1945 végén rosszabb is bekövetkezett: miközben az angolok és amerikaiak élelmiszert és energiahordozókat hoztak be Németország nyugati részébe, a szovjet fél még nagyobb ütemben vitt ki mindent az ország keleti határán. Büky 2001, 56.

³⁵⁸ Mezei 2001, 13.

felülkerekedésének is nevezhetünk. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy Washington fokozatosan nem egész Európa, hanem csupán annak nyugati része kezdte érdekelni.

A sztálini vezetést viszont Németországon kívül a „köztes-európai” térség, amelyet aztán 1945-től Kelet-Közép-Európának, illetve Kelet-Európának neveztek.

1945-ben szovjet csapatok állomásoztak Königsbergben, Budapesten, Bécsben és Berlinben. 1946-ban a Szovjetunió ellenőrizte egész Kelet-Európát. A klasszikus (pán)szláv elképzeléseknek megfelelően a térséghez tartoztak a nem szláv magyarok, albánok és románok is. Az, hogy Görögország és Konstantinápoly e zónán kívül rekedt, nem kis mértékben Churchillnek köszönhető. Arra eredetileg sem a 19. századi orosz pánszlávok, sem a szovjetek nem gondoltak, hogy Königsberg Kalinyingrádként közvetlenül Oroszország része lesz, mint ahogy azzal sem számoltak, hogy Németország megosztott lesz, és Kelet-Németország a Szovjetunió érdekszférájához fog tartozni. A Szovjetunió 1945 után megtartotta valamennyi, a Molotov–Ribbentrop-paktumban megszerzett hódítását és 1945 júniusában egy Csehszlovákiával kötött szerződésben³⁵⁹ – mint „*ősi ukrán földet*”³⁶⁰ – magához csatolta Kárpátalját,³⁶¹ így – a 19. századi (pán)szláv elképzelésekkel összhangban – Moszkvának sikerült területhez jutnia a Duna-medencében is. Dél-Dobruzsában Bulgária és Románia között érvényben maradt az 1940-es craiovai békében meghúzott határ.³⁶²

Besszarábiáért Moszkva Romániát – Magyarország rovására – Észak-Erdéllyel „*kárpátolta*,”³⁶³ ami talán a hatalompolitikai megfontolással magyarázható, hogy 1945–1946-ban Magyarországról még „*nem volt biztosan tudható*”, hogy hosszú távon

³⁵⁹ A rendezés háttéréről konkrétan Kárpátalja a szovjet–csehszlovák diplomáciai rendezkedés tükrében (1945 nyaráig). Zseliczy 1998, 127–151.

³⁶⁰ „*Kárpát-Ukrajna (a csehszlovák alkotmány megnevezése szerint: Podkarpatská Rus), ...a lakosság részéről kinyilvánított óhajnak megfelelően és a két Magas Szerződő Fél közötti baráti megegyezés alapján egyesül ősi hazájával, Ukrajnával és ennél fogva az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság részévé válik.*” Szerződés a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége és a Csehszlovák Köztársaság között Kárpát-Ukrajnára vonatkozóan (Moszkva, 1945.június 29. In: Németh 2004, 49. A szerződés teljes szövege: uo. 49–51.)

³⁶¹ Az 1945. június 29-én bekövetkezett területváltozásról, arról, hogyan fogadta ezt a magyar külügy, illetve a közvélemény, jó összefoglalót ad Fülöp Mihály. Fülöp 1994, 37–38.

³⁶² Az 1913-ban Romániának átadott Dél-Dobruzsát az 1940-es craiovai szerződés értelmében Bulgáriához csatolták, ami a párizsi békeszerződés értelmében Bulgáriánál maradt, s így ez a terület ma is Bulgária része. Akadémiai 1, 434. A második világháború két vesztes ország (Bulgária és Románia) között 1940-ben húzott határok tehát változatlanok maradtak. (G.G.)

³⁶³ A téma főként a Moszkvában élt (2004 szilveszterén elhunyt) Tofik Iszlamov azerbajdzsán történész jóvoltából jelentős részben ismert: Volokityina–Iszlamov–Pokivajlova 2000.

szovjet ellenőrzés alá kerül-e, míg Románia³⁶⁴ és Bulgária esetében viszont fel sem merült, hogy nem.

A Szovjetunió számára ugyanis a „*kelet-európai*” térségen belül Lengyelország, Jugoszlávia, Románia³⁶⁵ és Bulgária mellett Csehszlovákia volt „*igazán fontos*”, Moszkva számára a második világháború után a németkérdés (Lengyelország, Csehszlovákia) mellett Délkelet-Európa (Jugoszlávia, Románia, Bulgária) geostratégiai szempontból lett értékes igazán. A témát lelkiismeretesen összefoglaló tanulmány, amelyet az 1948 és 1955 közötti magyar – román diplomáciai dokumentumokat közreadó szöveggyűjtemény elé írtak, megállapítja: a szovjet vezetés szándékosan kereste a térségben a feszültséggerjesztő tényezőket, hogy a térség államai közvetlenül Moszkvához forduljanak sérelmeik orvoslásáért, hogy Moszkvától való függésük minél erősebb legyen. Sztálin erre használta fel román-magyar vonatkozásban Erdély kérdését, vagyis a román-magyar területi vitát. Ám ez az indoklás sem ad kielégítő magyarázatot arra, hogy Magyarország miért nem tarthatott meg vagy kapott vissza a második világháború utáni párizsi békében, ha 22 000-et nem is, de legalább 11 800 négyzetkilométernyi területet Romániától, hisz Románia és Magyarország között a feszültséget ebben az esetben talán még sikeresebben lehetett volna gerjeszteni, amennyiben Sztálinnak ez volt a célja.³⁶⁶

Földrajzi, stratégiai vagy geopolitikai szempontból a második világháború utáni területi rendezés hasonlított a 19. századi pánszláv elképzelésekre. Területi terveik valóra váltásán kívül Sztálinék kitüntetett figyelemben részesítették a *(pán)szláv mozgalmat* is. 1946. december 8-án öt napig tartó *(pán)szláv kongresszus*³⁶⁷ kezdődött Belgrádban.³⁶⁸

³⁶⁴ Ennek is szerepe lehetett abban, hogy a szovjetek Erdély egész területét visszaadták Romániának 1945 márciusában, majd később a békekonzferencián is ezt az álláspontot képviselték. Fülöp Mihályt idézve az 1945. márciusi állapotokról: „*Sztálin Erdélyt a román baloldalnak adta vissza, és ezzel az addig nemzetietlennek tekintett erők politikai létalapját teremtette meg Romániában. A történelmi pártokat erőszakkal kiszorították a kormányzati hatalomból, és megfosztották őket annak dicsőségétől, hogy a valamennyi román egyesítő nemzeti cél (az 'elszakított' erdélyi területek visszaszerzése) megvalósulásának részesei lehessenek.*” Fülöp–Vinze 1998, 12.

³⁶⁵ A romániai belpolitikai élet áthangolását Sztálin személyes megbízottjaként Visinszkij (szovjet külügyminiszter-helyettes volt ebben az időben) személyesen irányította. A legkritikusabb időszakokban látogatott Bukarestbe, és a tárgyalásairól készített szigorúan titkos feljegyzéseket Oroszországban 1998-ban publikálták. Carevszkaja–Jermakova–Muraskova–Noszkova–Pokivajlova–Voloktyina 1998.

³⁶⁶ Fülöp–Vincze 2007, 14. A bevezető tanulmány nemcsak az 1945 és 1948 közötti új feldolgozásokat ismerteti, hanem kitér a magyar és a román pártvezetés tárgyalásainak ismertetésére, a Magyar Autonóm Tartomány romániai megalakulásával kapcsolatos helyzet ismertetésére is, nem hanyagolva el a legújabb orosz, román és magyar történelmi feldolgozások ismertetését sem. Uo. 7–48.

³⁶⁷ A pánszláv kongresszusnak 1946 decemberében három napirendi pontja volt: 1. A szláv nemzetek szerepe a világméretű harcban a békéért és a demokráciáért. 2. A szláv nemzetek hozzájárulása a világ kultúrájához. 3. A szláv együttműködés szervezeti kérdései.

Nem a véletlen műve, hogy éppen a jugoszláv fővárost szemelték ki az összejövétel színhelyéül. „*Kelet-Európában*” a Hitleréken aratott győzelem után Jugoszlávia számított a második legrangosabb szláv országnak. A pánszlávizmus története során az 1946-os belgrádi pánszláv kongresszus esetében először fordult elő, hogy egy ilyen kongresszus ne kifejezetten magánkezdeményezésre, hanem állami támogatással szülessen meg. Először fordult elő az is, hogy világméretű volt: jöttek szláv küldöttek az Egyesült Államokból, Kanadából, Dél-Amerikából, Ausztráliából és Új-Zélandból. A szláv küldöttségek nem nemzeti, hanem állami hovatartozásuk szerint képviseltették népeiket, így volt szovjet küldöttség, amelyben az oroszokon kívül fehéroroszek és ukránok is szerepeltek; volt jugoszláv küldöttség; szerbekkel, horvátokkal, szlovénekkal és macedónokkal; volt csehszlovák küldöttség cseh és szlovák képviselőkkel. Lengyelország és Bulgária is megjelent. A „*nemzeti elvet*” tehát a „*hivatalos állami elv*” háttérbe szorította.

Tito marsall nyitotta meg a rendezvényt, akit az egybegyűltek hosszan éljeneztek. Ugyancsak lelkesen fogadták a Romániát, Bulgáriát, Belgrádot és Bécsset „*felszabadító*” Fjodor Tolbuhin marsallt is. Tito köszöntőjéből egy részlet:

„*Mi történt volna, ha nincs a dicsőséges felszabadító Vörös Hadsereg? Mi történt volna, ha a dolgozók és parasztok állama – élén zseniális vezérével, Sztálinnal – nem létezett volna?*”

A Szovjetunió falként állt a fasiszta agresszió útjába, megszámlálhatatlan áldozattal ... tengernyi vér árán szabadította fel szláv nemzeteinket.”³⁶⁹

Titót a jugoszláv Milovan Gyilas, majd a moszkvai egyetem tanára, Borisz Grekov akadémikus követte. Gyilas a szlávok békéért és demokráciáért vívott küzdelmét elemezte, míg Grekov a világkultúrához való szláv hozzájárulásról beszélt. A kongresszus végén bizottságot hoztak létre, amelybe az öt állam mindegyikéből öt embert választottak. Az elnök a jugoszláv Maslarić vezérőrnagy lett. Egy orosz, egy lengyelt, egy csehet és egy bolgárt választottak meg alelnöknek. Nem Moszkva, hanem Belgrád vált a bizottság székhelyévé. A kongresszus után, 1947 márciusában, Moszkvában a régi szláv bizottságot a *Szovjetunió Szláv Bizottságaként* szervezték újjá Gundorov tábornok elnökletével. Alelnökei Alekszandr Voznyeszenszkij, a leningrádi egyetem rektora, Alekszandr Pallagyin, az Ukrán Tudományos Akadémia elnöke és Jakub Kolasz fehérorosz költő, a

³⁶⁸ Oroszul M. Ju. Dosztal: Belgradszkij szlavjanszkij kongressz pobegyityeiej fasizma. (1946). In: Bogatova–Dosztal–Gorjainov 1998, 226–240.

³⁶⁹ „*A nagy Szovjetunióban élő testvéreink hatalmas áldozatáért, mi, a többi szláv nemzet most köszönetünket fejezzük ki.*” Kohn 1960, 306.

Fehérorosz Tudományos Akadémia alelnöke lett. A „*Szlavjanye*”³⁷⁰ nevű havilap, amely eddig a *Moszkvai Szláv Bizottság folyóirataként* jelent meg, 1947-től kezdve a *Szovjetunió Szláv Bizottságának lapjaként* látott napvilágot. A (pán)szláv mozgalmat Moszkva igyekezett tehát felhasználni nemzetközi politikájában is. 1948 folyamán azonban Sztálinék számára épp az építmény legszilárdabbnak hitt pilléréről, Jugoszláviáról „*derült ki*”, hogy „*nem lehet rá építeni*”.

A hidegháború – mint fogalom – ebben a korszakban született. Walter Lippman amerikai újságíró használta először 1947-ben.³⁷¹ Lényege: a felek nem tudják, hogy a „*hidegháború*” mikor válik „*forróvá*”, vagyis mikor dördülnek el a fegyverek. Lényegi eleme továbbá a lélektani hadviselés, ezért gyakran jár háborús feszültséggel. A második világháború végére a Szovjetunióé a világ legnagyobb hadserege, míg az Amerikai Egyesült Államok az atombomba bevetésével bizonyította haditechnikai fölényét.

1945-től tehát már adottak a kétpólusú, idegen szóval élve a bipoláris világrend alapjai,³⁷² bár pont ekkor hozták létre az egységes világ koncepcióját támogató intézményt, az Egyesült Nemzetek Szervezetét, ami Roosevelttel ötlete volt.

A Szovjetunió az 1945 júniusában megalakított Egyesült Nemzetek Szervezete Biztonsági Tanácsa öt állandó tagjának egyike lett, ennek következtében a legfontosabb nemzetközi politikai döntésekben vétőjoga volt. 1947 közepétől a Szovjetunió a befolyási övezetébe került országok „*szovjetizálásába*” kezdett.³⁷³ A Moszkvába látogató jugoszláv pártvezetőnek, Milovan Gyilasznak Sztálin a második világháborúról megállapította, hogy az következményeiben annyiban volt más jellegű, mint az összes addigi, hogy aki abban „*elfoglal egy területet, kiterjeszti oda a maga társadalmi rendszerét, ameddig ezt a hadserege képes megvalósítani.*”³⁷⁴ Mint arról már szót ejtettünk, a Távols-Keleten Japán legyőzése után az 1945 júliusi potsdami megállapodás értelmében Koreát a 38. szélességi foktól északra az országot a szovjetek, ettől délre az amerikaiak szállták meg.³⁷⁵ Emellett a

³⁷⁰ Szó szerint: *Szlávok*, de magyarra inkább *Szlávság* címmel lehetne fordítani. (G.G.)

³⁷¹ Az igazi, a forró (vagyis a fegyverekkel vívott) háborútól az különbözteti meg, hogy ágyúk nem dörögnek, a harc más, vagyis ideológiai, propaganda- és gazdasági területen zajlik. Németh 2004, 26.

³⁷² Gazdag Ferenc szerint „*ami a bipoláris világrend létrehozása során történt, az a világtörténelem legnagyobb szabású geopolitikai művelete volt*”. In: Gazdag–Siselina 2004, 10–11.

³⁷³ Vagyis társadalmi rendszerük megváltoztatásába, saját arcképére formálásába. Bezborodov 2001, 28, 30.

³⁷⁴ Nemcsak Európában cselekedtek Sztálinék e logikának megfelelően. Büky 2001, 31–32.

³⁷⁵ A két eltérő megszállásrendszer 1948 nyarára Észak és Dél állami elkülönüléséhez vezetett. Németh 2006. 1, 187

szovjetek 1945 őszén támogatták a törökországi örmények és kurdok harcát, illetve flottabázist követeltek a Dardanellák valamelyikén a török kormánytól.³⁷⁶ A vesztes európai országok közül Bulgáriában, Magyarországon és Romániában tanácsadók hálózatát, az NKVD operatív csoportjait foglalkoztatta.³⁷⁷ A hidegháború tárgyalásakor nem szabad elfeledkezni Sztálinnak arról a beszédéről, amelyet 1946 februárjában „*az imperialista háborúk elkerülhetetlenségéről*” és „*a Vörös Hadsereg erejéről, illetve a szovjet társadalmi rendszer kapitalizmusénál haladóbb jellegéről*” tartott. Sztálin beszédét nyugaton a kapitalista világ elleni harc meghirdetéseként értékelték, különös tekintettel arra, hogy a Szovjetunió vezetőjeként 1941 óta nem fogalmazott ennyire élesen.³⁷⁸ Sztálin esetében nem egyszerűen aktív, funkcióban lévő államférfiről, hanem a világ egyik legnagyobb hatalmú diktátoráról volt szó. Churchill híres fultoni beszéde csak ez után, vagyis 1946 márciusában hangzott el. Ebben szerepelt a híres fordulat „*a vasfüggöny*” Stettintől Triesztig való „*leereszkedéséről*”, amely mögött „*sehol sincs igazi demokrácia*” és „*rendőrállamot megvalósító kormányzatok terjednek szét Moszkvából*”.³⁷⁹ Churchill esetében egy jó éve funkción kívüli miniszterelnökről volt szó és még akkor is, ha a Missouri állambeli Fultonban mondandójának súlyt adott, hogy hallgatói között ott volt az Egyesült Államok elnöke, Harry Truman azonban ekkor még hallgatott. A brit külügyminisztérium 1946 tavaszán jutott arra a következtetésre, hogy „*Németország keleti fele és Kelet-Európa visszavonhatatlanul ...Oroszország uralma alá kerül.*”

Stratégiai fontosságú, hogy az ekkor a Szovjetunióban Jevgenyij Varga néven dolgozó Varga Jenő közgazdászként 1946-ban publikált egy könyvet, amelyben megállapította, hogy a kapitalista országok stabilabbakká váltak, így közöttük a háború immár nem elkerülhetetlen.³⁸⁰

³⁷⁶ Büky 2001, 46. Kissinger felhívja rá a figyelmet, hogy a Dardanellák, illetve a Boszporusz térségében megfogalmazott szovjet igények szinte szó szerint megegyeztek Sztálin Hitlernek 1940. november 25-én benyújtott követeléseivel. Kissinger 1996, 436.

³⁷⁷ A Szovjetunió aktív közreműködése mellett 1947 második felében kiszorították a polgári pártokat a kelet-európai országok politikai életéből. Bezborodov 2001, 31–33.

³⁷⁸ Ez az 1946. február 9-i, ún. választási beszéde Sztálinnak arról szólt, hogy „*a világkapitalizmus...kríziseken és katasztrófákon keresztül halad előre. (A második világháborúban aratott győzelem) mindenekelőtt azt jelenti, hogy a szovjet társadalmi rendszer győzött, ..győzelmünk azt jelenti, hogy a szovjet fegyveres erők nyerték meg a háborút.*” Mezei 2001, 170–171.

³⁷⁹ A teljes beszédet ld. Halmosy 1985, 60–69. Elhangzásának pontos dátuma: 1946. március 5.

³⁸⁰ A kapitalista országokra vonatkozó lenini imperializmus-elmélettel való szakítás volt ez tulajdonképpen, hiszen nem a kapitalista nagyhatalmak közötti szükségszerű és kibékíthetetlen konfliktus lehetőségét hangsúlyozta, hanem megállapította, hogy a: „*A kapitalisták ahelyett, hogy egymás torkának esnének, összefoghatnak a szocialista anyaország ellen.*” Idézi Kissinger 1996, 482.

Milyennek látszik a sztálini szovjet politika a dokumentumok tükrében? „Sztálinnak a térségre vonatkozó terveiben a szociálforradalmi célkitűzés és a nemzetállami restauráció egységet alkotott. ... Sztálin tiszta nemzetállami kategóriákban gondolkodott, s nem állt szándékában egyenjogú államok szövetségének vagy uniójának létrehozása.”³⁸¹

A nyugati hatalmakkal kötött megállapodásokat Sztálin igyekezett pontosan betartani. Bár a második világháború főszereplőjével, Németországgal nem született békeszerződés, a vele szövetséges valamennyi vesztes országgal viszont 1947 elején aláírták a háborút lezáró békéket. Finnország, Olaszország, Bulgária, Magyarország és Románia jogállása így tisztázódott.

A tárgyalt időszakban Magyarország nemzetközi mozgástere igen kicsi volt: „1945–1946-ban a Szovjetunió Németország elleni fordított »cordon sanitaire« elképzeléseibe még nem illett bele Magyarország. A szovjet szövetségi politika 1943–1947 között a győztes szláv államokra: Csehszlovákiára, Jugoszláviára és Lengyelországra támaszkodott. Ehhez ... a legyőzött államok (Bulgária, Románia és Magyarország) csak később, 1947 és 1949 között csatlakozhattak”.³⁸²

A Szovjetunió nem támogatta a kommunisták által kirobbantott polgárháborút Görögországban, mert nem akart a Nyugattal konfrontálódni.³⁸³ Nagy-Britannia már 1944-től vállalta a görög kormányerők támogatását, ám 1947 februárjára kimerült. London unszolására végül az Egyesült Államok hajlandónak bizonyult „átvállalni” és a „saját felségterületének” tekinteni Görögországot. Truman amerikai elnök ottani eseményekkel kapcsolatos 1947 márciusi beszédét³⁸⁴ szokás a hidegháború valódi kezdetének tekinteni.

³⁸¹ A közép-kelet-európai országok összeolvasztását a Szovjetunióval nem tartotta sem kívánatosnak, sem értelmesnek. Erre az esetre a Nyugat ellenlépéseivel számolt; attól is tartott, hogy az ilyen betagolódás kulturális és gazdasági törést okozna a Szovjetunióon belül, amely komolyan veszélyeztetné a háborúban legyengült ország belső egyensúlyát. (...) Ezért inkább a közép-kelet-európai kommunistákat országuk virulens nacionalizmusának kisajátítására és saját céljaikra való felhasználására bátorították. Ezért jelszavuk nem a Szovjetunióhoz való csatlakozás, hanem állami önállóságuk helyreállítása és megőrzése lett. Németh 2004, 4–5.

³⁸² „Románia és Bulgária a Földközi-tenger keleti medencéjéhez való kijutás szempontjából stratégiailag fontosabb volt a Szovjetunió számára, mint Magyarország.” Fülöp 1994, 213. A Nemzetbiztonsági Tanács (NSC) 174-es dokumentuma is megállapította, hogy Románia „a Duna-medencei szovjet ellenőrzés kulcs-országa” Idézi Borhi László: Az USA és a Balkán c.tanulmányában. Gyarmatokból impérium 2007, 258.

³⁸³ Összefogott értékelést ad Barbara Jelavich, akinél arról olvashatunk, hogy a felkelés, illetve a polgárháború során Görögországban többen haltak meg, mint a második világháborúban. A görög felkelőknek ártott a Tito–Sztálin viszály is, a jugoszlávok és a bolgárok adtak számukra támogatást, míg az oroszok nem. Jelavich, B. 1996. 2, 273–276.

³⁸⁴ 1947. március 12-én hangzott el Washingtonban. A Halmosy-szöveggyűjteményben elolvasható: „Truman üzenete a kongresszushoz”. In: Halmosy 1985, 120–125.

Itt fogalmazta meg ugyanis *a kommunizmussal* kapcsolatban az ún. „feltartóztatási doktrínát”, amelynek értelmében az Egyesült Államok „segíti azoknak a szabad népeknek a küzdelmét, amelyek ellenállást tanúsítanak, ha fegyveres kisebbségek vagy külső erők kívánják őket leigázni”.³⁸⁵

1947 júniusában George Marshall amerikai külügyminiszter a háborút szenvedett országok gazdaságának a rendbetételére meghirdette³⁸⁶ a róla elnevezett Marshall-segélyt, amelyet a Szovjetunió – és a befolyása alá tartozó valamennyi ország – kénytelen volt visszautasítani. A segély konszolidálódással, az annak felhasználásáról szóló tájékoztatási kötelezettséggel járt volna, a kelet-európai államok esetében pedig legalább a „kettős (szovjet illetve amerikai) kötődéssel”, amit a sztálini vezetés nem engedélyezett.

A Marshall-segélyre a moszkvai vezetés sajtósággal „válaszolt”: egy lengyelországi üdülőhelyen 1947 szeptemberének végén létrehozta a Kommunista Pártok Tájékoztató Irodáját, rövid, mozaikszavas néven: a Kominformot.³⁸⁷ A „Kominform” elnevezésében is azt sugallta, hogy konzultatív, tanácsadó testületről van szó, holott a valóságban az egész kommunista mozgalom irányítására igényt formált.³⁸⁸ Az olasz és a francia kommunista párt részvétele e politika nyugat-európai szalonképessé tételét volt hivatott előmozdítani. A szovjet párt egyik főideológusa, Andrej Alekszandrovics Zsdanov³⁸⁹ beszédében megállapította: „*a világ kettészakadt*”,³⁹⁰ vagyis valójában nem

³⁸⁵ Davies 2002, 1002; illetve Németh 2004, 7.

³⁸⁶ Marshall amerikai külügyminiszter beszéde a Harvard Egyetemen (1947. június 5.) In: Németh 2004, 79–80.

³⁸⁷ 1947. szeptember 22–27-én a Szovjetunió és hat európai népi demokratikus ország kommunista pártjának, valamint a francia és az olasz kommunista pártnak a képviselői az egyik Wroclaw melletti helységben elfogadták, hogy „*a világon két tábor alakult ki: az imperialistaellenes demokratikus, illetve az imperialista*”. Az 1986-ban Magyarországon megjelent felsőoktatási tankönyv megjegyzi, hogy „*ezzel figyelmen kívül hagyták a kínai forradalom jelentőségét és a gyarmati népek nemzeti felszabadító mozgalmait*”. A Tájékoztató Irodáról megjegyzi, hogy annak „*nem volt döntési joga, nem hozhatott mindenki számára kötelező erejű határozatot, sőt formálisan még tanácskozási joggal sem ruházták fel. A résztvevők azt sem tisztázták világosan, hogy az „összehangolás” a tevékenység milyen területeire terjedjen ki*”. Balogh–Gergely–Izsák–Föglein 1986, 184. A Kominform orosz elnevezése: „*Informacionnoje bjuro kommunyiszcicseszkih partyij*”, orosz mozaikszóval élve: „*Informbjuro kompartyij*”.

³⁸⁸ „*Jóllehet a Tájékoztató Iroda létrehozásakor kinyilvánították, hogy nem az 1943-ban feloszlatott Kommunista Internacionálé felelevenítéséről van szó, a gyakorlat ... hamarosan megmutatta, hogy a szervezet kezdettől magára vállalta nemcsak a tagpártok, hanem a kommunista mozgalom egészének az orientálását is, túllépve a nevében jelzett tájékoztatási funkcion.*” Németh 2006. 1, 406.

³⁸⁹ „*Zsdanov, a KB ideológiai és politikai titkára volt a háború utáni években a szovjet társadalmon végigsöprő ideológiai tisztogatási kampány szellemi atyja, a szovjet tudomány prioritásainak ihletője; ő tett kísérletet arra, hogy növelje a párt szerepét az állam és a társadalom életében – ...azáltal, hogy a háború résztvevőit és az értelmiségieket is bevonja a pártmunkába; ő vezette a nemzetközi kommunista mozgalomban felbukkanó eretnekek (Tito) elleni harcot.*” 1948 augusztus végén bekövetkezett halála után Malenkov befolyása erősödött. Heller–Nyekrics 1996, 404.

³⁹⁰ Az 1947. október 5-i keltezésű dokumentum szerint: „*Két tábor alakult ki: az imperialista, demokráciaellenes tábor, melynek fő célja az amerikai imperializmus világuralmának megteremtése és a*

történt más, mint az, hogy – a bipoláris rendszer logikájának megfelelően – Kelet-Európában az „elvi” irányítást formálisan is a Szovjetunió Kommunista Pártja vette a kezébe.

A Kominform folyóiratának egyik székhelye Belgrád lett, ami arról árulkodik, hogy a Szovjetunió erőteljesen támaszkodni kívánt Jugoszláviára. Nem telt bele egy esztendő, és a helyzet megváltozott. Ám csak 1948 közepéig, a berlini válság kezdetéig lehetett szláv egységről beszélni.³⁹¹ Baljós előzmények után ugyanis Jugoszlávia 1948. június 28-án „fekete báránnyá vált”,³⁹² és miután kizárták a szervezetből, a Kominform júliusi határozatában a „tagpártok” felszólították a jugoszláv kommunistákat, hogy szabaduljanak meg vezetőiktől.³⁹³ Titóék nem teketóriáztak, letartóztattak, illetve börtönbe zártak mindenkit, akit Kominform-szimpatizánsnak tartottak, ezért a Szovjetunió kezdeményezésére Jugoszláviát nemsokára kitagadták a „szocialista országok testvéri családjából”, majd „az imperializmus láncos kutyájává” minősítették. Sőt, a Szovjetunió és a kelet-európai tömb országai 1949 szeptemberében felmondták a Jugoszláviával kötött egyezményeket,³⁹⁴ majd az ekkor indított koncepciós perekben megbélyegzés, rosszabb esetben kivégzés járt a jugoszláv kapcsolatért.³⁹⁵

Jugoszlávia „árulásán” kívül a nemzetközi politikában az is hozzájárulhatott a pánszlávizmus háttérbe szorulásához, hogy a szláv nemzetek közötti konfliktusokat e doktrína alapján sem voltak képesek megoldani. Ilyen volt Teschen hovatarozásának a kérdése a csehek és lengyelek között, Macedónia ügye a szerbek és a bolgárok között. A jugoszlávokkal kirobbant konfliktus, a nem szláv magyarok, albánok, kisebb mértékben a nem szláv, de ortodox románok jelenléte, valamint 1949-ben az NDK megjelenése a Szovjetunió európai szövetségesei között nem kedvezett egy kifejezetten „szláv elven” nyugvó együttműködésnek. Ráadásul Ázsiában tovább folyt a harc, és ott a szláv mivoltot

demokrácia széttúzása, valamint az imperialistaellenes, demokratikus tábor, melynek fő célja az imperializmus aláásása, a demokrácia megszilárdítása és a fasiszmus maradványainak felszámolása.”

Bakos–Szokolay 1987, 1. köt. 12.

³⁹¹ A cseh Jozsef Kolejkától 1964-es feldolgozásából „megtudhatjuk”, hogy Nyugat-Németországban a „publicisztika sovén elképzelései szerint a szláv népek közös küzdelme a náci Németország ellen a Szovjetunió vezetése alatt „szláv-szovjet imperializmus” volt, amely a régi pánszláv agressziót folytatta az ősi német területek ellen.” Kolejka 1964, 9.

³⁹² A bukaresti Kominform-találkozón, amelyre a jugoszlávok nem mentek el, a szervezet tagjai kizárták Jugoszláviát a szervezetből és kemény hangú nyilatkozatot fogadtak el. Jelavich B. 1996. 2, 286.

³⁹³ A pontos kiváltó okokat máig nem ismerjük, ellenben éppen a Jugoszlávia elleni 1948. július 12-i határozat kézzelfoghatóan bizonyítja, hogy a Tájékoztató Iroda valójában ugyanúgy, mint ahogy korábban a Kommunista Internacionálé, a Szovjetunió politikájának eszköze volt. A „Kominform nacionalizmussal vádolta a jugoszláv pártot”, amiért Titóék „azonosítani kezdték a Szovjetunió külpolitikáját imperialista hatalmak külpolitikájával”. In: Bakos–Szokolay 1987, 1. köt. 15, 22.

³⁹⁴ Jelavich, B. 1996. 2, 287.

³⁹⁵ Pedig Jugoszlávia ugyanúgy a „szocializmust építette”, mint a Szovjetunió vagy a szövetségi rendszerébe tartozó összes többi ország. Kiss–Ripp–Vida 1995, 5–6.

hangsúlyozni – különösen a Kínai Népköztársaság megalakulása után – anakronizmusként hatott volna. Közben a Görögországban zajló polgárháború 1949-re a kormány, áttételesen az amerikaiak győzelmével zárult.³⁹⁶ A tömblogika alapján 1949-re létrehozták azokat a klasszikus hidegháborús intézményeket, amelyek közül az egyik leghatékonyabbnak a későbbiek folyamán a NATO bizonyult, amely a csatlakozó nyugat-európai államoknak amerikai atomvédelemet biztosított. Európában a német kérdés „*Jalta szellemében való tartósításával*” 1949-ben új nem szláv országgal, a Német Demokratikus Köztársasággal bővült a „*kelet-európai blokk*”. Ettől kezdve a Szovjetunió „*globális küldetésének*” mind élesebben ellentmondani látszott a térségben némi módosítással alkalmazott (pán)szláv politika, hiszen az albánokon és a magyarokon kívül a németeknek sem volt semmi közük a szlávokhoz. (A nemszláv románok ortodox hitükkel átmenetet képeztek, míg a szláv lengyelek éles orosz- és kommunistaellenességük miatt soha nem számítottak a pánszláv tábor igazi tagjainak, nem beszélve a titói Jugoszláviáról, amelyről éppen ebben az esztendőben „*bizonyosodott be*”, hogy „*gyilkosok és kémek hatalmában*” van.)³⁹⁷

1949 őszére az Amerikai Egyesült Államokban is érzékelték, hogy a Szovjetunió által megszerzett „*Kelet-Európa*” a szovjetek birodalmának „*leggyengébb láncszeme*”.³⁹⁸

Elsősorban ezzel magyarázható, hogy a szláv testvériség helyét mindinkább egy olyan tanítás váltotta fel, amely Moszkva befolyását nemcsak a szláv népekre kívánta kiterjeszteni, hanem a magyarokra, a románokra, az üzbégekre és a kaukázusi népekre is. Ebben az új „*szovjet patriotizmusban*” nehezen lehetett különbséget tenni az orosz és a szovjet között. A szovjet történetírás hangsúlyainak átrendeződése kiválóan érzékelteti, milyen választ találtak erre a „*kihívásra*”.

A szovjet párt vezetői tudták, hogy „*a tömegek tudatának formálására*” a filmművészetben és a tömegkommunikációs eszközökön kívül a közoktatás a legalkalmasabb. Az 1947 utáni időszakban ezért egyik első dolguk volt, hogy az 1941-ig írt történelemkönyveket kivonták a forgalomból, mivel nem találták azokat eléggé „*hazafiasnak*”. Az oroszokat a 19. században nagyoroszoknak nevezték, míg az ukránokat

³⁹⁶ A görög polgárháború 1949 szeptemberében ért véget. Jelavich B. 1996. 2, 276.

³⁹⁷ Az itteni országok fontosságát „*a Szovjetunió számára az a tény határozta meg, hogy kezdettől fogva biztonsági zónát képeztek, amely stratégiai védelmet biztosított a szocializmus központja számára.*” Baráth-Rainer 2000, 249.

³⁹⁸ Erről szólnak az (amerikai) Nemzetbiztonsági Tanács októberi keltezésű, ám decemberben elfogadott 58-as dokumentumai. Ld. Magyarics Tamás: Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a Vasfüggöny lebontásától a Szovjetunió felbomlásáig, 1989-1991. In. Gyarmatokból impérium 2007, 237, illetve: <http://www.fransamalingvongesau.com/documents/dl1/h5/1.5.13.pdf>

kisorosznak. A nagyorosz nemzetet 1947-től többnyire csak „a nagy orosz nemzet” kifejezéssel illették. A harmincas évek elejétől a forradalom előtti időszak orosz imperializmusát – az összes többihez képest a – „kisebbik rosszként” próbálták elfogadhatóvá tenni a nemzetiségek számára. Sőt, 1951-ben Milica Nyecskina a *Voproszi Isztoriji*³⁹⁹ nevű történelmi szakfolyóiratban kifejtette: „a meghódított népek számára az orosz fennhatóság nemcsak a kisebbik rossz volt, hanem maga a megtestesült szerencse”. Az ukránok, a grúzok, az örmények vagy az üzbégek ugyanis „rendkívül sokat fejlődtek azzal, hogy országaik az Orosz Birodalom részeivé váltak. A cárizmus minden népet elnyomott, s leginkább az oroszokat”, akik „a szovjet hazában élő népek legidősebb testvérei. A cárizmus elleni harc során a harcot vezető orosz forradalmárok küzdelme lett a népek barátságának alapja, az új szocialista társadalom fundamentuma Oroszországban.” L. G. Beszkrovnij, a hadtudományok doktora 1950-es cikkében elutasította a „burzsoá történészek kozmopolita nézeteit”, és azt állította, hogy „nem Nagy Péter tanult a németektől, hanem fordítva. A 18. században Oroszország rendelkezett a legjobb fegyverekkel Európában, az orosz hadsereget saját nemzeti rendszere szerint képezték ki, amely a leghaladóbb volt Európában. Az orosz hadsereg főtisztjei nem külföldiek, hanem oroszok voltak, és Napóleon sokat tanult Szuворov hadművészetéből.”

Az ideológiai harc az egyházra is kiterjedt. A galíciai és a kárpátaljai ruszinok körében rendkívül népszerű volt a görög katolikus egyház. A görög katolicizmus pravoszláviától való egyik lényegi különbsége, hogy a görög katolikusok egyházfőjüknek a pápát ismerik el. A szovjet vezetés tartott ettől a „káros nyugati befolyástól”, és a pravoszláv főpappal karöltve 1950-ig nemcsak a Szovjetunióban számolta fel a görög katolikus egyházat, hanem felszámoltatta Lengyelországban, Csehszlovákiában és Romániában is.⁴⁰⁰ Az egyre határozottabb oroszosító törekvés a szellemi élet szinte valamennyi területén jelentkezett. Jó példa erre a következő epizód. Az ukrán Vologyimir Szoszjura 1944-ben írt egy verset, amelynek a címe: „*Szeresd Ukrajnát!*” Nem is volt vele semmi baj egészen 1951-ig, amíg az Alekszandr Prokofjev készítette második fordítást a *Pravdá*ban nem kezdték el bírálni. Ez vezette be az ukrán nacionalizmus elleni hadjáratot. Azt hányták Szoszjura szemére, hogy az ukránokat „nem a nagy orosz nemzettel való testvéri egységben” ábrázolta. A kampány csak folytatása volt a Szovjetunió nemzetiségeivel szemben alkalmazott – nem ennyire látványos, azonban a negyvenes évek

³⁹⁹ Magyarul a folyóirat neve: „A történelem kérdései”. (G.G.)

⁴⁰⁰ Berki 1975, 104.

második felétől a korábbinál határozottabban jelentkező – politikának. A különféle nemzetiségek mondáit 1949-től kezdve nem adták ki, mondván, hogy *epikus hőseik reakciósak*. Például Samil imám orosz cári csapatok elleni 1834 és 1859 közötti harcai 1950-től kezdve „*megszűntek*” szabadságharcnak lenni. Az új szovjet történetírás szerint ezek a hősök nem felszabadítók voltak, hiszen „*Oroszország szabadította fel a kaukázusi népeket az iráni és a türk banditák kegyetlen, önkényeskedő elnyomása alól.*”⁴⁰¹

A Szovjetunió formálisan betartotta azokat a megállapodásokat, amelyeket (egykori) nyugati szövetségeseivel Teheránban, Jaltában és Potsdamban kötött. Az oroszok jugoszláv elvtársaik sürgetése ellenére sem nyújtottak segítséget a görög partizánoknak, hisz korábban Görögországot – a nyugatiakkal közösen – atlanti érdekszférának ismerték el. Vagyis a szovjetek Görögországban nem viselkedtek az eredeti kommunista ideológia tanításának megfelelően. Olaszországban és Franciaországban sem az 1917-es bolsevik világforradalmi koncepció szerint cselekedtek, hiszen meg sem kísérelték az ottani kommunistákat hatalomra juttatni, holott a helyiek alighanem nagyobb rokonszenvvel fogadták volna őket, mint azt elvtársaikkal Magyarországon vagy Lengyelországban tették. Összefoglalva: a második világháború befejezése és a hidegháború következtében Európában kialakult nemzetek fölötti intézmények megalakítása közötti időben a moszkvai vezetés 1947-ig először a biztonságot preferáló, defenzív „*birodalmi*” politikát követte, majd pedig a kommunista ideológiai kizárólagosság talaján álló, offenzív „*forradalmi*” politikára váltott, de csak a Jaltában, illetve Potsdamban számára megállapított megszállási zónában. Ebben az „*önkorlátozásban*” az atombomba 1949-ig kizárólagos amerikai birtokán kívül nem kis szerepe volt annak, hogy Sztálin 19. századi fogalmakban és – főként – területben gondolkodott.⁴⁰² Ennek a megközelítésmódnak hátulütői is voltak, hiszen a nemzetállamokra alapozó szovjet külpolitika Berlin 1948 júniusában megkezdett blokádjával a nyugat-európai nemzetek körében fenyegetettség-tudatot váltott ki. Sztálin

⁴⁰¹ *A kaukázusi néptömegek valójában az oroszokkal való testvéri egyesülésre vágytak*”, és „*Samilnak nem volt könnyű dolga, hiszen kényszerítenie kellett népét, hogy Oroszország ellen harcoljon*”. Kohn 1960, 304–323.

⁴⁰² Fejtő Ferenc találóan jegyzi meg: „*Sztálin és munkatársai ...mindenekelőtt készpénzre akarták váltani a győzelmet. Előre akarták tolni védelmi vonalaikat Németországgal vagy inkább bármelyik másik hatalommal szemben, amely majd Németország örökébe lép, mint Nyugat-Európa uralkodó hatalma. ... a Szovjetunió a közvetlen előnyök kedvéért eljátszotta a világ legnagyobb hatalmának barátságát ... Sztálin »földi« fogalmakban gondolkodott egy olyan történelmi pillanatban, amikor a levegő vált a döntő elemmé; „kormányokban” gondolkodott egy olyan történelmi pillanatban, amikor az ipari kapacitás vált meghatározó jelentőségűvé.*” Fejtő 1991, 1. köt. 9. Kissinger megfogalmazása szerint: Sztálin területek feletti ellenőrzés megszerzésében gondolkodott. Kissinger 1996, 411.

íly módon közvetve pont a saját eredeti törekvéseivel ellentétes hatást „*váltott ki*”, hiszen a szovjet fenyegetés „*hadrendbe szervezte*” ezeket az amúgy egymással civakodó nemzeteket és meggyőzte őket a nyugat-európai integráció szükségességéről.⁴⁰³

Sajátos ellentmondás, hogy miközben a nemzetközi politikában ismét felerősítették a bolsevik tanítás internacionalista üzenetét, a hagyományos orosz nacionalizmus és a pánszlávizmus módosított változatai visszaszorultak a szovjet kultúrpolitikába, ahol az orosz jelleg vagy az orosz központúság erőteljesebben érvényesült.

⁴⁰³ „Az 1947 és 1950 közötti szovjet magatartás inkább felgyorsította, mint megakadályozta a Washington fennhatósága és támogatása mellett formálódó nyugat-európai integrációt. Sztálin nemigen érzékelte, hogy Prága, Berlin, majd Korea elleni lépései mekkora ösztönzést jelentettek a nyugat-európai egységesülés szempontjából, és mennyire súlyosbították Moszkva biztonsági problémáit.” Mezei 2001, 18.

VIII. rész

GLOBALIS SZEREPEK

A nagyhatalmakat Európában a legélénkebben Németország jövője foglalkoztatta. 1948 februárjában és márciusában az Amerikai Egyesült Államok és öt nyugat-európai állam eldöntötte, hogy Németország nyugati része számára is biztosítják a Marshall-segélyt. A Szovjetunió Nyugat-Berlin 1948 júniusi blokádjával válaszolt a lépésre, vagyis lezárta a Nyugat-Berlinbe vezető szárazföldi útvonalakat, hogy Berlin nagyobb – nyugati ellenőrzés alatt álló – részét így kényszerítse térdre. A nyugatiak – energiát és pénzt nem kímélve – válaszként légi hídon látták el Nyugat-Berlint mindazzal, amire annak szüksége volt. Majdnem egy év kellett hozzá, hogy Moszkva jobb belátásra térjen és feloldja a blokádot, ami 1949 májusában következett be. A német egység ügye aztán azzal, hogy 1949 augusztusában a nyugati zónában megalakult a Német Szövetségi Köztársaság, majd ezt követően 1949 októberében a szovjet megszállási övezetben pedig a Német Demokratikus Köztársaság, meghiúsulni látszott.

A Tájékoztató Iroda 1947 őszi határozatában Zsdanov által meghirdetett „*kéttábor-koncepció*” is hozzájárult ahhoz, hogy a *Szovjetunióról* Nyugaton *mint a fenyegetés fő forrásáról* kezdtek el beszélni. Hiába számítottak a jugoszlávok „*Sztálin legjobb tanítványainak*”, 1948 tavaszától nyaráig a szovjet és a jugoszláv vezetés között súlyosan kiéleződtek a feszültségek.⁴⁰⁴ A Kominform 1948. júniusi második, bukaresti értekezletének a fő témája már a jugoszláv–szovjet konfliktus volt. A küldöttek határozatot is hoztak, amely „*nacionalizmussal, a Szovjetunió iránti barátságtalan politikával*”

⁴⁰⁴ A konfliktus hátterében néhány terület hovatartozásának a kérdése is szerepet játszott. Titóék vitatták Trieszt Olaszországhoz, Dél-Karintia Ausztriához és Makedónia egy részének Görögországhoz tartozásának jogszerűségét. Ezen kívül Tito balkáni föderáció létrehozásában gondolkodott, amely kezdetben Jugoszláviát és Bulgáriát foglalta volna magába. Más országok csatlakozása esetén valós lehetőség nyílt volna arra, hogy Tito ennek az államszövetségnek az elismert vezetőjévé váljék. 1947 végén Tito és Dimitrov Bledben kijelentették, hogy döntöttek az államszövetség fokozatos létrehozásáról. 1948. január 28-án a Pravda olyan cikket publikált, amely szerint az említett országoknak „*nincs szükségük semmilyen mesterséges vagy elhibázott államszövetségre*”. Ezzel szemben 1948. február 10-én Sztálin a szovjet–jugoszláv–bolgár megbeszélés keretében kifejtette, hogy mégis csak szükség van bolgár–jugoszláv föderációra, kétségtelenül arra számítva, hogy az alkalmazkodóbb bolgárok segítségével lehetősége lesz Belgrád lépéseinek az ellenőrzésére. 1948. március 1-én aztán már Jugoszlávia utasította vissza a bolgárokkal való államszövetség gondolatát. Deutscher 1990, 575–576, illetve Vert 1994, 360–362.

vádolta a JKP vezetését. Zsdanov közölte az értekezlet küldötteivel: bizonyítékaik vannak arról, hogy „Tito imperialista ügynök.” A helyzet tovább mérgesedett. 1949 augusztusa után Sztálin kijelentette, hogy a jugoszláv kormányt egy „hitlerista-trockista ügynök vezeti”.⁴⁰⁵ A Kominform 1949 novemberi Magyarországon tartott értekezletének határozatában már a következő megfogalmazás szerepelt: a „JKP gyilkosok és kémek kezében”.⁴⁰⁶

A valóságban arról volt szó, hogy Jugoszlávia nem fogadta el gazdaságának, hadseregének és pártjának szovjet ellenőrzését. A Szovjetunió számára Jugoszlávia balkáni föderációs terve is riasztónak, vagyis olyannak tűnt, ami veszélyeztetheti a szovjet befolyást. A szembenállás logikus következményeként 1949 januárjában elhatározta a „népi demokratikus” országokat összefogó *Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának, a KGST-nek* a megalakítását.⁴⁰⁷ Hivatalosan 1949 áprilisában, ugyanabban a hónapban hozták létre, amikor Nyugat-Európában a NATO-t. A KGST azonban 1949 és 1954 között semmiféle tanácskozást nem tartott, vagyis érdemi munkát nem végzett. A Szovjetunió ugyanis a tárgyalt időszakban kétoldalú szerződésekkel láncolta magához a népi demokratikus államokat.⁴⁰⁸ Az Észak-atlanti Szerződés Szervezete,⁴⁰⁹ amelynek a tíz európai országon kívül az Amerikai Egyesült Államok és Kanada lett a tagja, az egyik leghatékonyabb nyugati nemzetek feletti szervezet lett.⁴¹⁰

1949-ben a Szovjetunió sikeresen meglepte az Amerikai Egyesült Államokat azzal, hogy saját atombombát robbantott. A szovjetek ugyanakkora meglepetést okoztak a

⁴⁰⁵ 1949. október 25-én a Szovjetunió a diplomáciai kapcsolatokat is megszakította Jugoszláviával. Vert 1994, 361.

⁴⁰⁶ Németh 2006. 1, 406.

⁴⁰⁷ A KGST-t, a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsát 1949. április végén alapították meg Moszkvában. Az alapítók között volt a Szovjetunió kívül: Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Románia és Bulgária. Zárt gazdasági tér létrehozásával „*egyítették az egyes országok iparának és erőforrásainak a fejlesztését*”. Németh 2006. 1, 413.

⁴⁰⁸ Büky 2001, 181.

⁴⁰⁹ 1949. április 4-én alakult meg az Észak-atlanti Szerződés Szervezete. 246. Németh 2006. 1, 246.

⁴¹⁰ Bezborodov 2001, 36–37. 1946-ban az Amerikai Egyesült Államoknak 6, 1948-ban 50, 1949-ben 250 atombombája volt. Uo. 38.

rakétatechnika terén elért eredményeikkel.⁴¹¹ Ugyanebben az évben, 1949-ben jutottak hatalomra Maóék, így Kína is a „szocialista népek testvéri családját” erősítette.⁴¹²

A Távol-Keleten 1950 és 1953 között a Szovjetunió Észak-Koreát és Kínát mérsékelten támogatta a koreai háborúban.⁴¹³ A szovjet vezetés számára „*üröm volt az örömben*” Jugoszlávia „*viselkedése*”. Titóékat annak ellenére nem tudták visszaterelni a kelet-európai szövetségi rendszerbe, hogy ugyanazt a fajta szocializmust építették, mint Moszkva. A Kominform 1949. novemberi határozatának címe: „*A Jugoszláv Kommunista Párt gyilkosok és kémek hatalmában.*”⁴¹⁴ A szovjet–jugoszláv viszony 1952-re ért mélypontjára, amikor a két ország között háború kitörésével számoltak. A Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériumában ekkor kezdtek a Tito elleni merénylet előkészítésébe,⁴¹⁵ amelyből aztán Sztálin 1953 márciusi halála után nem lett semmi. A konfliktus igazi magyarázata az volt, hogy Moszkva igényt tartott az általa vezetett világmozgalom egységes irányítására, ami Jugoszlávia esetében nem sikerült neki. Az eset Sztálin számára azért tűnt veszélyesnek, mert precedenst teremtett. A belgrádi vezetés ugyanis így „*rossz példát*” mutatott a potenciális kommunista államoknak, ami viszont sértette Moszkva hatalmi monopóliumra való igényét, amit viszont Sztálin senkivel sem kívánt megosztani. Kiválóan érzékelteti ezt a „szocialista internacionalizmusról” szóló fejtegetés, amely 1948 decemberében jelent meg a Kominform lapjában: „*A Szovjetunióval szembeni magatartás mutatja meg, ki maradt hű a proletár internacionalizmus ügyéhez.*” Vagyis, amint Barbara Jelavich találóan állapítja meg: „*A „proletár internacionalizmus” lett a Szovjetunióhoz való hűség rejtett szinonimája.*”⁴¹⁶

Sztálin 1953-as márciusi halála hozzájárult a viszonyok normalizálódásához. A koreai háború során felmerült az atombomba Kínával szembeni bevetésének a gondolata,

⁴¹¹ Az első szovjet távolsági ballisztikus rakétát, az A–4-est a német V–2 mintájára konstruálták meg. Hadrendbe nem ezt, hanem az R–1-es nagy hatótávolságú ballisztikus rakétát állították 1950-ben. Folyt a negyvenes–ötvenes évek fordulóján a sugárhajtású bombázók (IL–28), valamint a sugárhajtású vadászgépek (MIG–15) fejlesztése, amelyeket a koreai háborúban is bevetettek. Az ötvenes évek találmánya volt később a hosszú hatótávolságú sugárhajtású bombázó, amely nukleáris fegyver hordozására volt alkalmas (TU–16). Bezborodov 2001, 43–44.

⁴¹² Harenberg 1990, 983, 987.

⁴¹³ A közvetlen szovjet támogatás kimerült néhány MÍG-15-ös vadászgép megjelenésében Észak-Korea légtérében. Ennél sokkal többet nyomott a latban, hogy az észak-koreaiaknak engedték át az ország területén talált fegyverarzenált, ami nélkül aligha indítottak volna támadást a siker reményében. Ld. Büky Barna összefoglalóját a koreai háborúról: Büky 2001, 79–83.

⁴¹⁴ Mezei 2001, 361–364.

⁴¹⁵ Sztálin terve Tito meggyilkolására. Dmitrij Volkogonov orosz hadtörténész fedezte fel a Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériumában (MGB). Közli Mezei 2001, 360–361.

⁴¹⁶ Jelavich B. 1996. 2, 286–287.

ám Truman elnök végül nem vállalkozott rá.⁴¹⁷ Utódja Dwight David Eisenhower (1953–1961) kül- és katonapolitikájában az olcsóbbnak számító nukleáris fegyverekre kívánt támaszkodni, ami viszonylag rugalmatlanná tette az amerikai külpolitikát. Eisenhower 1956 őszén – a Szovjetunióhoz hasonlóan – a franciák és angolok szuezi akciója ellen foglalt állást. Hogy a térséget az Egyesült Államok nem hagyja magára, azt az Eisenhower-doktrína jelezte, amelyet az elnök 1957 elején, második ciklusának a kezdetekor hirdetett meg, amelynek értelmében az Egyesült Államok minden arra igényt tartó közel-keleti államnak segítséget nyújt a kommunizmus terjeszkedésével szemben.⁴¹⁸ A szputnyik 1957-es fellövése után 1958-ban Eisenhower létrehozta a NASA-t. A szovjetekkel a kapcsolat 1960-ban romlott meg, akkor, amikor Hruscsov meghirdette a „nemzeti felszabadító háborúk” támogatását a „harmadik világban” Afrikában és Ázsiában⁴¹⁹ és Kubával is ekkor éleződött ki a viszony.⁴²⁰

Tizenhárom év után 1952 októberében ült össze a XIX. Pártkongresszus. Sztálin kívánságának megfelelően megszüntették a Politikai Bizottságot, és kibővítették a Központi Bizottság elnökségét. A főtitkár tisztségét eltörölték és helyette ettől kezdve első titkárnak hívták a párt vezetőjét.⁴²¹

A sztálini korszak apparátusban zajló harcainak logikája szerint a vesztesnek vagy meg kellett halnia, vagy legalább börtönbe kellett kerülnie. A totalitárius intézmények mozgósító-elrettető funkciója az ötvenes évek közepétől kezdődően fokozatosan védekező-egyeztető jellegűvé vált.⁴²²

⁴¹⁷ Az amerikaiak 1950. október 17-én kijelentették, hogy nincs semmiféle területi igényük, a békét és a függetlenséget kívánják biztosítani. Kissinger részletesen elemzi a koreai háborúban az elrettetésre alapuló amerikai stratégia árnyoldalait. Szerinte sokkal többet lehetett volna elérni, ha például a kínaiakkal Észak-Korea területén egy „ütköző zónában” az amerikaiak és a kínaiak meg tudnak egyezni – állítja. Kissinger 1996, 468-476.

⁴¹⁸ Magyarics 2000, 273.

⁴¹⁹ Magyarics 2000, 393-394.

⁴²⁰ Ebben az évben lőttek le az oroszok egy amerikai kémrepülőgépet. Ld.: http://hu.wikipedia.org/wiki/U-2_incidens

⁴²¹ Igaz, a Heller–Nyekrics 1996 szerzőpáros szerint a XIX. kongresszus által törölt első titkári funkciót hivatalosan csak 1953 szeptemberében állították vissza. Heller–Nyekrics 1996, 420.

A XIX. kongresszustól fogva kezdték a pártot a Szovjetunió Kommunista Pártjának (SZKP) nevezni, ami „a bolsevik időszak eltűnését szimbolikusan is kifejezte”. Bezborodov 2001, 79.

⁴²² Máskülönben a legközelebbi alkalommal arra lehetett számítani, hogy ő kerekedik felül. A rendszer nem tűrte, hogy autonóm csinovnyik-klánok keletkezzenek. A harmincas években ez fenyegette volna a központ stratégiáját. Ám az ötvenes évek közepére a Sztálin által kitűzött célokat elérték, az erőltetett totalitárius modernizáció megvalósult. Subin 2008, 6.

1953 márciusának elején hirtelen elhunyt Joszif Sztálin. Az egyszemélyi hatalmat a *csetvjorka*, vagyis a (Hruscsovból, Malenkovból,⁴²³ Berijából és Bulganyinból⁴²⁴ álló) „négyesfogat” egyik tagja sem tudta kizárólagosan megszerezni. Ezért döntöttek az ún. „kollektív vezetés” mellett.⁴²⁵

A mingrélüggyel⁴²⁶ és a cionista orvosperrel⁴²⁷ kapcsolatos előkészületeket Berija javaslatára azonnal megszüntették.⁴²⁸ 1953 márciusában 1,2 millió köztörvényes szabadulhatott amnesztiával. Árulkodik a szovjet viszonyokról, hogy 1953. április 4-én egy szigorúan titkos belügyminiszteri rendeletben Berija megtiltotta, hogy a „bizonyítási eljárás folyamán kínzást alkalmazzanak”.⁴²⁹

A „négyesfogat” tagjai a túl erősnek és félelmetesnek tartott Beriját – a hadsereg vezetői, főként Zsukov marsall segítségével – 1953. június 26-án, az SZKP KB Elnökségének ülésén letartóztatták, majd néhány munkatársával együtt kivégeztették.⁴³⁰

⁴²³ Malenkov, Georgij Makszimilianovics (1902–1989) 1934-től dolgozott az SZKP központi pártapparátusában osztályvezetőként. 1937-től az SZKP KB, 1946-tól 1957-ig a PB (Elnökség) tagja, 1939 és 1946, valamint 1948 és 1953 között a KB titkára. 1953–1955-ben a Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke. „Frakciós tevékenysége miatt” 1957 júniusában kizárták az SZKP Elnökségből és a KB-ból. Kiss–Ripp–Vida 1997, 469.

⁴²⁴ Bulganyin, Nyikolaj Alekszandrovics (1895–1975) 1937-től 1961-ig az SZKP KB, 1948-tól 1958-ig a PB (az Elnökség) tagja. 1947–49-ben, valamint 1953 és 1955 között honvédelmi miniszter. 1947 és 1953 között miniszterelnök – helyettes, 1955-től 1958 – ig miniszterelnök. 1958-ban a Molotov–Malenkov–Kaganovics-féle csoport támogatása miatt kizárták az Elnökségből. Kiss–Ripp–Vida 1997, 449.

⁴²⁵ Bezborodov 2001, 83.

⁴²⁶ Avtorhanov Hruscsov visszaemlékezéseire hivatkozva említi, hogy Sztálin már 1951 végén úgy gondolta: hatalma veszélybe került. A KGB-t irányító Lavrentij Berija kiváló szervezési képességekkel rendelkezett és Berija apja mingrél (kaukázusi nép), anyja grúziai zsidó nő volt. 1951 novemberében, majd 1952 márciusában kezdték el a mingrélüggyet „felgöngyöltetni”, amely szerint a „szovjethatalom megdöntése érdekében Grúziában az imperialista hatalmak segítségével nacionalista összeesküvést készítettek elő”. Avtorhanov 1976, 122–123.

⁴²⁷ Sztálin családfát készített, kit lehet a politikai bizottság tagjai közül még „zsidóként nyilvántartani”. Molotovnak, Malenkovnak, Vorosilovnak, Hruscsovnek, Andrejevnek voltak zsidó rokonai. Kaganovics zsidó volt. Koszigint és az örmény Mikojant Sztálin a „*leningrádi maffia*” tagjai közé sorolta. Avtorhanov 1976, 153–154. Jurij Muhin történelmi regényében viszont nem Sztálinnak, hanem Hruscsovnek tulajdonítja a cionizmus-ellenes kampányt, mint ahogy Sztálin megölését és Berija megöletését is. Ld. Muhin 2008, 269–276.

⁴²⁸ A témában született feldolgozás, bár témája alapvetően a zsidókérdés, érinti a mingrélüggyet is. Medvegyev kiemeli, hogy a rehabilitáció Molotov feleségének, Polina Zsemcsuzsinának a Levortovó-i börtönből való kiengedésével kezdődött közvetlenül Sztálin temetése után, amikor Berijától Molotov – Malenkov közvetítésével – felesége szabadon bocsátását kérte. Medvegyev 2004, 232–233.

⁴²⁹ A gulagot a belügyminisztérium hatásköréből az igazságügyminisztériumába helyezték át. Bezborodov 2001, 84. Berija a saját csatornáin keresztül próbált szót érteni Titóékkel, és Németország helyzetét is rendezni akarta. Heller–Nyekrics 1996, 422–423. Törekvései közé tartozott, hogy a szovjetköztársaságokban a nemzeti kérdések jussanak több szóhoz. Avtorhanov 1976, 258–259. Ukrainát illetően Avtorhanov 1976, 265.

⁴³⁰ Berija kivégzésével új korszak köszöntött a Szovjetunió történetébe: „*divatjamúltta*” vált a szovjet politikusok kiirtásának szokása. Bezborodov 2001, 85.

Sztálin idején elképzelhetetlen lett volna a tömeges elégedetlenségnek nyíltan hangot adni, hiszen az elnyomás olyan hatékony volt, hogy pisszenni is alig mertek az emberek. Halála után utódainak tiltakozó megmozdulásokkal kellett szembe nézniük. Berija letartóztatását megelőzően másfél héttel tört ki a berlini munkásfelkelés, de „*Kelet-Európában*” másutt is érzékelhető volt az elégedetlenség.⁴³¹ Sőt, odahaza is! Az ötvenes évek szovjet lágerlázadásait – a harmincas évektől eltérően – immár a frontot megjárt emberek vezették, akiknek nem voltak illúzióik a rendszert illetően, ezért azokat csak komoly fegyveres erő bevetésével lehetett felszámolni.⁴³²

A téma amerikai kutatója szerint a szovjet államnacionalizmus⁴³³ csak Sztálin halála után, 1953-ban került igazán válságba. A szovjet vezetők nem számítottak arra sem, hogy a kommunizmus kiterjesztése több nemzetre nem jár érdekkonfliktusaik csökkenésével. A sztálini időszakban ezeknek az államoknak az érdekeit alávetették a moszkvai központnak, viszont a poszt-sztálini érában Moszkva befolyásának zavartalan biztosítására a szovjet vezetőknek a viszonylagos függetlenségre szert tevő kommunista államokkal új megoldásokat kellett találniuk.⁴³⁴

1949 őszén a szovjet atombomba felrobbantása és a Kínai Népköztársaság kikiáltása formálisan is megerősítette a Szovjetuniót, mint a bipoláris világ másik pólusát. Nyugat-Európában a NATO létrehozása mellett a Német Szövetségi Köztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság megteremtésével állandósult nemcsak Németország, hanem Európa megosztottsága is és kemény hidegháborús szembenállás alakult ki. 1948 folyamán a szovjetek megszállta Európában a kommunista pártok minden „*népi demokráciában*” átvették a hatalmat és országaik kommunista jellegű átalakítása nemcsak a polgári politikusok üldözését, hanem a tulajdonviszonyok drasztikus átalakítását is jelentette, majd 1949-től kezdődően a kommunista párt soraiban is boszorkányüldözésbe fogtak – tekintve, hogy Sztálin Tito-ellenes hadjáratot kezdeményezett valamennyi kelet-európai immár kommunistának számító államban, leszámítva Jugoszláviát, amely ettől

⁴³¹ 1953. június 17-én a „*négyesfogat*” tagjai még közösen szembesültek a berlini munkásfelkeléssel, amelyet a szovjet hadseregnek rövid idő alatt sikerült levernie. Niederhauser 2001, 309.

⁴³² A kengiri felkelők ellen 1954 tavaszán-nyarán még a hadsereg tankjait is bevetették. Így is 42 napra volt szükség, hogy vége legyen. Heller–Nyekrics 1996, 424.

⁴³³ Victor Mamatey szerint a szovjet-orosz nacionalizmus, vagyis az orosz állam és a kommunista mozgalom között szoros kapcsolat létesült. Ez a fajta nacionalizmus a második világháború alatt volt szerinte a legerősebb, majd Sztálin halálát követően gyengült meg. Mamatey 1964, 53–54., 80–82.

⁴³⁴ Victor Mamatey ezt „*kommunista policentrizmusnak*” nevezi. Mamatey 1964, 110.

kezdve külön úton járt. A háborút ugyanekkor viszont a két tömb között Európában sikerült elkerülni.

Ázsiában, Koreában alakult ki háborús konfliktus az ország két része között 1950 és 1953 között. Az összetűzésbe a kommunista tömb országai közül Kína avatkozott be aktívan, a Szovjetunió távol maradt tőle. Sztálin halála után az Amerikai Egyesült Államoknak sikerült a Potsdamban megállapított megszállási zóna határainak megfelelően a viszonyokat konzerválnia, s a Szovjetunióban Sztálin 1953 márciusi halála utat nyitott nemcsak a koreai béke, hanem a rendszer átalakítása irányába is. 1949 és 1953 között tehát a Szovjetunió hatalma világméretben – Maoék győzelmének köszönhetően – megerősödni látszott, míg Jugoszlávia kiválása Európában megtépázta tekintélyüket.

IX. rész

TOTALITARIANIZMUSBÓL AUTORITARIANIZMUSBA

A világpolitikában Sztálin 1953 márciusi halála után a sztálini örökséggel való szakítás első jeleként lehetett értékelni a Koreában 1953. július 27-én megkötött fegyverszüneti egyezményt. A Szovjetunió és Jugoszlávia között is javult a viszony, bár nem olyan mértékben, mint amennyire a szovjetek szeretnék volna, aminek szubjektív okai is voltak.⁴³⁵ Nyikita Szergejevics Hruscsov volt, akinek 1953 szeptemberére sikerült megszereznie a Szovjetunióban ekkortól a legfontosabbnak számító első titkári posztot.⁴³⁶ Ezt követően Hruscsov egyik legnagyobb vetélytársát, Malenkovot szorította háttérbe, miniszterelnöknek pedig a művelt Bulganyint állította.

A haditechnikában az oroszoknak sikerült jelentős eredményeket felmutatniuk: 1953-ban megjelentek az első sugárhajtóművel felszerelt szovjet bombázó-repülőgépek, majd ugyanebben az évben, egy évvel az amerikai után, Kazahsztánban felrobbantották a szovjet hidrogénbombát. 1954 őszén Hruscsov Bulganyinnal Kínába látogatott, és tárgyalásaik eredményeként 1955-ben a szovjet csapatok elhagyták a világháború befejezése óta folyamatosan megszállva tartott távol-keleti kínai kikötőt: Port Arthurt. Hruscsov erőteljesebb gazdasági együttműködéssel kívánta növelni a népi demokráciák érdekeltiségét a kelet-európai blokk egységének fenntartásában. Ennek eszköze a KGST volt.⁴³⁷

⁴³⁵A két ország között 1953 nyarán nagykövetségi szinten állították helyre a diplomáciai kapcsolatokat. Ezen kívül érdemi tettekre még egy évet kellett várni, mivel az 1953-ban újra külügyminiszterre kinevezett Molotov a közeledést ellenezte. Időt vett igénybe az is, hogy – hosszú idő óta először – a szovjet párt előzetes konzultációt folytatott az érintett kelet- és nyugat-európai kommunista pártokkal. Hruscsov az SZKP KB nevében 1954. június 22-én levéllel fordult a Jugoszláv Kommunista Szövetsége Központi Bizottságához a két ország között az állami és pártkapcsolatok helyreállítására. Kiss–Ripp–Vida 1995, 5–6.

⁴³⁶Niederhauser Emil szóhasználatával: „*a ravasz ukrain parasztnak, aki származásától függetlenül Sztálinhoz hasonló lelkes nagyorosz volt*”. (Niederhauser 2001, 280.) Nyikita Szergejevics Hruscsov (1894–1971) nevével kapcsolódott össze az olvadás időszaka a Szovjetunióban. A kubai rakétaválságban képviselt álláspontjára hivatkozva 1964-ben minden párt- és állami tisztségétől megfosztották és nyugdíjazták. Hruscsovot Norman Davies „*Sztálin egyik legkevésbé visszataszító kreatúrája*”-ként jellemzi. „*Tipikus képviselője azoknak a proletár oportunistáknak – írja –, akik a terror legszörnyűbb éveiben jutottak egyre feljebb a pártapparátus ranglétráján*”. Davies 2002, 1030.

⁴³⁷Moszkva ettől kezdve igyekezett a KGST-t valódi nemzetközi gazdasági szervezetté fejleszteni. Németh 2006. 1, 418.

1954 novemberében Hruscsov 24 európai országnak és az Egyesült Államoknak európai „kollektív biztonsági rendszer” létrehozására tett javaslatot. Az első titkár a német kérdést normalizálni kívánta, ezért 1955 januárjában a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa elnöksége rendeletet hozott a Szovjetunió és Németország közötti háború megszüntetéséről.

Európa leglátványosabb gazdasági sikere 1948 és 1953 között Nyugat-Németországban Ludwig Erhardt tevékenységének volt köszönhető.⁴³⁸ Ami pedig a klasszikus gyarmattartó államok, így Nagy-Britannia és főként Franciaország Németországgal összehasonlított mutatóit illeti, igen beszédes, hogy: „*A Szövetségi Köztársaság egyenlege az Európai Fizetési Unióban már 1953 végén 821,2 millió dolláros többletet mutatott; Franciaország és Nagy-Britannia ellenben 832, illetve 822 millió dolláros hiányt könyvelhetett el, és Olaszország is az adósok közé tartozott 112,5 millióval.*”⁴³⁹ A példák érzékletesen szemléltetik, hogy milyen ára volt ekkor a gyarmatosító politikának, vagyis az imperializmusnak és mekkora előnyre tudott szert tenni az az ország, amely ilyen ballasztal nem rendelkezett.

Moszkva szempontjából az 1955-ös esztendő egyik legnagyobb kudarcának számított az, hogy a Német Szövetségi Köztársaság az év májusában a NATO tagjává vált. 1955 őszén Adenauer kancellár Moszkvába érkezett, akivel a szovjetek megállapodtak a német hadifoglyok sorsának a rendezéséről, ezt követően pedig a Szovjetunió és Nyugat-Németország felvették a diplomáciai kapcsolatot.⁴⁴⁰

Hruscsov helyzetét megkönnyítette, hogy 1955-re a Szovjetunióknak hamarabb sikerült közép-hatósugarú, majd 1957-re interkontinentális ballisztikus rakétákat kifejlesztenie, mint az Egyesült Államoknak.⁴⁴¹ Tartva attól, hogy Ausztria nem szovjet megszállási övezetbe tartozó részei egyesülnek az NSZK-val, 1955. május 15-én a Szovjetunió a másik három nagyhatalommal aláírta az osztrák államszerződést, vagyis

⁴³⁸ Részletesen lehet róla olvasni Görtemaker könyvében. 1948. június 21-i az ún. Irányelv törvény. Görtemaker 2003, 147.

⁴³⁹ Görtemaker 2003, 317. Ami pedig a gyarmati háborúk költségeit illeti: „*Franciaország számára mindenekelőtt a több mint 3000 milliárdos frank költséggel járt indokínai háború vezetett a gazdasági összeomláshoz.*” Uo. 318.

⁴⁴⁰ Az oroszok ugyanekkor írtak alá az NDK-val is barátsági és együttműködési megállapodást, majd Jugoszlávia után Izraellel is felvették a diplomáciai kapcsolatot. Bezborodov 2001, 89–90.

⁴⁴¹ 1955-ben a Szovjetunió már képes volt a közép-hatósugarú ballisztikus rakéta (az SS–3) tömeges előállítására, 1957-ben már több mint 8 ezer kilométer távolságra kilőtt egy interkontinentális ballisztikus rakétát, amelyhez ugyanazt a hajtóművet használta fel, mint amellyel a Föld első műbolygóját, a Szputnyikot 1957 októberében Föld körüli pályára bocsátotta.” Ahogy Paul Kennedy írja: „*Washington megrázta ... hogy az egyensúly a szovjetek oldalára billent.*” Kennedy 1992, 365.

hozzájárult Ausztria függetlenségének a helyreállításához, és a közép-európai ország semlegességéért cserében a szovjet csapatok kiürítették Ausztriát.⁴⁴²

Röviddel ez előtt, reakcióként Németország NATO-hoz való 1955. május 6-i csatlakozására, a Szovjetunió 1955. május 14-én létrehozta a *Varsói Szerződést*. Ez névleg a „népi demokratikus országok” kollektív védelmi szervezete volt,⁴⁴³ valójában a hidegháború szellemében fogant katonai szerveződés, amelynek segítségével – egy esetleges háborúban – Moszkva legálisan tudott ezen országok hadseregeivel rendelkezni.⁴⁴⁴ E lépéseknek nem kis szerepük volt abban, hogy 1956 elejére Hruscsov pozíciója megszilárdult. Hruscsov máig tartó kivételes népszerűségének egyik oka hazájában, hogy totalitárius államból autoritárius állammá alakította a Szovjetuniót.⁴⁴⁵ Bár 1953-ban már elkezdődött az „olvadás”, az áttörésre csak 1956 elején került sor. Első titkárként Hruscsov a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusán, 1956. február 25-én látta elérkezettnek az időt, hogy „újítson”. Az 1956. február 15-én összeült XX. kongresszus mérföldkőnek számít nemcsak a párt, hanem a Szovjetunió történelmében is. Nem amiatt, ami a kongresszuson ország-világ előtt elhangzott, hanem amiatt, ami a Hruscsov beszédében a zárt ülésen volt hallható. A párt első titkárának beszámolója a sztálini rendszer bűneiről szólt. A sztálinizmusra a „személyi kultusz” kifejezést találták ki. Hruscsov részletekbe menően ismertette a „sztálini” rendszer kegyetlenkedéseit, az addig tévedhetetlennek mondott vezér dilettáns lépéseit. Nem mindenről számolt be. A „szelektív bírálat” azt az érzést kívánta kialakítani az emberekben, hogy van a „jó lenini tan, amelyet a gonosz Sztálin eltorzított”, és azt az illúziót igyekezett felkelteni, hogy a bűnöktől mentes tanhoz, a leninizmushoz vissza lehet térni.⁴⁴⁶ A titkos beszédről a nyugati rádióállomások részletesen beszámoltak, s egy fél év múlva szinte nem volt ember, aki ne tudott volna róla. Kétségtelen tény, hogy az első titkár alapjában véve szolidáris maradt a sztálini rendszerrel, hiszen beszédében nem azt hányta Sztálin szemére, hogy embermilliókat

⁴⁴² Az Ausztriát megszálló csapatoknak 1955. december 31-ig kellett elhagyniuk az ország területét. Németh 2006. 1. köt. 313.

⁴⁴³ Görtemakernél a csatlakozás dátuma május 6-a (Görtemaker 2003,324), míg Németh Istvánnál május 9-e. Ahogy Németh István fogalmaz a Varsói Szerződéssel kapcsolatban: „a KGST mellett az európai szocialista államok legfontosabb multilaterális szervezete” Németh 2006. 1, 415.

⁴⁴⁴ Magyarországon például a Varsói Szerződésből eredő tagságunk alapján tartózkodtak 1955-től kezdve a szovjet csapatok, vagyis – Németh István szóhasználatával élve – „az 1955 előtti tényeket legalizálta.” Uo.

⁴⁴⁵ A totalitárius vezetőkkel szemben az autoritárius vezetők már tisztában vannak vele, hogy néhány álláspont tolerálására azért van szükség, mivel nem lehet tudni, hogy a gondolatok további fejlődése során ezek közül melyik lesz a legproduktívabb. Subin 2008, 8.

⁴⁴⁶ *Beszédével Hruscsov hagyományt teremtett: ezt követően minden szovjet vezető rituálisan bűnözőnek nyilvánította elődjét; Sztálin bűneinek erősen megrostált listáját pedig úgy állította össze, hogy az megfeleljen a párt érdekeinek.* Davies 2002, 1031.

gyilkoltatott meg, hanem csupán azt, hogy kommunistákat.⁴⁴⁷ Ráadásul még itt sem volt következetesnek mondható, hiszen Buharin és Trockij rehabilitálásáig nem jutott el, róluk is mélyen hallgatott.⁴⁴⁸ Ennek ellenére lélektani szempontból beszéde mégis óriási jelentőségű, hiszen Hruscsov a „*félelem rendszerének összeomlását*” idézte elő.⁴⁴⁹

Mit jelentett Hruscsov beszéde külpolitikai szempontból, különösen a sztálini tannal összehasonlítva? „*Lehet a szocializmus világméretű győzelmére hivatkozni, ha ennek a szovjet civilizáció pusztulása az ára?*” Erre a kérdésre a marxizmus-leninizmus egyetlen klasszikusa sem adott választ. A hruscsovi álláspont a következő: a kapitalista világgal való összeütközés, vagyis a (forró) világháború nem végzeteszerű, hanem elkerülhető! Azzal, hogy meghirdette „*a békés egymás mellett élés*” politikáját, Hruscsov revízió alá vette, vagy ahogy a szovjet párt szóhasználatából megszoktuk: „*alkotó módon továbbfejlesztette*” a leninizmust. Lenin szótárában a „*békés egymás mellett élés*” kategóriája ugyanis nem szerepelt.⁴⁵⁰

Ezen az „*újításán*” kívül Hruscsov beszédének igen fontos tétele volt a „*szocializmushoz vezető utak különbözőségének*” az elismerése. Hruscsov beszéde a békét, a szovjet blokkon belüli különböző önálló szocialista fejlődési utak lehetőségét ígérte.⁴⁵¹

Ekkor még nem lehetett persze tudni, hogy a gyakorlatban mi az valójában, amit a Szovjetunió Kommunista Pártja valójában hajlandó lesz eltérni.⁴⁵² Felismerve, hogy mennyire félelmetes Hruscsov beszédének igazsága, a konzervatívok megakadályozták annak nyilvánosságra hozatalát. A progresszív tábor viszont elérte, hogy a pártaktívák számára szigorúan titkos tájékoztatókat tartsanak. További sajátos ellentmondás, hogy csak 1956. június 30-án fogadták el az SZKP KB állásfoglalását „*A személyi kultusz és következményei meghaladásáról*”. A konzervatívok elérték annak elismerését, hogy Sztálin

⁴⁴⁷ Pont emiatt tudott annyira meggyőző lenni hallgatósága számára. Subin 2008, 10.

⁴⁴⁸ A gyilkosságokat nem a rendszer szükségszerű velejáró részének, lényegi elemének tartotta, hanem Sztálin szubjektív személyiségének. Hruscsov titkos beszédét egyébként csak 1988-ban hozták nyilvánosságra a Szovjetunióban. Büky 2001, 103.

⁴⁴⁹ Bezborodov a bombarobbanáshoz hasonlítja a hatását. Bezborodov 2001, 92–93.

⁴⁵⁰ Büky 2001, 104. Az imperialista hatalmakkal ugyanis Lenin kizárólag rövid távon tudott elképzelni békét. A végleges békét nála az imperialisták nélküli világ, a szocialista köztársaságok szövetsége tudta volna csak biztosítani.

⁴⁵¹ Azt, hogy a munkásosztály nem feltétlenül és kizárólag csak fegyveres úton, hanem békésen, akár a parlamenti hatalom megszerzésével is hatalomra juthat. Avtorhanov 1979, 189. Ez gyakorlatilag ugyanazt jelentette, amit a II. Internacionálé „*revizionistaként*” sokszor gyalázott, javarészt nyugat-európai, szociáldemokrata politikusai a század első felében többször is elmondtak, amiért az esetek többségében „*opportunistának*” bélyegezték őket.

⁴⁵² Továbbra is hirdették ugyanis a „*szocializmus világméreteken való győzelmének a szükségességét*.” valamint „*az ideológiai küzdelem szükségességét és az „Amerikai Egyesült Államok nukleáris fegyverkezése megfékezésének fontosságát.*” Bezborodov 2001, 134.

nemcsak hibákat követett el és visszaélt a hatalmával, hanem „*aktívan küzdött a lenini örökség valóra váltásáért*”. Sorjázta a további kérdések: merre billen a mérleg, ha Sztálin tevékenységének a hasznos, illetve kártékony vonásait vizsgáljuk? Ha Sztálin Lenin tevékenységének a folytatója, akkor vajon csak Sztálin személyiségének a sajátja-e a gonoszság? A hatalom ideológiai kérdések megvitatása iránti (mindinkább táguló) türelme a fejlődés totalitárius szakaszának a végéről árulkodott.⁴⁵³ Nem volt teljesen világos, hogy hol vannak a kritika határai, ám Hruscsov Sztálin-bírálati az idősebbek emlékezetében Trockijt idézték fel, aki a párton belüli ellenzék egyik vezetője volt. Mellette Buharin rehabilitálása is felmerült, hiszen a sztálini kollektivizációt ő ellenezte. Hruscsov nem vállalkozott a rehabilitációjukra, hiszen az a pártfrakció-alakítás legalizálását, illetve a mezőgazdasági politikai újraértékelését jelentette volna.⁴⁵⁴

1956. október 22-én vitatták meg Moszkvában nyilvános fórumon Dugyincev „*Nemcsak kenyérrel él az ember*” c. regényét, amely a technikai alkotó tevékenység dicsérete és a bürokrata önkény elítélése volt.⁴⁵⁵ Ami a Szovjetunió belpolitikai életét illeti, 1956. november 24-én a párt helyreállította a kalmük, a csecsen-ingus, kabard-balkár, karacsajev-cserkesz autonóm területet, de a krími tatárokét és a Volga-menti németekét nem.⁴⁵⁶ Jugoszláviával is törekedtek a viszonyok normalizálására. Hruscsov 1954. június 22-i levelére, amelyben – számos más kérdés mellett – a párt- és állami kapcsolatok helyreállítását szorgalmazta a két ország között, a jugoszlávok úgy válaszoltak, hogy „*a Szovjetunióknak tiszteletben kell tartania Jugoszlávia függetlenségét és szuverenitását, valamint be kell tartania a nemzetközi együttélés alapelveit.*”⁴⁵⁷ 1955 januárjában a két ország öt év után először kereskedelmi megállapodást írt alá, majd a két vezető személyes találkozásának megszervezésébe fogtak. 1955 februárjában előbb Molotov, majd Hruscsov

⁴⁵³ Subin ohranyityel-nek és progressziszt-nek nevezi a konzervatívokat illetve a desztalinizáció híveit. Megjegyzi, hogy „szigorúan titkos tájékoztatók” megtartásának a lehetősége gyakorlatilag a beszéd nyilvánosságát jelentette. Subin 2008, 11.

⁴⁵⁴ Nem is került rá sor az 1950-es és 1960-as években. Subin 2008, 17. 1953 júliusában Ovecskin az orosz falu életét bemutató írást közölte, majd Pomerancev vádolta meg őszintétlenséggel a szovjet irodalmat. 1954-ben Alekszandr Tvardovszkij *Tyorkin a túlvilágon* című szatírája jelent meg, ami 1954 júliusában Tvardovszkij margóra kerüléséhez vezetett, bár ez alkalommal immár nem zárták ki a Szovjet Írószövetségből. Subin 2008, 41-42, 45-46.

⁴⁵⁵ Ám mint Magyarország példája bizonyította, a bürokrácia kritikájától nincs is olyan messze az „ellenforradalmi lázadás”. Ezért Hruscsov csírájában igyekezett elfojtani a szovjet Petőfi-köröket. Subin 2008, 54, 56.

⁴⁵⁶ Bezborodov 2001, 94. Csak erről: Nyekrics 1978. Hruscsov 1964-ben a németeket rehabilitálta, de nemzeti területük kérdését nem rendezte. A krími tatárokat csak Hruscsov leváltása után, 1967-ben rehabilitálták, viszont nem kaptak visszatérési jogot a területükre. D’Encausse 2007, 271.

⁴⁵⁷ Hangsúlyozták azt is, hogy a szovjet–jugoszláv közeledés „*nem árthat Jugoszlávia nyugati gazdasági kapcsolatainak*”. Kiss–Ripp–Vida 1995, 6.

bírálta Jugoszláviát a külön út és az ország semlegességi törekvései miatt. (Hruscovot személyesen is irritálta, hogy Titóék nem voltak hajlandók közreműködni a Varsói Szerződés létrehozásában.) Hruscov 1955. május 26-a és 1955. június 2-a között látogatott el Bulgariával Jugoszláviába, és a belgrádi repülőtéren tartott beszédében bocsánatot kért a Sztálin idején Jugoszláviával szemben elkövetett „*súlyos hibákért*”.⁴⁵⁸

1956 nyarán a kelet-európai blokkon belül Lengyelországban és Magyarországon politikai erjedés kezdődött, amelyet Lengyelországban békés úton sikerült rendezni, Magyarországon viszont nem. Ugyanazokban a napokban történt mindez, amikor szovjet–japán nyilatkozat született a diplomáciai kapcsolatok felvételéről és a háború befejezéséről, illetve az elítélt japán hadifoglyok hazatéréséről, a Közel-Keleten pedig ugyanekkor éleződött ki a szuezi válság.

Az elégedetlenség Lengyelországban a volt ortodox, nacionalistának kikiáltott vezető, Gomulka visszahelyezésével *megfélézhetőnek* bizonyult. Magyarországon nem.⁴⁵⁹

A gorbacsovi peresztrojka ismeretében ma már nem egyszerű dolog megmagyarázni, miért nem sikerült az 1956-os magyar válságból a Nagy Imre-féle reformkommunista vezetés hatalomra segítésével kilábalni. Az akkori körülmények között ugyanis másfajta alternatíva elérésére nem lett volna lehetőség.⁴⁶⁰ A Szovjetunió ekkor, 1956-ban a világ egyik vezető atomhatalma volt, viszont az amerikaiaknak még ekkor lényegesen több atombombájuk volt, mint az oroszoknak. A Hruscov-féle vezetés remélte, hogy Titóékat sikerül visszacsalogatni a kelet-európai blokkba, ezért tárgyalt is a jugoszláv vezetővel. Kezdetben a magyarországi események elősegíteni látszottak ezt a közeledést, hiszen 1956 őszén Titónak sem állt érdekében, hogy Magyarországon egy demokratikus szocialista kormány sikeres legyen, mert bizonyította volna, hogy rendőrállami módszerek nélkül is lehet szocializmust építeni.⁴⁶¹ A magyarországi válság megoldásának „*szovjet módszere*”

⁴⁵⁸ Tárgyalásaik során elismerték, hogy „*minden népnek joga van külső beavatkozás nélkül, a maga módján építeni a szocializmust*”. Tito 1955. június 29-i levelében kérte a Tájékoztató Iroda feloszlátását. Ezt a kérését – az érintett pártok hozzájárulásával – 1956 áprilisában Hruscovék teljesítették. Kiss–Ripp–Vida 1995, 8–10.

⁴⁵⁹ 1992 végére vették elő a különböző oroszországi levéltárakból az 1956-ra vonatkozó, addig ismeretlen szovjet dokumentumokat és nemcsak magyarul, oroszul is publikálták. Orehova–Szereda–Sztikalin 1998.

⁴⁶⁰ A szovjet vezetés 1956. október 30-án egy ilyen megoldást még elképzelhetőnek is tartott, a szovjet álláspont október 31-én változott meg. Sztikalin 2003, 154, 219.

⁴⁶¹ Hruscov és Malenkov 1956. november 2-án Jugoszláviába repültek, és Brioni szigetén Titóékkal tárgyaltak. A Jugoszláv Kommunista Szövetségének az SZKP számára írt november 6-i levele arról szól, hogy „egyetértettek abban, hogy Nagy Imre kormánya megtisztította az utat az ellenforradalom számára”. Sztikalin 2003, 194–195.

viszont Jugoszláviát ismét eltávolította a Szovjetuniótól, ugyanis miközben a jugoszláv pártvezetés nyilvánosan kiállt a magyarországi szovjet katonai intervenció mellett és teljes támogatásáról biztosította a Kádár-kormányt, Nagy Imrééknek menedéket biztosított Jugoszlávia budapesti nagykövetségén, és hajlandó lett volna ugyanezt megadni a számukra Jugoszlávia területén is.⁴⁶²

A Magyarországot körülvevő többi ország, így Csehszlovákia és Románia a jugoszláviainál diktatórikusabb rendszert működtetett, ráadásul területükön a délvidékinél jelentősebb létszámú magyar nemzeti közösség élt. Az említett országok vezetése sem kívánta, hogy közvetlen szomszédságukban Nagy Imréék alakítsanak kormányt, s ezért hajlandóak lettek volna a „*fegyveres segítségnyújtásra*” is, ám Kádár János beérte az anyagi és diplomáciai támogatással.⁴⁶³

Az amerikaiak geopolitikai okok miatt nem tudtak segítséget nyújtani, ráadásul a szuezi válság során a klasszikus gyarmattartó hatalmaktól: Nagy-Britanniától és Franciaországtól eltérő érdekeik voltak, s álláspontjuk ezért Moszkva álláspontjához ebben a kérdésben közelebb állt, mint európai szövetségeseikéhez.⁴⁶⁴

Igaz, az amerikaiak számára „*Magyarország (illetve) a kelet-európai térség finn modell alapján történő átrendezése lett volna kielégítő a Szovjetunió biztonságának garantálása mellett.*”⁴⁶⁵

Hruscsov az 1956. október 29-én elkezdődött szuezi válságból azt szűrte le, hogy a magyarországi szovjet beavatkozás esetén komoly amerikai beavatkozással nem kell számolniuk.⁴⁶⁶ A magyar 1956 a hidegháború időszakának egyik epizódjelensége maradt, amelynek nem volt hosszú távú hatása a szovjet–amerikai viszonyra.⁴⁶⁷

Az 1956-os magyarországi események bizonyították, hogy a XX. pártkongresszuson meghirdetett a „*szocializmushoz vezető utak különbözőségének az elismerésébe*” nem

⁴⁶² Azzal, hogy 1956 november 22-én Nagy Imréék Jugoszlávia budapesti nagykövetségén való tartózkodásának vége szakadt, tehát szabadult meg a jugoszláv vezetés, viszont Belgrád kapcsolata Moszkvával ezt követően igen feszültté vált. Kiss–Ripp–Vida 1995, 19–27.

⁴⁶³ Ausztriából egy éve vonultak ki a szovjet csapatok, az ország semleges volt, és nem kívántak szovjet katonákkal találkozni településeik utcáin. „*Csehszlovákia és Románia is készségesen részt vettek volna a Magyarország elleni intervencióban. Az 1956) november 21-én Magyarországra érkező Dej és Bodnaras ... bejelentették, hogy Románia 60 millió rubel hitelt nyújt a Kádár-kormánynak.*” Lipcsey–Pál–Vida 2004, 30.

⁴⁶⁴ Sztikalin 2003, 157.

⁴⁶⁵ Az amerikaiak a vasfüggöny mögötti harcot „öngyilkosságnak tekintették”, de számítottak a tárgyalásos stratégia sikerére. Borhi 2005, 18–19.

⁴⁶⁶ Szó szerint: „*nagy háborúval nem kell számolnunk*”. Sztikalin 2003, 155.

⁴⁶⁷ Hruscsov 1959-es Egyesült Államok-beli utazásakor a két szuperhatalom tárgyalásainak hangulata kifejezetten jó volt. Sztikalin 2003, 221–222.

tartozik bele a többpártrendszer és a Szovjetuniótól való félfüggetlenség, vagyis a semlegesség sem.⁴⁶⁸

Moszkva „*határozott fellépése*”, vagyis a szovjet katonai intervenció ellenére, a XX. pártkongresszuson meghirdetett irányvonal hosszabb távon végül még így is a szovjet befolyás visszaszorulását eredményezte. A „*hosszabb póráz politikája*” arra alkalmas volt, hogy a szovjet blokkon belüli országok közül Románia (1962) és Albánia (1961) – következmények nélkül – demonstrálhassa függetlenségét azzal, hogy a sztálinizmus mellett teszi le a voksát. Hruscsov végül arra sem volt képes, hogy Jugoszláviát visszacsalogassa a kelet-európai blokkba.⁴⁶⁹ Kínával pedig a Szovjetunió kapcsolatai éppen a magyarországi események után, 1956 végén, 1957-ben romlottak meg.⁴⁷⁰ Moszkvában 1957. november 14–16-án, 12 szocialista ország kommunista pártja részvételével konferenciát tartottak, amelyen korrigálták az SZKP XX.kongresszusán megfogalmazottakat. A „*kölcsönös egyenjogúság, a szuverenitás tiszteletben tartása és a belügyekbe való be nem avatkozás*” mellett leszögezték, hogy a „*szocialista országok kölcsönös viszonyának elválaszthatatlan része a kölcsönös testvéri segítség*”, majd részletezték is, mikor „*nem hagyhatják, hogy veszélyeztessék az elért eredményeket*”.⁴⁷¹ A

⁴⁶⁸ Sőt, a magyar 1956 először bizonyította a szovjet vezetés számára, hogy a „szocializmushoz vezető utak különbözőségének az elismerése” elvezethet a szocializmus tagadásához, vagyis a kapitalizmushoz. Sztikalin 2003, 223.

⁴⁶⁹ 1956. november 22-e, Nagy Imrécék elbrálása a budapesti jugoszláv követségről tovább élte a szovjet–jugoszláv viszonyt. A szovjetek és a jugoszlávok céljai ellentétesek voltak. Hruscsovék a gyakorlatban azt szerették volna elérni a jugoszlávok szocialista táborba vonásával, hogy Jugoszláviát politikailag és gazdaságilag ismét szovjet ellenőrzés alá helyezték, valamint lazítsák kapcsolatait a Nyugattal. A belgrádi vezetés viszont amellet, hogy normalizálni kívánta kapcsolatait Moszkvával és a szocialista országokkal, fenn kívánta tartani jó viszonyát a nyugati államokkal. A jugoszláv vezetők a sztálini rendszert bírálták, és a jugoszláv modellt állították szembe vele. A kedvező fordulat reményét 1957 nyarán a Malenkov–Molotov–Kaganovics-féle pártellenes csoport puccskísérlete hozta. 1957 augusztusának elején Hruscsov és Tito Snagovban találkozott. Tito megígérte, hogy a Kádár-kormányt elismerik, és azt kérte, hogy Nagy Imréeket ne állítsák bíróság elé. Viszont a kommunista pártok novemberre tervezett értekezletén a szovjetekkel sztálinista szellemű határozatokat kívántak elfogadni, ezért aztán a jugoszlávok nem is vettek rajta részt. (A program a kínaiak ízlése szerinti volt.) 1958 tavaszán – kínai ösztökélésre is – a „*nemzetközi munkásmozgalomban*” a jugoszlávellenes álláspont kerekedett felül. (Ennek is szerepe volt Nagy Imre 1958. június 16-i kivégzésében.) Hruscsov azonban nem engedett teljes mértékben a kínai nyomásnak, így Jugoszlávia eltávolodott ugyan a blokktól, de ezekben az években immár nem azonosították a nyugati imperialistákkal, mint Sztálin idején. Kiss–Ripp–Vida 1997, 5–14.

⁴⁷⁰ Kínát Jugoszlávia „*saját útjának engedélyezése*” (1955), Albániát és Romániát pedig már a szovjet–kínai rivalizálás bátorította fel. „*A Szovjetunió a KGST-n belüli szorosabb integráció megghiúsulása után visszatért a kétoldalú egyezmények módszeréhez.*” (1964 szovjet–NDK, 1963 szovjet–csehszlovák, 1965 szovjet–lengyel „*barátsági, kölcsönös segítségnyújtási és együttműködési*” szerződés.) Németh 2006. 1, 419.

⁴⁷¹ Hangsúlyozták, hogy a szocializmus építésének „*közös törvényszerűségei*” vannak minden országban. Ezek közül érdemes kiemelni néhányat: „*a kommunista párt vezető szerepe, a fő termelési eszközök társadalmi tulajdonba vétele, a mezőgazdaság szocialista átalakítása, a szocializmus vívmányainak védelme a külső és belső ellenség támadásával szemben, a proletár internacionalizmus érvényre juttatása*”. Még részletesebben: Németh 2006. 1, 417.

keményvonalas megfogalmazások nem kis mértékben a kínai álláspontnak voltak köszönhetőek. Mivel értesültek a konferencia várható állásfoglalásairól, a jugoszlávok – nyári ígéretük ellenére – nem vettek részt rajta. A Szovjetunió és Jugoszlávia között 1958-ban jegyzékháború bontakozott ki, de Hruscsov nem hagyta, hogy végül a korábbi évekhez hasonlóan súlyosan elmérgesedjen a jugoszláv–szovjet viszony, ugyanis „*sem a Nyugattal, sem a harmadik világgal kapcsolatos szovjet külpolitikai elképzelésekbe nem illeszkedett a jugoszláv kapcsolatok további rontása.*”⁴⁷²

„*A szocializmus világméretű győzelméért vívott harc legközelebbi állomását a gyarmati és félgyarmati népek imperialista kizsákmányolás alóli felszabadulása jelenti.*” Az idézett mondat 1955. december 22-i keltezésű, a külügyi népbiztos-helyettesi hivatalt, volt londoni szovjet nagyköveti posztot betöltő tapasztalt szovjet diplomatától, Majszkijtől való.⁴⁷³ Az 1950-es évek második felétől a szovjet vezetés a harmadik világ országában kívánt eredményt elérni: Indiát, Indonéziát, Algériát, Egyiptomot, Iránt, Guineát és Fidel Castro kubai mozgalmát támogatta. Egyiptomban az oroszok Nasszer elnök mellé álltak, 1955-ben a Szovjetunió jelentős mennyiségű fegyvert adott el Egyiptomnak, 1956 júliusában megígérték, hogy finanszírozni fogják az asszuáni gát építését⁴⁷⁴ és a szuezi válság kibontakozásakor rosszállották Izrael, Nagy-Britannia, Franciaország szerepvállalását, amely végül azzal zárult, hogy 1956. december 22-én a brit és a francia csapatok kiürítették a Szuezi-csatorna térségét. 1958-ban Irakban a szovjetek ismét a britek ellen léptek fel.

1958-ban a szovjet szellemi életben az OSzSzk Írószövetségének elnökségébe kiemelkedő személyiségeket is beválasztottak a progresszívek táborából.⁴⁷⁵ Bár 1956-ban Moszkvában már dolgoztak Borisz Paszternak *Doktor Zsivágó* c. regényének a rádióra alkalmazásán, de mivel az végül 1957-ben egy olasz kiadónál jelent meg, 1958-ban óriási

⁴⁷² „*Hruscsovnak ... elsődrendű érdeke volt, hogy a szocialista tábor helyreállított egysége ne a kínai nyomásnak megfelelő resztalinizációs politikán, hanem saját elképzelésein alapuljon. A Szovjetunió végül mégis kénytelen volt tudomásul venni Jugoszlávia külön útját, azt, hogy a jugoszlávok újabb néhány évre kivonták magukat a blokkpolitika köréből. Moszkva külpolitikai érdeklődése egyre inkább a harmadik világ felé fordult. Így aligha engedhette meg magának, hogy az el nem kötelezett országok mozgalmában vezető szerepre pályázó Jugoszláviával – mint blokkon kívüli szocialista országgal – a kemény, néha durva szembenállás politikáját folytassák.*” Kiss–Ripp–Vida 1997. 15.

⁴⁷³ Majszkij az új szovjet külpolitika lényegi vonásait foglalta össze Hruscsovnak és Bulganyinnak. Bezborodov 2001, 137.

⁴⁷⁴ A fegyverekért cserébe gyapotot kaptak, az asszuáni gátat eredetileg az amerikaiak finanszírozták volna. Kissinger 1996, 509, 517.

⁴⁷⁵ Tvardovszkij, Granyin, Aliger ekkor került be. Subin 2008, 57.

botrány lett belőle. A hivatalos kultúrpolitika a hős passzivitása, individualizmusa és a szovjethatalommal burkoltan ellenséges attitűdje miatt volt elégedetlen. 1958. november 6-án aztán megelégedtek egy levél közlésével a Pravdában, amelyben Paszternak kijelentette, hogy *nem igaz, hogy az októberi forradalmat katasztrófának tartja, amely tönkretette az ország értelmiségét.*⁴⁷⁶ Ugyanezen év júliusában Moszkvában felavatták Majakovszkij szobrát a róla elnevezett téren, majd főként 1960-tól ezt lett a fiatalok egyik fő gyülekezőhelye.⁴⁷⁷ 1959-től a XX. kongresszuson meghirdetett „*békés egymás mellett élés*” szellemében Hruscsov az amerikaiakkal „*enyhülési politikát*” kezdeményezett. Ennek a politikának nem használt, hogy az oroszok 1960. május 1-jén a Szovjetunió felett lelőttek egy U-2-es amerikai kémrepülőgépet, majd utána bocsánatkérésre kívánták rávenni Eisenhowert.⁴⁷⁸ Még kevésbé használt neki, hogy Hruscsov Berlin kérdésével 1958 óta borzolta a nyugatiak idegeit, majd 1961. augusztus 13-án felépítette a berlini falat.⁴⁷⁹

Kína előtt a Szovjetunió 1956-ban Magyarországon, illetve 1962-ben Kubában veszített tekintélyéből, és mivel az oroszok megtagadták a kínai nukleáris program támogatását, illetve tovább folytatták a desztalinizációt, nem csodálkozhatunk azon, hogy Peking és Moszkva kapcsolata 1964-ben kifejezetten hűvössé vált.⁴⁸⁰

A szovjet vezetés háborúk jellegéről vallott hivatalos álláspontjának ezért kellett megváltoznia. 1961-ben a XXII. pártkongresszuson Malinovszkij marsall, a hadügyminiszter még elutasította a helyi háborúkat, mivel „*a jelenlegi körülmények között bármilyen fegyveres konfliktus törvényszerűen nukleáris háborúhoz vezet*”, azonban a tábornoki kar már ekkor sem osztotta véleményét.⁴⁸¹ A XX. kongresszustól, vagyis 1956-

⁴⁷⁶Felajánlották neki az emigráció lehetőségét is, de nem élt vele. A Nobel-díjáról viszont lemondott. Subin 2008, 58-60, 63, 66.

⁴⁷⁷Munkaszüneti és ünnepnapokon tartottak itt felolvasásokat. Bukovszkij, Ginzburg és Oszipov itt váltak ismertté. Subin 2008, 69, 71.

⁴⁷⁸A Szovjetunióknak többmilliárd aranyrubeljébe került a különböző „*szocialista orientációjú*” kormányzatok főként katonai támogatása, amelyek közül nem egy autoritárius rezsimként működött. Ez aláásta a szovjet külpolitika hitelességét. Bezborodov 2001, 138–140.

⁴⁷⁹A fal felépítéséig évente átlagosan legalább 200 000 ember távozott a „*szabad világba*” Kelet-Berlinből Nyugat-Berlinbe. A fal felépítését sokan a „*világháború utáni német politika legmegrázóbb eseményeként*” jellemezték. Görtemaker 2003, 520.

⁴⁸⁰Európa kommunisztáinak a többsége számára a Szovjetunió maradt a „*vezércsillag*”. Nyugat-Európában kialakult az eurokommunizmus, amely lemondott „*a hatalom erőszakos és forradalmi megszerzéséről*”. Németh 2006. 1, 421.

⁴⁸¹1963-ban a Szokolovszkij marsall szerkesztésében megjelent könyvben már csak arról van szó, hogy „*a veszélye van meg annak, hogy ezek a helyi háborúk nukleáris háborúhoz vezetnek*”. Az 1968-as „*prágai ősz*” után újra kiadott könyvből már ezt a passzust is törölték. Idézi Avtorhanov 1979, 192. Különösen a kínaiakkal vívott határmenti csetepaték következtében az idézett megállapítás teljesen értelmét veszítette.

tól 1960-ig a Szovjetunió viszonylag keveset költött a fegyverkezésre.⁴⁸² 1960-tól kezdve viszont fordult a kocka, mert Moszkva megháromszorozta a katonai célokra fordított forrásokat. Nagy összegeket emésztett fel az új program, mint ahogy az sem volt olcsó, hogy Kuba után Laoszban, Algériában, Egyiptomban és Jemenben szovjet katonák segédkeztek – ha kellett – a harci cselekményekben is.

Leninre hivatkozva Hruscsov a történészek figyelmét felhívta arra, hogy a „*hódítás és a kolonizáció elítélésre érett*”. Ő volt az első szovjet politikus, aki szívesen alkalmazott a szovjet követségeken főként közép-ázsiai nemorosz diplomatákat, különösen a Közel-Keleten és a muzulmán világban és gyakran vitt magával – utazásai során – képviselőket a Szovjetunió muzulmán népei közül. A Szovjetunió így multietnikus államként jelent meg, amely egyszerre európai és ázsiai, amiről az elitje is tanúskodott. Hruscsov a szovjettől eltérő nemzettudatok megszüntetésére törekedett, miközben politikájával valójában új impulzust adott nekik.⁴⁸³

Az Egyesült Államokban az 1961 januárjáig hivatalát ellátó Eisenhower a tömeges megtorlás filozófiájával nem tudott mit kezdeni a harmadik világban zajló gyarmati felszabadító háborúkkal. Az atomfegyverrel ugyanis – mint az a koreai háborúban is kiderült – csínján kellett bánni.

Az Eisenhower-korszak gyakorlati politikája kritikájának is felfogható Zbigniew Brzezinski tevékenysége, aki 1957-től kezdődően számos cikkben és könyvben fejtette ki gondolatait. Brzezinski hatvanas évek második felétől bekerült a Külügyminisztérium Politikai Tervező Csoportjába, majd a hetvenes évek második felében Carter elnök nemzetbiztonsági főtanácsadója volt. Brzezinski szerint az 1953 és 1957 közötti időszakra a Szovjetunió és az Egyesült Államok között a „*verbális ellenségeskedés*” volt a jellemző és ezzel az Eisenhower-kormányzat csupán a valódi politikai elképzelések hiányát leplezte. 1957-ben a kelet-európai blokk országai közül az Egyesült Államok Lengyelországnak és Jugoszláviának nyújtott némi kölcsönt és biztosított kulturális csereprogramokat, ami kiáltó ellentmondásban volt az amerikai külpolitika hivatalosan meghirdetett céljával: e

⁴⁸² 1956 és 1960 között Moszkva lemondott a hadiflotta-építésről és közel kétmillió fővel lett kisebb a szovjet hadsereg. Bezbodov 2001, 101.

⁴⁸³ Hruscsovot bírálták nemzetiségi politikájáért, mondván, hogy valójában a „*helyi sovinizmust*” bátorítja, amire a válasz az volt, hogy a Szovjetunióban immár „*túlhaladták a nemzeti és kulturális különbségeket*” és – ahogy a XXII. kongresszuson 1961-ben fogalmazott: „*már felépítették a szocializmust és hétmérföldes léptekkel haladnak a kommunizmus felé*”. D’Encausse 2007, 273–275.

kommunista államok megdöntésével Közép- és Kelet-Európában. Az 1956-os események Brzezinski szerint az 1955-ös genfi csúcstalálkozón elkezdett enyhülési politikának köszönhetőek, amely aláásta a szovjet hegemoniát Közép- és Kelet-Európában, ezért ezt a politikát kell a továbbiakban is alkalmazni. A detente, az enyhülés azonban nemcsak gazdasági kapcsolatokat kell, hogy jelentsen, mivel a segélyek sehol sem eredményezték még egy ország liberalizálódását. Jugoszláviában és Lengyelországban már az amerikai gazdasági segítség előtt megtörtént a Moszkvával való szembefordulás 1948-ban és 1956-ban. A kelet-európai országokat úgy kell elfogadni, ahogy vannak és törekedni kell rá, hogy az uralmuk alatt lévő népeket leválasszák róluk. A gyakorlatban ez a formális, hivatalos kapcsolatok fenntartását jelentené és a nem hivatalos kapcsolatok bátorítását, illetve kiterjesztését. Ez azt jelenti, hogy elő kell segíteni a tömbön belüli különbségeket; ezáltal lazítani a közép- és kelet-európai országokon függésén a Szovjetuniótól. Szívesen látott volna ő is egy semleges övezetet a térségben, amit „*finlandizálás*”-nak nevezett. Washingtonnak mindenképpen el kellene kerülnie a látszatát is annak, hogy a nyugati gazdasági rendszert kívánja visszaállítani a térségben, mert nem ez a cél. Ami a részleteket illeti, az amerikaiaknak fontolóra kellene venniük Mongólia elismerését, ami az önálló államiság eszméjét erősítené a lakosságban és mint „*nacionalista*” mozgalom a szovjet globális politika ellen dolgozna. Jó lenne elismerni az Odera-Neisse határt, mivel a nyitott határkérdés miatt a lengyelek nem tudják kihasználni a kínai-szovjet ellentéteket. Meg kellene továbbá győzni az Egyesült Államok európai szövetségeseit, hogy használják ki hagyományosan jó kapcsolataikat a földrész keleti felén lévő országokkal. Brzezinski szerint rá kellene továbbá bírni az NSZK-t, hogy adja fel a Hallstein-doktrínát, aminek értelmében az NSZK nem létesít diplomáciai kapcsolatot olyan államokkal, amelyek elismerték az NDK-t és támogatni kellene a kommunista országokban a belső reformokat, mert azok növelik a különbségeket az adott ország és a Szovjetunió között. Az 1950-es évek tömbszemléletétől való eltávolodásért sokat tett a feltartóztatás szülőatyja, George F. Kennan is, aki belgrádi nagyköveti posztjáról hazatérve főként a gazdasági kapcsolatok fontosságát hangsúlyozta a keleti blokk országaival.⁴⁸⁴

Eisenhower utóda John Fitzgerald Kennedy (1961–1963) volt az, aki a „*rugalmas válaszádat*” mint doktrínát használni kezdte. Ennek értelmében az amerikai külpolitikának a a régiókban zajló konfliktusokra súlyuknak megfelelően kellett reagálnia.

⁴⁸⁴ Mind Kennan, mind Brzezinski tevékenységét „*fellazításnak*” nevezték a „*keleti blokk*” országaiban. Magyarics 2000, 260.

A gyakorlatban ez a hagyományos fegyverrendszerek, valamint a taktikai nukleáris fegyverek fejlesztését jelentette.⁴⁸⁵ Kennedy 1961. január 31-i első, a kongresszushoz intézett üzenetében Hruscsov 1951. január 6-i beszédét a Szovjetunió és Kína világalpoliti törekvéseire utaló bizonyítékként értékelte.⁴⁸⁶ Hiába hangsúlyozta azonban az elnök a külpolitikai kihívásra adott rugalmas válaszadást, ha tevékenysége mindjárt egy fiaskóval kezdődött, hiszen 1961 áprilisában a kubai emigránsokkal a Disznó-öbölben végrehajtott partraszállás csúfos kudarccal járt. Az akcióban résztvevőket az 1959-ben hatalomra került Fidel Castro elfogatta, majd engedélyt adott a szovjeteknek arra, hogy atomrakétákat és stratégiai bombázórepülőgépeket telepítsenek a szigetországba. Hruscsovnak „kapóra jött” az Egyesült Államok szomszédságában fekvő potenciális katonai bázis, ezért 1962-ben 42 bombázót, 50 rakétaindító állomást és 40 000 katonát küldött Kubába. Az amerikai köztudatban a szigetország majdnem saját államnak számított, hiszen viszonylagos közelsége miatt az amerikaiak jelentős része hozzászólt, hogy Kubába jár nyaralni. Kennedy elnök számára provokációnak tűnt, hogy az Egyesült Államok „közvetlen” szomszédságába olyan rakétákat telepítenek, amelyekkel a jelentős amerikai városok atomtetemővé változtathatók. Ha a telefonbeszélgetések során az utolsó pillanatban a szovjetek nem engedtek volna, az amerikai elnök alighanem utasítást ad az atomfegyver alkalmazására a szovjetek ellen, ami a moszkvai vezetés számára azért lett volna kifejezetten kedvezőtlen, mert ekkor az amerikaiaknak 17-szer annyi nukleáris robbanófejük volt, mint az oroszoknak.⁴⁸⁷ Végül megállapodtak abban, ha az oroszok hazaviszik a rakétáikat Kubából, akkor az amerikaiak nem foglalják el Kubát, Törökország területéről pedig kivonják a saját rakétáikat.⁴⁸⁸ 1963-ban aztán megkötötték az atomcsendegyezményt is, amely a földön, a világűrben és a víz alatt folytatott atomrobbantások betiltását írta elő.

A Szovjetunióban majdnem a kubai rakétaválsághoz hasonló visszhangja lett a Szovjetunióban Alekszandr Szolzsenyicin *Iván Gyenyiszovics egy napja* című regénye

⁴⁸⁵ A nyugat-európai szövetségesek ugyanakkor tartottak attól, hogy ez a fajta koncepcióváltás hátrányukra válhat, hiszen amennyiben például Nyugat-Európában mód lenne egy korlátozott atomháború megvívására és az Egyesült Államok nem vetné be stratégiai atomfegyvereit a Szovjetunió ellen, úgy a tömeges elrettentés filozófiája, vagyis az addigi politika értelmét vesztené.

⁴⁸⁶ Ebben Hruscsov a gyarmati felszabadító harcokat mint „szent háborúkat” említette. Kissinger 1996, 640.

⁴⁸⁷ Az oroszok sikerrel titkolták el, hogy ekkor csupán 20 működőképes interkontinentális rakétájuk volt. Nye 1990, 117.

⁴⁸⁸ Bezborodov 2001, 143–144. Büky Barna adatai némileg eltérnek Bezborodovétól, például ő 42 000 szovjet katonáról tud, 42 rakétáról, amelyek között közép-hatósugarú és nagyközép-hatósugarú fegyverek is voltak. Bezborodov nem ír a 42 MÍG-21-es vadászgépről, ami Bükynél szerepel. A többi adat lényegében azonos. Büky 2001, 158.

megjelenésének. Ennek a műnek a hatására ugyanis mindenki megtudta, hogy a Szovjetunióban olyan koncentrációs táborok voltak, amelyek kísértetiesen hasonlítottak a náci lágerekre.⁴⁸⁹ Az irodalmi életben viszont megszorításokkal lehetett csak enyhülről beszélni. 1863 márciusában megszületett a közveszélyes munkakerülőkről szóló törvény, majd 1963 őszén a leningrádi lapokban gyalázkodó írásokban rontottak Joszif Brodskij költőnek, akinek verseit – többek között – nemcsak pesszimiztának, ponográfának, hanem hazaárulónak festették le. Brodskijt közveszélyes munkakerülés miatt 1964. február 13-án letartóztatták és február 18-án már el is kezdődött az ellene indított bírósági eljárás. Ennek ellenére az öt év száműzetésről szóló ítéletet végül mégsem kellett letöltenie.⁴⁹⁰

Hruscsov gazdaságpolitikája közben megbukott,⁴⁹¹ azonban ennél is többet nyomtak a latban kalandor külpolitikai akciói.⁴⁹² A szovjet párt- és államapparátus vezetőinek ugyanis elégük lett a stresszből. 1964. október 15-én bejelentették Hruscsov távozását. Előtte egy nappal a Gobi-sivatagban a pekingi vezetés felrobbantotta a kínai atombombát. Az új első titkár Moszkvában Leonyid Brezsnyev lesz.

A Sztálin halálával kezdődő és Hruscsov bukásával végződő időszak sajátossága, hogy a szovjet totalitarizmus *felpuhult*. Az időszak szellemi élete arról árulkodik, hogy a kommunista ideológia csak részben volt a továbbiakban uralkodónak tekinthető a Szovjetunióban, és a másként gondolkodásért immár nem járt kiközösítés és ellehetetlenítés az országban. Moszkva igyekezett nemzetközi befolyását a katonai erő mellett más, modernebb eszközökkel is érvényesíteni. Hozzájárult ehhez a szovjet nukleáris fegyverek birtoka, továbbá a rakétatechnológiában elért eredmények. A nemzetközi politikában, főként a harmadik világban Hruscsov a nemzeti felszabadító mozgalmak támogatásával kísérletezett, ami anti-imperialista köntöst kölcsönzött törekvéseinek. De miként Berlin kérdésében, itt sem tudott maradandó eredményeket

⁴⁸⁹ Hruscsov, de Tvardovszkij sem gondolta, hogy az értékek terén akkora rombolást fog véghez vinni. A koncentrációs táborok a náciizmus embertelenségének bizonyítékai voltak, a Szovjetunió győzelme a náciizmus felett pedig egyik fő eredményének számított. A rendszer alapértékeire mért csapást a regény. Subin 2008, 75.

⁴⁹⁰ 1965-ben már írhatott, de érzékeltették a sztálini időkre emlékeztető precedenssel, hogy az író el lehet ítélni irodalmi munkássága ürügyén. Subin 2008, 101–103.

⁴⁹¹ Mind az iparral, mind a mezőgazdasággal bajok voltak. Hruscsov idején a szűzföldeken termelt búza önköltsége 1959 és 1965 között a háromszorosa volt a normálisnak. Bezborodov 2001, 109.

⁴⁹² A kelet-európai szovjet imperializmus kimerítette a szovjet erőforrásokat, és „rettetésben tartotta a nyugati demokráciákat anélkül, hogy ez a Szovjetunió erejének a növekedésével járt volna együtt”, (Kissinger 1996, 558.), de lehet úgy is fogalmazni, hogy „Hruscsov soha nem ért el semmit, viszont nagy galibát okozott”. Kissinger 1996, 585.

elérni, Kínával pedig fokozatosan kiéleződtek a feszültségek. De mégsem ezeknek, vagyis külpolitikai baklövéseinek, hanem sokkal inkább belpolitikai okoknak, ezek közül is mezőgazdasági politikája sikertelenségének „köszönhető”, hogy a pártvezetés megrázkódtatás-mentesen, szinte észrevétlenül tudott megszabadulni tőle.

X.rész

A SZOVJET EXPANZIÓ SAJÁTOSSÁGAI

A második világháború a birodalmak végét, a gyarmati felszabadító mozgalmak születését is ösztönözte. A brit uralomnak Indiában 1947-ben lett vége,⁴⁹³ amit az angolok viszonylag békésen tudomásul vettek. A franciák ennél sokkal makacsabbak voltak, hiszen a világháború befejezését követően kitartóan harcoltak Indokínában és csak 1954 nyarán adták fel a délkelet-ázsiai országot. Amint ez megtörtént, Afrika északi partjain 1954. november 10-én elkezdődött az algériai háború, ahonnan a franciák kezdetben hallani sem akartak a kivonulásról.⁴⁹⁴ 1955 folyamán több mint duplájára: 75 000-ről 180 000-re növelték az itt tartózkodó katonák létszámát. 1956 őszén már ott volt a teljes francia fegyveres erő harmada: 400 000 katona – összesen csupán 20 000, igaz a helyi lakosság támogatását élvező felkelő ellen.⁴⁹⁵ A komoly harcokban itt is az idegenlégiósokat használták fel, ami a hadsereg töredéke volt. Ennek ellenére a francia lakosság hamarosan megundorodott a háborútól, amely 1962. március 18-ig, az eviani (Franciaország és Algéria közötti) szerződés megkötéséig tartott. Az 1958-ban miniszterelnökké, majd 1959-ben köztársasági elnökké kinevezett De Gaulle végül megadta az önkormányzatot Algériának, amelyet a helyi fehérek árulásként értékeltek. Végül Franciaország 1962-ben elismerte Algéria függetlenségét, majd 1963-ban szorosra fűzte a szálakat Németországgal, és 1966-ban nemcsak a NATO-ból, hanem hamarosan a SEATO-ból is kilépett és felvette a diplomáciai kapcsolatokat Kínával.⁴⁹⁶

Kennedy meggyilkolása után alelnöke, Lyndon Baines Johnson (1963–1969) lépett a helyébe, akinek a nevéhez a vietnami háborúban való részvétel kapcsolódik. Az amerikaiak korábban mind a koreai háborút, ez alkalommal pedig a vietnamit is a

⁴⁹³ Az indiai nacionalizmusról, illetve nacionalizmusokról ld. Balogh András tanulmányát! Nemzet és nacionalizmus 2002, 159–266.

⁴⁹⁴ Az iszlám és a kommunizmus sajátos keverékével felvértezett felkelők a Viet Minhtől tanult gerilla-taktikát alkalmazva harcoltak.

⁴⁹⁵ 1961-re a francia lakosság háromnegyede Algéria függetlenségére szavazott, pedig Algériában az egymillió francia telepesen kívül komoly természeti nyersanyagkincsek, például földgáz is volt. Gajdar 2007, 31, 37–38.

⁴⁹⁶ Németh 2006. 1., 276. (Gazdag Ferenc összefoglalója) A német-francia együttműködésről szóló megállapodást 1963. január 22-én de Gaulle elnök és Adenauer szövetségi kancellár írta alá. Görtemaker 2003, 376.

kommunista világösszeesküvés részeként kezelték és attól tartottak, hogyha eldől a vietnami dominó⁴⁹⁷ („dominó-elv”), az magával rántja a térség többi államát is a kommunizmusba. Gyarmatosításellenes álláspontjuk miatt kezdetben görbe szemmel néztek a franciák indokínai háborújára (1945–1954), ám annak utolsó szakaszában már jelentős mértékben hozzájárultak a franciák háborújának finanszírozásához.⁴⁹⁸ Kennedy védelmi minisztere McNamara⁴⁹⁹ kezdetben kifejezetten optimista volt a vietnami háborúval kapcsolatban, ám tévedett. Az észak-vietnami vezetés Johnson elnöksége alatt gerillahadviseléssel örölte fel az amerikaiak ellenállását. A harcokról szóló televíziós tudósítások lassan áthangolták az amerikai közvéleményt.⁵⁰⁰

A Szovjetunióban Nyikita Hruscsov utódja 1964 októbere után Leonyid Iljics Brezsnyev, egy másik ukrajnai orosz lett,⁵⁰¹ aki a kiegyensúlyozott és kiszámítható fejlődés híve volt. Kitalált egy igen szellemes kifejezést, a „*létező szocializmus*”-ét.⁵⁰² A hatvanas években a szovjet vezetés is reformok bevezetésén gondolkodott, bár reformelképzeléseik a magyar, a lengyel és a cseh terveknek még a küszöbét sem érték el.

Brezsnyev a hadiipart kiegyensúlyozottan fejlesztette és atomüteőerőben az 1960-as évek végére a Szovjetunió az Amerikai Egyesült Államokkal azonos szintre került.⁵⁰³ Hruscsovtól és Sztálintól eltérően – Brezsnyev nem kockáztatott, de Moszkva aktivitását az egész világra kiterjesztette. A hetvenes években a Közel-Keleten és Indokínában, valamint Afrikában törekedett politikai befolyáshoz jutott.⁵⁰⁴ Az eredmények mellett azonban kudarcok is érték Moszkvát. A kínaiakkal kialakult, Hruscsovtól örökölt

⁴⁹⁷ A Nemzetbiztonsági Tanács (NSC) 64-es határozata szól elöször 1950 februárjában a dominó-elvről, amelyet aztán 1952-ben tettek hivatalossá. Kissinger 1996, 619, 622.

⁴⁹⁸ 1952-re a franciák indokínai kiadásainak az egyharmadát az Egyesült Államok fedezte. Kissinger 1996, 620.

⁴⁹⁹ MacNamara, a kölcsönösen biztosított megsemmisítés, a MAD, a mutually assured destruction-t elvének vallója. Az 1964-ben született fogalom lényege, hogy olyan magas szintre kell emelni a támadókapacitást, hogy az elrettentsen minden lehetséges agresszort. (Atomfegyverekről volt szó.) Magyarics 2000, 393.

⁵⁰⁰ Richard Nixon (1969–1974) azzal nyerte meg a választásokat, hogy az amerikai csapatok kivonását ígérte a délkelet-ázsiai országból. Vietnamizálásnak is nevezik ezt a fajta nixoni politikát, amelynek a lényege, hogy a helyi erők viseljék alapvetően az ellenállás „fizikai” részét és azt csupán kiegészíti az Egyesült Államok anyagi segítsége. Kissinger 1996, 679.

⁵⁰¹ A Szovjetunió Kommunista Pártja új első titkárának legfőbb erénye – többek szerint – az volt, hogy az országban „*elviselhető mértékűre csökkentette az erőszakot és a csalást. Sztálintól eltérően ő nem gyilkoltatott meg embereket milliószám, Hruscsovtól eltérően nem fogott hajmeresztő tervekbe, és Gorbacsovtól eltérően nem rombolta szét a gondjaira bízott rendszert.*” Davies 2002, 1031.

⁵⁰² A párt 1959-es XXI. kongresszusán ugyanis Hruscsovék megállapították, hogy „*a szocializmus a Szovjetunióban teljes, végleges győzelmet aratott.*” Bezborodov 2001, 112. Amennyiben ez valóban így van, akkor már csak a kommunizmust lehet építeni. (G. G.)

⁵⁰³ Avtorhanov 1979, 200.

⁵⁰⁴ Ezzel összhangban az SZKP XXIII. kongresszusán 1966 márciusában – alighanem az Egyesült Államok vietnami politikájára reagálva is – a „*békés egymás mellett élést*” immár nem tartották fontosnak szerepeltetni a pártdokumentum Szovjetunió külpolitikájáról szóló fejezetében. Bezborodov 2001, 252–253.

konfliktust Brezsnyevnek nem sikerült normalizálnia, sőt a határmenti csetepaték mellett 1969-re az atomháború küszöbéig is eljutott.⁵⁰⁵

Ami a Szovjetunió belső életét illeti, Brezsnyev folytatta Hruscsov vallásellenes politikáját,⁵⁰⁶ és az ellenzékiekkel sem bánt kesztyűs kézzel. „*Rendszerellenes tevékenységért*” a hatvanas évek második felében a Szovjetunióban írókra is többéves lágerbüntetéseket szabtak ki.⁵⁰⁷ Az írókat nem kezelték egyformán. Alekszandr Solzsenyicint, akinek ekkorra már jelentős tekintélye volt, és 1965 szeptemberében elkészült *Rákosztály* című regényével, 1969 novemberében kizárták az Írószövetségből.⁵⁰⁸ Bár kétségtelen az is, hogy a a rendszer „*puhult*”. 1968-ban az akkori KGB-főnök, Jurij Andropov „*újítása*” a a „*politikai célok érdekében alkalmazott pszichiátria*”, ahová bejutni nem volt szükség bonyolult bírósági eljárásra.⁵⁰⁹

Majdnem minden hosszabban hatalmon lévő szovjet politikus szembetalálta magát valamilyen „*kelet-európai blokkon*” belüli „*problémával*”. Brezsnyev első titkári székbe kerülése előtt egy évvel, 1963-ban a csehszlovák vezetés a harmadik öt éves terv kudarcát gazdasági reformelképzelésekkel próbálta elkerülni, de sikertelenül. Csehszlovákia helyzete más volt, mint Magyarországé, hiszen Csehszlovákia a második világháború után *győztes országnak* számított, ezért területén ekkor nem állomásoztak szovjet csapatok. Mind a csehek, mind a szlovákok *szlávok* voltak, származásuk – és hagyományaik – miatt eleve rokonszenvvel tekintettek a *Szovjetunióra*. A szovjet vezetők figyelemmel kísérték mindazt, ami a kis szláv testvérnemzetnél történt. 1965. szeptember 29-én az SZKP KB ülésén Brezsnyev arról beszélt, „*amennyiben a szocializmus egy országban veszélybe kerül, az az egész szocialista táborra veszélyt jelenthet*”. A Szovjetuniónak ezért mint a „*legerősebb és legfejlettebb szocialista hatalomnak*” ilyenkor joga van beavatkozni annak a „*testvérországnak*” a belügyeibe, ahol a „*szocializmust*” ilyen „*veszély fenyegeti*”. A

⁵⁰⁵ Davies 2002, 1050.

⁵⁰⁶ Ennek következtében 1967-re az 1958-as szinthez képest felére csökkent az országban a pravoszláv templomok száma. Bezborodov 2001, 127.

⁵⁰⁷ Például Szinyavszkij 5, Danyiel 7 év szigorított lágerfogságot kapott 1965-ben. Bezborodov 2001, 197. Danyiel a művében azt bizonygatta, hogy a kormány döntése alapján a gyilkosságok a Szovjetunióban bármikor ismét elkezdődhetnek. Subin 2008, 105.

⁵⁰⁸ Subin 2008, 115–117. Solzsenyicin 1965-ben még eszer nézeteket vallott és csak az évtized végére változik konzervatív-autoritárius meggyőződésűvé. Egyébként már 1965-ben úgy gondolta, hogy Nyugat-Ukrajnának, a Baltikumnak és a kaukázusi köztársaságoknak függetlenedniük kell a Szovjetuniótól. Subin 2008, 126.

⁵⁰⁹ Elegendőnek bizonyult a kezelőorvos beutalója, hogy az ember ilyen „*pszihuskában*” találja magát, ahonnan kijutni szinte lehetetlen volt. Bezborodov 2001, 200.

Csehszlovák Kommunista Pártnak 1968. január 5-én új első titkára lett: Antonín Novotnýt a szlovák Alexander Dubček váltotta fel.⁵¹⁰ Prágában figyelembe vették a magyar forradalom tanulságait; gondosan el kívántak kerülni mindent, ami ürügyet adhat a Szovjetunióknak a beavatkozásra. *Formailag minden a helyén maradt: Csehszlovákia tagsága a Varsói Szerződésen és KGST-n belül csakúgy, mint a kommunista párt „vezető szerepe”. Helyén maradt a szocializmus is – „csupán” emberi vonásokat kezdett magára öltetni.* Dubčekék garantáltak néhány szabadságjogot, köztük a szólásszabadságot is. A szovjetek jól látták a prágai tavaszban rájuk leselkedő veszélyt, hiszen „*a vélemény-, szólás- és gyülekezési szabadság biztosítása szükségszerűen többpártrendszerhez és szabad, demokratikus választásokhoz vezet.*”⁵¹¹

Dubčekék korrupciós ügyekkel kezdték bombázni a közvéleményt, és nemsokára a Novotný család néhány viselt ügyét is a széles nyilvánosság elé tárták, mire 1968 márciusában Novotný a köztársasági elnöki posztról is lemondott. Ludvík Svoboda került a helyére, akiről Dubček úgy tudta, hogy a barátja. Miután 1968 áprilisára a szovjetek elkészítették a Csehszlovákia elleni felvonulási tervet, Brezsnyev a szocialista országok vezetőivel folytatott 1968. július 14-i varsói értekezletén főként Gomulka, a lengyel pártvezető kérte „*a csehszlovák kísérlet haladéktalan beszüntetését*”.⁵¹²

A Kreml diófatermében rendezett 1968. július 19-i összejövetelen Andrej Gromiko külügyminiszter a következőképpen fogalmazott: „Most nem törhet ki nagyobb háború ... Ha ... elengedjük Csehszlovákiát, az mások számára nagy kísértést jelenthet. Ha viszont megtartjuk, ez megerősít bennünket”.⁵¹³ 1968. augusztus 21-én intervenciós csapatok lépték át Csehszlovákia határát. A szovjetek, bolgárok, magyarok, a lengyelek és a kelet-németek vettek részt Csehszlovákia megszállásában.⁵¹⁴

A szovjet beavatkozást Kína „*szemérmetlen fasiszta hatalmi politikának*” nevezte. A csehszlovákiai beavatkozás hosszabb távon nem bizonyult eredményesnek, hiszen

⁵¹⁰ Reformokat kívántak bevezetni. Kun 1998, 190.

⁵¹¹ Az ilyen választás pedig véget vet az intézményesített szocializmusnak, mivel a választók többsége dönthet úgy is, hogy nem akar semmiféle szocializmust, vagy a „szocializmus” címszó alatt valami egészen mást akar, mint ami létrejött. Büky 2001, 232–233.

⁵¹² A „*cenzúráról való lemondás*” mind Gomulka, mind a szovjet sajtó szemében „*egyenértékű volt a hatalomról való lemondással*”. Heller–Nyekrics 1996, 492. A beavatkozás előtt Brezsnyev még külön magával Dubčekkel is beszélt, akinek elmondta: tudomása van arról, hogy a Szudéta-vidéket a németek el akarják foglalni, ezért szívesen küldene páncélosokat a helyszínre. Ezt Dubček megköszönte, majd azt mondta, hogy inkább nem kér belőle. (G. G.)

⁵¹³ „*A nemzetközi helyzet jelenleg nem rejt számunkra semmiféle váratlan fejleményt*” – fogalmazott Gromiko. Kun 1998, 209.

⁵¹⁴ A megszállás komoly harcok nélkül zajlott le. A CSKP PB tagjait, Dubčeket meg néhány társát megbilincselve repülőgépen Moszkvába szállították. Heller–Nyekrics 1996, 493.

Románia és Jugoszlávia még inkább távolodott a Szovjetuniótól, Albánia pedig 1968 augusztusában ki is lépett a *Varsói Szerződésből*. Csehszlovákiában 1969-ben új pártkongresszust tartottak, amelyen Dubčeket leváltották, akinek a szintén szlovák nemzetiségű Gustáv Husák lett az utóda.⁵¹⁵ A „létező szocialista országok” „korlátozott szuverenitásáról” szóló tanítást szokták röviden „Brezsnyev-doktrínának” nevezni.⁵¹⁶ A reform 1968-ban Csehszlovákiában kifejezetten a kommunista párton belülről indult, senki nem beszélt az ország függetlenségéről, arról, hogy Prága ki szeretne lépni a Varsói Szerződésből, mégis sor került a fegyveres intervencióra. A szovjet távirati iroda, a TASZSZ 1968. augusztus 21-i közleményében olvashatjuk, hogy a népek „szocialista vívmányainak védelme valamennyi szocialista állam közös internacionalista kötelessége”.⁵¹⁷

A szovjet vezetés tizenkét évvel a magyar '56 leverése után Csehszlovákiában már ügyelt arra, hogy ne egyedül, hanem kollektív akció keretében avatkozzon be. Brezsnyev álláspontja a XX., illetve a XXII. pártkongresszus határozataihoz képest volt csak új. Az első titkár a régi „lenini” tézist elevenítette fel arról, hogy „a forradalmak közvetlen előidézői a háborúk”, és a „szocializmus felépítésének nincsenek különböző útjai és formái”.⁵¹⁸ Nem a lenini vagy sztálini koncepció felülvizsgálatáról volt tehát szó, hanem a szocializmus felépítésének különböző útjairól kifejtett hruscsovi elgondolástól hátráltak

⁵¹⁵ Hamarosan ő lett a köztársasági elnök is. Az események vesztese Csehszlovákiában az értelmiség. A magyar '56-hoz képest azért annyi előnye volt '68-nak, illetve a leverésének, hogy Csehszlovákiában sehol sem folyt vér. A vezetőket nem zárták börtönbe, hanem „csak” ellehetetlenítették, illetve belső emigrációba kényszerítették. A csehszlovákiai események egyik „nyertese” államjogi szempontból Szlovákia lett, mivel a csehszlovák államot 1968 után föderatív köztársasággá alakították. Niederhauser 2001, 311–313.

⁵¹⁶ „Először nyugati elemzésekben bukkant fel a Szovjetunió és szövetségesei 1968. augusztus 21-i inváziója után. Valójában már a hidegháború kezdete óta érvényesült az az elv, hogy a Szovjetunió beavatkozott azon szocialista államok belügyeibe, amelyekben a szocializmus létét veszélyeztetve látta, vagy úgy ítélte meg, hogy az illető ország ki akar lépni a szovjet katonai szövetségből. Ilyen értelemben a Brezsnyev-doktrínát már 1953-ban Kelet-Németországban, illetve 1956-ban Magyarországon is alkalmazták.” (1-es jegyzet) Baráth–Rainer 2000, 288.

⁵¹⁷ A Brezsnyev-doktrína legtömörebb összefoglalását lehet ebben a táviratban olvasni. Érdemes idézni: „a Csehszlovák Szocialista Köztársaság párt- és állami tisztségviselői azzal a kéréssel fordultak a Szovjetunióhoz és más szövetséges államokhoz, hogy nyújtsanak sürgős segítséget a testvéri csehszlovák népek, beleértve a fegyveres erőkkal nyújtott segítséget is. ... a népek szocialista vívmányainak támogatása, erősítése és védelme valamennyi szocialista állam közös internacionalista kötelessége. ...A szovjet katonai egységek ...A béke célját szolgálják... Senkinek és soha nem engedik meg, hogy egyetlen láncszemet is kiszakítson a szocialista közösségből.” Bakos–Szokolay 1987, 1. köt. 138–139.

⁵¹⁸ Idézzünk Brezsnyev 1970-es beszédéből: „A történelmi tapasztalat (azaz Magyarország és Csehszlovákia példája) bebizonyította, hogy a szocializmust építő országok nemzeti sajátosságainak megfelelő fejlődés nem jelentheti ... a szocialista forradalomról, a proletárdiktatúráról és a kommunista párt hatalmi monopóliumáról való lemondást, ... amely Lenin szerint mindenki számára kötelező kell, hogy legyen.” Avtorhanov 1979, 198. A hetvenes években a brezsnyevi vezetés azt hangsúlyozta, hogy „a világbékét kizárólag a Szovjetunió fegyveres fölénye képes garantálni”.

vissza. A csehszlovákai „*lecke*” arra kényszerítette Brezsnyevéket, hogy átvizsgálják szövetségeseikhez való viszonyukat. Ráébredtek, hogy nem elegendő a nyers erőszak, ezért növelték a kelet-európai blokk gazdasági és katonai integrációját. A KGST-n belül egy sor államközi megállapodással és szerződéssel, valamint csaknem harminc államközi szervezet létrehozásával jelentősen korlátozták szuverenitásukat, ugyanakkor növelték a Szovjetunió szerepét a szövetségi rendszeren belül. Ezeket az intézkedéseket is a Brezsnyev-doktrína részeként szokták tárgyalni.⁵¹⁹

Az amerikaiak számára a prágai tavasszal kapcsolatos szovjet „*rendcsinálás*” olyan szempontból „*szerecsés*” volt, hogy elvonta a nemzetközi közösség figyelmét a vietnami háborúról, amelyet Nixon elnök nemzetbiztonsági tanácsadója, később külügyminisztere Henry Kissinger igen nehezen tudott a tárgyalások útjára terelni. Az elnök és „*embere*” végül is partnereknek bizonyultak abban, hogy a szovjetekkel a stratégiai atomfegyverek korlátozását kezdeményezve utat nyissanak annak a folyamatnak, amelyet enyhülésnek neveznek a nemzetközi politikában. Tárgyalásokat kezdtek Mao Kínájával is, ami az oroszok mellett a vietnamiakat is „*megpuhította*”. Az amerikaiak sikerének lehet tekinteni azt is, hogy 1972-re Szadat kiutasította az oroszokat Egyiptomból.⁵²⁰ A zsidó államot támogató Amerika sikere az egyiptomiak és szíriaiak közös támadása Izrael ellen, aminek a vége az izraeliek győzelme lett. Brezsnyevéknek nem tudhattak a magukénak ekkora sikereket, bár nem voltak eredménytelenek. 1969-től Moszkva elhatározta, hogy a KGST keretében a gazdasági együttműködést „*hosszú távú szocialista integrációvá*” mélyítik.⁵²¹ Azonban csak két évvel később, 1971-ben állapodtak meg a kompromisszumos jellegű komplex szocialista gazdasági integrációs programról, amely 15–20 évre szólt.⁵²² Nem beszélhetünk arról, hogy a Szovjetunió számára a nemzetközi szerepvállalás kifizetődő lett volna, ám a nyugat-szibériai olajlelőhelyek termelésének beindulása után, az 1973-as

⁵¹⁹ Bezborodov 2001, 256.

⁵²⁰ Az 1960-as években a Szovjetunió vált Szíria és Egyiptom fő fegyverszállítójává és a nemzetközi fórumokon az arab álláspont szószólójaként radikális nézeteket támogatott. Egyiptomban 15 000 fős szovjet személyzet tartózkodott. Kissinger 1996, 736, 738.

⁵²¹ Korábban az „*integráció*” kifejezést kerülték. Jövőbeni integrációs módszerként gazdaságpolitikai konzultációkra, tervprognózisokra, tervkoordinácira gondoltak. Németh 2006. 1, 421.

⁵²² A KGST fő gyengéje az volt, hogy nem a piaci viszonyokon alapult, a tagországok így – a fejlett országokhoz képest – egymás elmaradottságának fokozásához járultak hozzá. Bezborodov 2001, 258.

olajárrobbanás következtében a Moszkva ölébe pottyant dollármilliárdok e politikának kellő fedezetet biztosítottak.⁵²³

Ami a szovjet belpolitikát illeti, a hatvanas évektől kezdődően orosz „*patrióta*” és az ún. *nyugatos* irányzat egyre határozottabban jelentkezett. A patrióta tábornak, amelyet oroszul „*pocsvennyikek*”-nek⁵²⁴ is neveztek, volt szovjet (Jefremov, Mitrohin), vagyis vörös és volt fehér szárnya (Glazunov, Kozsinov). A patrióta szárnyon belül léteztek sztálinisták, mint Nyikonov, Csalmajev, Csujev és voltak anti-sztálinisták, mint Asztafjev, Belov, Szolouhin és Glazunov.⁵²⁵ A hetvenes évektől kezdődően pedig különböző formában ütötte fel fejét a szélsőjobboldali *cionizmus-ellenes* „*újjogány*” irányzat, amelynek legkarakteresebb gondolkodója Anatolij Mihajlovics Ivanov-Szkuratov és Valerij Jemeljanov⁵²⁶. Mint utóbb kiderült, Ivanov volt a szerzője „*A nemzet szava*” című, 1970-ben szamizdatban megjelent röpiratnak, amelyben a liberális-demokrata elméletek ellenségeként, az erős, központosított állam híveként *nemzeti forradalomra* mozgósított, amelyben a „*vér és szellem szerinti igazi oroszoknak*” kell játszaniuk a főszerepet és meg kell állítani a faji keveredést. A „*mindent átítató kollektív tulajdon*” ellen lépett fel, s a kolhozok feloszlását, falusi gazda réteg kialakítását sürgette, miközben az ipari vállalatok állami tulajdonát nem kívánta megszüntetni.⁵²⁷ 1971-ben ugyancsak szamizdatban jelent meg a „*Levél Szolzsenyicinnak*” című írás, amelynek aláírója Ivan Szamolvin volt. Azóta tudjuk, hogy a Szamolvin név Valerij Jemeljanov „*rejtőzött*”. Jemeljanov-Szamolvin a szabadkőművesekkel való kapcsolattal vádolta a zsidókat, azzal, hogy titkos összeesküvést szerveznek az egész világ feletti hatalom megszerzéséért. Az októberi forradalmat is e titkos elképzelések megtestesüléseként mutatta be, Sztálint pedig a „*mindenható cionista erők*” marionettfigurájaként.⁵²⁸ Jemeljanov kiválóan megtanult arabul, és Hruscsov idején tolmácsként járt be a Közel-Keletet. Jemeljanov közel-keleti útjai során írta meg a *Decionizáció* című, végül 1979-ban megjelent könyvét, amelyet hamarosan oroszra is

⁵²³ Moszkva a KGST keretében némi késéssel érvényesítette a világpiaci árat. A szocialista országok így némileg kedvezőbb áron jutottak hozzá a szovjet kőolajhoz. Csúsó árbázisnak nevezték ezt a fajta árképzést és a Szovjetunió évi 3 milliárd dollártól esett így el. Büky 2001, 328–329.

⁵²⁴ A 19. században Dosztojevszkij nevezte így azt a szellemi irányzatot, amihez tartozónak vallotta magát. Magyarra talán „talajos”-ként lehetne fordítani. (G.G.)

⁵²⁵ Subin 2008, 130-132.

⁵²⁶ Valerij Jemeljanovval 1990-ben készítettem telefoninterjút, majd ezt követően felkerestem Moszkvában és személyesen is beszélgettünk. Gece Géza 1993, 173–176.

⁵²⁷ Ivanov-Szkuratov 1970-es felhívása 1981-ben a Vecse nevű szamizdat folyóiratban is megjelent. A Szkuratov név nagyanyja neve volt és írói névként használta. Snyirelman 2012, 1–3.

⁵²⁸ Kaganovics tevékenységével kívánta alátámasztani, milyen „*gonoszul*” semmisítették meg a cionisták az orosz szentségeket. Snyirelman 2012, 4.

lefordítottak.⁵²⁹ Érdeemes mellette még Jevszejevet és Begunt is megemlíteni. Az ő „*alapozásuknak*” köszönhetően jelenik majd meg a nyolcvanas években a Pamjaty Hazafias Nemzeti Front. A szervezet karizmatikus vezetőjének, Dmitrij Vasziljevnek⁵³⁰ komoly vitái lesznek Jemeljanovval.⁵³¹ Nem áll rendelkezésünkre elég dokumentum arra vonatkozóan, hogy e szélsőjobboldali orosz irányzatok keletkezésében mekkora szerepe lehetett a szovjet vezetés arab világban képviselt politikájának. Továbbra sem világos a hivatalos intézmények, a hadsereg, a KGB, sőt, a különböző pártszervezetek szerepe.

A másik jelentős ellenzéki irányzat a nyugatosoké volt, amelynek emblematikus figurája a szovjet hidrogénbomba atyja, Andrej Szaharov. A „*nyugatos*” jellegzetesen anti-sztálinista irányzatként alakult meg a hatvanas években, amikor Szaharov meghirdette a szocialista és kapitalista világ közeledésének a koncepcióját, az ún. konvergencia-elméletet. Követelte a cenzúra eltörlését és a politikai foglyok szabadon bocsátását. Roj⁵³² és Zsorez Medvegyev is e szellemi irányzat bal oldalához sorolható marxisták voltak. Igor Safarevics matematikus, a *Ruszfóbia* c. könyv szerzője⁵³³ élesen bírálta Roj Medvegyevet, mert úgy gondolta, hogy a marxizmus nem tudományos elmélet, mivel a „*klasszikusok*” jövődőlései nem igazolódtak be, másrészt pedig az elmélet alkalmatlan arra, hogy elemezze azokat a társadalmakat, amelyek az ún. „*szocialista*” forradalmak eredményeként jöttek létre.⁵³⁴ Szaharov 1970 márciusában Roj Medvegyevvel és Turcsinnal levelet intézett a szovjet vezetéshez, amelyben felhívta a figyelmet arra, hogy politikai reformokra van szükség az országban, mivel a Szovjetunió egyre inkább lemarad

⁵²⁹ 1979-ben a szíriai Al Bath újságban arabul jelent meg, majd ezt követően a PFSZ párizsi irodája adta ki oroszul és így jutott el Moszkvába a következő évben, ahol Jemeljanov megkísérelte terjesztetni az SZKP KB Politikai Bizottsága tagjai között, aminek következtében kizárták a pártból és ezt követően pszichiátriai kórházban találta magát, ahonnan 1986-ban szabadult. Ezt követően csatlakozott Dmitrij Vasziljev Pamjaty mozgalmához. Reznik 1998, 82.

⁵³⁰ Dmitrij Vasziljevvel 1988 márciusában készítettem először interjút, majd többet is. Ezek nemcsak a Kossuth rádióban, hanem 1993-ban megjelent könyvemben nyomtatásban is megjelentek. (A kötetbe az 1992 májusában készült interjú tudott bekerülni. Gecse Géza 1993, 140–154., 166–170., 182–185.

⁵³¹ Dmitrij Vasziljev számára a pravoszlávia, vagyis az ortodox hit az orosz nemzeti múlt szerves része, míg Jemeljanov szerint például már Vlagyimir nagyfejedelm is zsidó származású volt, és mint ilyen a cionizmus képviselője, ezért az ősi pogány orosz isteneket kell követni! Subin 2008, 147-148., továbbá Snyirelman 2012, 110.

⁵³² 1967-ben kéziratban jelent meg könyve Sztálin gonosztetteiről. Subin 2008, 160., majd 1969-ben „*A történelem ítélőszéke előtt*” című munkájáért a pártból is kizárták. Subin 2008, 162.

⁵³³ Nemzetiségét tekintve belorusz, Szolzsenyicinnel együtt szokás emlegetni. Magyarul „*A szocializmus mint világtörténelmi jelenség. Két út a szakadékba*” c. munkája 2002-ben jelent meg a Kairosz Kiadó gondozásában. Szolzsenyicin és Safarevics munkásságáról összefoglalóan ld. Lebegyev 2007, 308–319.

⁵³⁴ Egyébként az 1968-as csehszlovákiai intervenció korszakhatárnak számított. Subin 2008, 163.

az Egyesült Államok mögött.⁵³⁵ 1973 szeptemberében Szolzsenyicin írt levelet Brezsnyevéknek. A „*Levél a Szovjetunió Vezetőjéhez*” című figyelemfelhívásában a pravoszlávia alapján álló autoritárius oroszországi berendezkedés bevezetése mellett szállt síkra. Szolzsenyicin marxizmus-ellenességével Szaharov is tökéletesen egyetértett, hiszen ő is úgy gondolta, hogy a marxizmust mint hivatalos ideológiát el kell választani az államtól, le kell mondani a világ forradalmi mozgalmainak támogatásáról, a Kelet-Európa feletti bábáskodásról, valamint a nemzeti köztársaságok erőszakos Szovjetunióban tartásáról. Szaharov is vallásszabadságot, agrárreformot hirdetett, viszont Szolzsenyicinnel ellentétben a demokratikus fejlődés mellett szállt síkra, hiszen úgy gondolta, hogy – ebben a tekintetben – Oroszország nem különbözik a világ többi részétől.⁵³⁶

Ami a hatalom ellenzékkel kapcsolatos álláspontját illeti, a hetvenes évek elejére az is módosult. Brezsnyevék inkább száműzték a számukra kellemetlen embereket, mintsem hogy lecsukják őket.⁵³⁷ 1973 nyarára elkészült Szolzsenyicin *A Gulág szigetcsoport* című könyve, amiért 1974 januárjában a szovjet hatóságok Németországba toloncolták ki az író.⁵³⁸ 1975-ben Andrej Szaharov Nobel-békedíjat kapott.

A hetvenes évtizedet a szovjet vezetés sikerként élte meg és fontosnak tartotta, hogy a fejlődés eredményeit, a társadalom átalakulásának a lenyomatát az alkotmányban is kifejezésre juttassa. A végül utolsónak bizonyult 1977-es szovjet alkotmány központi elemévé – első alkalommal a Szovjetunió történelmében – a kommunista párt vált. Mindjárt annak az elején, az alkotmány 6. cikkelyében az áll, hogy a „*szovjet társadalom vezető ereje az SZKP*”. Ebben az alkotmányban is szerepel a föderalizmus, de sokkal inkább dominál az „*egységes soknemzetiségű állam*”, a Szovjetunió, mint a szovjet nép állami egységének a kifejezője, amely „*egységbe kovácsol minden nemzetet a kommunizmus építése*” érdekében.⁵³⁹ A „*pangással*” jellemezhető késő-brezsnyevi kor szellemi tekintetben az afganisztáni intervenció után még nyomasztóbbá vált, mivel a

⁵³⁵ Sajátos ellentmondás, hogy Szaharov az amerikaiak vietnami szerepvállalását helyeselte, ám elítélte a szovjetek afganisztáni beavatkozását. Subin 2008, 164–165.

⁵³⁶ Idegen volt tőle az autoritárius rendszer melletti elköteleződés – pravoszláv alapon is! Subin 2008, 168–169.

⁵³⁷ Érdemes elolvasni Scselokov belügyminiszter Brezsnyevnek 1971 őszén írt levelét, amelyben elismeri Szolzsenyicin képességeit. „*Hibáztunk, amikor kizártuk őt az Írószövetségből, hiszen a Rákostályt nem írta meg másként, mint az Iván Gyenyiszovics egy napját.*” Azt javasolta Brezsnyevnek, hogy „*az ellenségeinket ne végezzük ki nyilvánosan, hanem fojtsuk meg az ölelésünkben*”. Subin 2008, 254–255.

⁵³⁸ A kötet a Szovjetuniót behálózó lágerrendszerről szól, amelyben Szolzsenyicin is eltöltött néhány évet. Szolzsenyicin Németországban élénk emigrációs szervezőtevékenységbe fog. Jelszava a „*Hazugságoktól mentes élet!*” lesz. Subin 2008, 263–264.

⁵³⁹ Vagyis a párt vált az állam legitimitásának a garantálójává. D’Encausse 2007, 206.

hatalom – aggódva a lengyel Szolidaritás sikerei miatt is – még erőteljesebben figyelte a szovjet társadalmat. Bár Brezsnyev halála után felgyorsult a szovjet főtitkárok cserélődése, ez nem jelentette a kontroll csökkenését. 1983–1984-re a KGB-nek valamennyi ellenzéki mozgalom mozgásterét sikerült radikálisan beszűkítenie.⁵⁴⁰

Az 1970-es években Moszkva politikai befolyásának a második világháború óta példátlan kiterjesztését tapasztalhattuk meg, főként Ázsiában és Afrikában, ráadásul több latin-amerikai országban is sikerült szilárdítani pozícióin.⁵⁴¹ A szovjet vezetők egyébként észrevették, hogy sokkal többre kerül ezeket a rezsimeket támogatni, mint destabilizálni, de ez ekkor még nem aggasztotta őket, hiszen az állam olajbevételeiből győzték nemcsak a gabonabehozatal, hanem a fegyverkezés költségeit is.⁵⁴²

Mindemellett nem valószínű, hogy farizeus képmutatás volt Moszkva részéről, amikor 1971-től a kémiai és a bakteriológiai fegyverek betiltását, az összes nukleáris fegyverrel rendelkező ország leszerelését, a háborús tűzfészek felszámolását és a regionális konfliktusok lezárását követelte. A stratégiai fegyverek korlátozásáról szóló SALT-I tárgyalások 1972-ben sikeresen végződtek. A minőségi korlátozásról szóló SALT-II ratifikálását viszont a Szovjetunió afganisztáni akciója miatt Carter amerikai elnök 1980 januárjában levétette az amerikai szenátus napirendjéről.⁵⁴³

A hetvenes években a Szovjetunió stratégiai rakétaállománya némileg immár meg is előzte az Egyesült Államokét, ám Moszkvának nem volt annyi stratégiai bombázója, mint Washingtonnak. Ebben az időben az oroszok nemcsak légierijüket, hanem hadiflottájukat is erőteljesen fejlesztették. Míg a hatvanas évek elején szinte nincs szovjet hadiflotta, addig a hetvenes évek közepére kapacitása megközelíti az Egyesült Államok hadiflotta-kapacitásának 75%-át! Igaz, továbbra sem rendelkeztek egy repülőgép-anyahajóval sem,

⁵⁴⁰ Subin külön fejezetet szentel ennek a főként 1980 és 1983 között végzett munkának. Subin 2008, 276–280.

⁵⁴¹ 1971-ben India a Szovjetunió támogatásával támadta meg Pakisztánt. Afrikában 1975-ben Kuba – szovjet légihíddal támogatott – angolai fegyveres akciója biztosította a szovjetbarát Angolai Népi Felszabadítási Mozgalom győzelmét. Kuba Etiópiában is beavatkozott. 1978-ban Vietnam lerohanta Kambodzsát, vagyis a Pol Pot-rezsimet. Lévesque 2001, 14–15.

⁵⁴² Mint ahogy azt is tapasztalták, hogy a fegyverkezés óriási összegeket emészt fel. Lévesque 2001, 15, 17.

⁵⁴³ 1969-ben Helsinkiben tárgyalások indultak, amelyeket a stratégiai fegyverek mennyiségi korlátozásáról felváltva Bécsben és Helsinkiben folytattak. Az 1972. október 3-án befejezett megállapodást a közvélemény SALT-I-ként ismerte meg. Ennek értelmében 1972. július 1-jétől öt éven át nem fejlesztik a két fő rakétatípust: a földi indítású interkontinentális atomrakétákat és a tengeralatt-járóról indítható atomrakétákat. 1972. november 21-én megkezdték a SALT-II tárgyalásokat, amelyek 1979-ig tartottak. A SALT-II okmányai meghatározták a hadászati támadófegyverek mennyiségi és minőségi korlátozását. Az afganisztáni háború miatt azonban az amerikai kongresszus ezeket nem ratifikálta. Hadtudományi Lexikon, Magyar Hadtudományi Társaság, Budapest, 1995. 1210.

ellenben tengeralattjáró-flottájuk ekkorára nagyobb, mint az amerikai. A hagyományos fegyverek fejlesztésére Moszkvának a kínaiakkal zajló határincidensek miatt is szüksége volt. A nyugati világ összesített nemzeti összterméke négy-ötszöröse ekkor a Szovjetunióénak,⁵⁴⁴ ami alighanem szerepet játszott abban, hogy a brezsnyevi vezetés kétarcú külpolitikát folytatott: egyszerre volt az enyhülési és az expanziós politika híve.⁵⁴⁵

Richard Nixonnak 1972-ben sikerült megnyernie az amerikai elnökválasztást.⁵⁴⁶ 1974 nyarán azonban kipattant a Watergate-ügy, amelyben kiderült, hogy Nixon törvénytelen eszközöket is használt ellenfelei lejáratására. Nixon lemondott, utódja, Gerald Ford (1974–77) Nixont elnöki amnesztiában részesítette. Ford írta alá aztán azokat a nemzetközi egyezményeket, amelyeket még Nixon kezdeményezett, így a EBEÉ záródokumentumát is. Az enyhülési politika egyik fejezete volt a „*helsinki folyamat*” kezdete.⁵⁴⁷ Hivatalos nevén az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezletet (EBEÉ) záródokumentumát 1975. augusztus 1-jén írták alá Helsinkiben.

Az Amerikai Egyesült Államokon, Kanadán és a Szovjetunió mellett csatlakozott hozzá valamennyi európai ország. A „*határok sérthetlenségének*” kimondása mellett nyugat-német követelésre került a zárónyilatkozatba, hogy a határok ugyanakkor „*közös akarattal meg is változtathatóak*”. Emellett irányelveket adott „*az államok közötti kapcsolatok és az együttműködés elmélyítéséhez*”. Az „*ideák, a gondolatok, az információk szabad áramlásának*”, illetve az emberek szabad mozgásának az elismerésével viszont van, aki szerint a Szovjetunió – szövetségeseivel együtt – „*törököt fogott*”, hiszen „*a tájékozódás szabadsága nyílegyenesen vezet a véleménynyilvánítás szabadságához*”.⁵⁴⁸ A „*helsinki csomag*” legfontosabb része ezért ez az ún. „*humanitárius kosár*” volt. Az európai államokban úgynevezett „*Helsinki Bizottság*”-ok alakultak, amelyeknek feladata az, hogy figyeljék a közös nyilatkozat kitűzött céljainak

⁵⁴⁴ Amennyiben a nyugatiak némileg komolyabban fegyverkeztek volna, Brezsnyevék nem győzték volna anyagiakkal a fegyverkezési versenyt. Büky 2001, 248.

⁵⁴⁵ Nyugat-Európában Moszkva a status quo-ra törekedett, vagyis a hivatalos szovjet álláspont itt az enyhülési politika, miközben a Hruscsovtól kezdődően a harmadik világban expanzív politikát folytattak. Büky 2001, 262.

⁵⁴⁶ 1972.május 28-i, a Szovjetunió népeihez intézeett rádió- és televízióbeszédében kijelentette:”senkinek a területére nem vágyunk; egyetlen népet sem akarunk az uralmunk alá hajtani; a békés élet jogát kívánjuk... Kissinger 1996, 703.

⁵⁴⁷ A háború utáni korszak leghosszabb tárgyalássorozata 1973. július 3-án indult meg a finn főváros mellett. Németh 2004, 459.

⁵⁴⁸ A Szovjetunió ettől kezdve számon lehetett kérni, hogy miért nem teljesíti azt, amire nemzetközi kötelezettséget vállalt. Büky 2001, 263–265.

megvalósulását, az emberi jogok érvényesülését.⁵⁴⁹ Főként a kelet-európai blokk Szovjetunió kívüli országaiban volt ennek jelentősége, mert Brezsnyevék a moszkvai Helsinki Bizottság vezetőjét például 1978-ban 7 év lágerbüntetésre ítélték, a többiek ellen pedig 1979 végén széles körű támadást indítottak. Az ötszáz legnevesebb ellenzéki letartóztatásával a Szovjetunióban a mozgalmat szabályosan lefejezték.⁵⁵⁰

Ez azért is volt igencsak visszás, mivel az 1977-ben elnökké választott demokrata Jimmy Carter (1977–1981) politikai programjának központjában az emberi jogok álltak és igyekezett ezeknek – ahol csak lehet – érvényt szerezni.

Igaz ugyan, hogy a szovjet vezetés Európában lemondott a további expanzióról, de ez nem jelentette azt, hogy az itteni állapotokat statikusnak tekintette volna. Brezsnyevék gondolkodtak rajta, hogy miképpen lehet éket verni az amerikaiak és nyugati szövetségeseik közé. Abból indultak ki, hogy egy „*Európára korlátozott nukleáris háború*” esetén Amerika aligha lesz hajlandó korlátlan nukleáris hadviseléshez folyamodni. Az új stratégiai fegyver az SS-20-as, a korábbinál jóval korszerűbb szovjet nagyközép-hatótávolságú rakéta volt, amellyel a Varsói Szerződés területéről célba vették az egész nyugat-európai térséget. E rakétafajta bevezetése kifejezett idegességet váltott ki Nyugaton. 1982-ig nem lehetett rávenni a szovjet kormányt arra, hogy szerelje le ezeket a rakétákat. Válaszként e lépésre kimondták, hogy 1983-tól öt nyugat-európai ország területére telepítenek Pershing II-es nagyközép-hatótávolságú rakétát, illetve az amerikai elnök jóváhagyta a Tomahawk cirkálórakéta kifejlesztésének programját.⁵⁵¹

Bár 1978 óta szovjet-barát rezsim volt uralmon Afganisztánban, annak hatalma veszélybe került, ezért 1979 végén Brezsnyev parancsot adott az Afganisztán elleni offenzívára. Moszkva ez alkalommal olyan országnak nyújtott „*internacionalista segítséget*”, amely nem tartozott a Szovjetunió hagyományos befolyási övezetébe. Az ország elfoglalása mellett – a politikaiakon kívül – főleg geopolitikai érvek szóltak; a Közép-Kelet kőolajlelőhelyeinek, illetve az Indiai-óceán térségének az ellenőrzése. Sem Brezsnyev, sem az őt 1982-ben követő Jurij Andropov, majd 1984-től Konsztantyin

⁵⁴⁹ Az EBEÉ később, a rendszerváltás után 1995-ben Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezeté (EBESZ-szé) alakult. Németh 2004, 461.

⁵⁵⁰ 1979 végén, 1980 elején az emberjogi, nemzetiségi – nemzeti és a vallási csoportok vezetőit vették célba és távolították el őket a Szovjetunió társadalmi életéből. Bezbodov 2001, 206–207.

⁵⁵¹ Utóbbi követte a földfelszín változásait, ezért radarral felderíthetetlen volt, míg a Pershing II sajátossága gyorsaságában rejlett, hogy Nyugat-Németország területéről 6 perc alatt ért Moszkvába. Büky 2001, 271–272, 294.

Csernyenko nem tanult az angolok példájából, akik száz évvel korábban szintén pórul jártak, amikor Afganisztán meghódításával próbálkoztak.

A szovjet hadsereg több mint egy fél éve Afganisztánban harcolt, amikor is a Szovjetunió befolyási övezetének számító Kelet-Európa országaiban válságjelenségek ütöttek fel a fejüket. 1980-ban Lengyelországban a gdański hajógyárból indult hódító útjára egy alternatív szakszervezeti mozgalom, amely a Szovjetunió hatalomgyakorlási mechanizmusát kritizálta. A Szolidaritás célkitűzése az volt, hogy legyenek az államtól és a párttól független szakszervezetek. A Brezsnyev-doktrína értelmében fegyveres erővel kellett volna levérni a mozgalmat. 1981 decemberében Jaruzelski tábornok szükségállapotot hirdetett ki, de a független szakszervezeti mozgalom felszámolása nem sikerült. A Szolidaritás a nyolcvanas évek meghatározó politikai mozgalma maradt mindvégig.

Az afganisztáni háború a Szovjetunió és az Egyesült Államok között minden korábbinál nagyobb fegyverkezési versenyt indított el, amely az addigi enyhülési politika eredményeit csaknem teljesen semmissé tette. A hetvenes években a szovjet külpolitika nagy ellentmondása volt, hogy az enyhülési politika mellett a Szovjetunió valamilyen formában részese volt az Angolában, Etiópiában, Szomáliában, Jemenben zajló fegyveres konfliktusoknak, amire az 1979-es afganisztáni bevonulással csak „*feltette a koronát*”.

Ez kiváltotta azt, hogy Jimmy Carter amerikai elnök megghiúsítsa a SALT II szerződés ratifikálását, évi 5 százalékkal növelje a fegyverkezési kiadásokat, az európai NATO-szövetségesek pedig szintén emeljék védelmi költségvetésüket. Mindenütt zöld utat kapott a Pershing II és a cirkálórakéta program. Igazán nagy kihívást azonban az 1980-ban elnökké választott Ronald Reagan jelentett a Szovjetunióknak.

A nyolcvanas években, nem kis mértékben az imént felsorolt tényezőknek köszönhetően, a Szovjetunióban a külpolitika feltételrendszere lényegesen megváltozott. Míg korábban Moszkva a világ második legnagyobb szuperhatalma volt, az 1985 és 1991 közötti Gorbacsov-időszakban e szuperhatalmi lét felmorzsolódásának lehetünk a tanúi.

A Brezsnyev-korszakot tehát Európában a csehszlovákiai rendcsinálással, átgondolt nukleáris csapásmérő és flottafejlesztő tevékenységgel, Afrikában és Ázsiában, az ún. harmadik világban katonai segítségnyújtással lehet jellemezni. Mindennek az anyagi alapját az olajárrobbanás biztosította, hiszen Moszkvának ebből származtak a korszakban extra-bevételei. Bár Brezsnyev különös figyelmet fordított a gazdasági integrációs intézményeken keresztül folytatott közvetett befolyásgyakorlásra, mégis a katonai erő igen fontos szerepet játszott politikájában. Ennek a megkoronázása volt az 1979 végén

megkezdett afganisztáni intervenció, amely – ugyanúgy, ahogy főként a franciák és amerikaiak esetében – katasztrofális következményekkel járt. Pedig a hadsereg jobban szerepelt, mint a francia Algériában, ennek ellenére alkalmazása oly mértékben csökkentette le a Szovjetunió mozgásterét, hogy a közvetlen befolyása alá tartozó Kelet-Európában lemondott a Brezsnyev-doktrína alkalmazásáról.

XI. rész

HIDEGHÁBORÚ ÚJ ESZKÖZÖKKEL

Az 1960-as évek közepétől a Szovjetunió történelme már-már azt a tételt látszott igazolni, hogy a vezetői megbízatás Moszkvában hosszú időre szól. Ám 1982 vége és 1985 márciusa között ez a tétel megdőlt, hiszen rövid idő alatt összesen három szovjet pártfőtitkárt kellett eltemetni. Brezsnyev uralkodásának idején ugyanis a legfelsőbb szovjet vezető testületek tagsága előregedett, és Brezsnyev halála után az 1982 novemberében az SZKP élére választott Jurij Andropov egészségi állapota miatt jó egy évnél nem töltött többet az ország élén. Andropov 1984. február 9-én bekövetkezett halála után a szintén idős és beteges Konsztantyin Csernyenko vette át a vezetést. Csernyenko pedig még Andropovnál is kevesebbet töltött el a főtitkári székben, hiszen ő 1985 márciusában hunyt el.⁵⁵² Ronald Reagan, az Egyesült Államok 1980-ban megválasztott új elnöke úgy fogalmazott, hogy a Szovjetunióban nem lehet kivel szerződést kötni, mert a vezetői állandóan meghalnak.⁵⁵³ Beiktatása után Reagan azonnal nagyarányú jövedelemadó csökkentést hajtott végre, majd tovább emelte a fegyverkezési kiadásokat, hogy így, gazdasági eszközökkel kényszerítse térdre a Szovjetuniót, amelyet a „*Gonosz Birodalmának*” nevezett. 1983-ban – Teller Ede javaslatára – meghirdette a stratégiai védelmi kezdeményezést, a SDI-t, amelynek lényege az volt, hogy az űrbe telepített lézeres és elektronikai eszközök segítségével az amerikaiak meg tudják akadályozni a nukleáris rakéták becsapódását az Egyesült Államok területére.⁵⁵⁴ Amerika az afganisztáni háborúba ugyan közvetlenül nem avatkozott be, de a Szovjetunió ellen küzdő mudzshedineknek segítséget nyújtott. Az Irakkal nyolc éven át háborúskodó Iránnak Reagan fegyvereket adott el, amiből a nicaraguai kontrákat támogatta,⁵⁵⁵ 1983-ban pedig az amerikai elnök Grenadában amerikai tengerészgyalogosokkal megdöntötte az ottani kommunista rendszert. Az általa meghirdetett Reagan-doktrína értelmében az Egyesült Államok

⁵⁵² Heller–Nyekrics 1996, 543–545, 557.

⁵⁵³ Magyarics 2008, 175.

⁵⁵⁴ 1983. március 23-án hirdette meg a stratégiai védelmi kezdeményezést, angol kezdőbetűi alapján az SDI-t. Kissinger 1996, 778.

⁵⁵⁵ Ezzel kapcsolatos közvetlen felelősségét egyébként soha nem sikerült bizonyítani.

mindenütt segíti a kommunistaellenes felkelőket, hogy országaikat ki tudják szabadítani a szovjet érdekszférából.⁵⁵⁶

Az előzmények után a világon mindenkit igazi meglepetésként ért, hogy 1985 márciusában a Szovjetunió Kommunista Pártjának élére a Politikai Bizottság legfiatalabb tagját, az 54 éves Mihail Szergejevics Gorbacsovot választották meg. Hatalomra jutásakor a főtitkár bírálóinak tökéletesen igazuk volt, amikor azt állították: Mihail Szergejevics jelszavainak (*uszkorenyije*/gyorsítás, *glasznoszty*/nyíltság, *peresztrojka*/reform) semmi közük a bolsevik hagyományhoz. Az „*uszkorenyije*” még Brezsnyev találmánya volt, míg a „*peresztrojka*” a hatvanas években vált először népszerűvé. A „*glasznoszty*”-ot, mint a társadalom átalakításának csodaszerét pedig a 19. századi *szlavofilok*, illetve a *forradalmi demokraták* fedezték fel. Gorbacsov a radikális változtatás jegyében indult, ám feltűnő, hogy kezdetben kínosan ügyelt arra, nehogy a „reform” szót használja.⁵⁵⁷ Gorbacsov jelszavai közül az „*uszkorenyije*”-nek, vagyis a *gyorsításnak*⁵⁵⁸ nem volt köze a reformhoz, hiszen a struktúrához magához nem kívánt hozzányúlni, így rendszerátalakítási kísérletnek nem tekinthető. Az „*új*” jelszavak legsikeresebbjének a „*glasznoszty*”, vagyis a *nyilvánosság, nyíltság* bizonyult.⁵⁵⁹ Az egyre inkább bővülő *glasznoszty* a gyakorlatban eleinte azt jelentette, hogy a lapok írhattak olyan visszaélésekről, amelyek korábban nem kerülhettek a szovjet újságokba. Közben zajlott az afganisztáni háború, ahol a szovjetek nem tudták a helyzetet normalizálni azért sem, mert 1986 közepétől az Amerikai Egyesült Államok Stinger rakétákkal látta el az afgán mudzsahedineket.⁵⁶⁰

⁵⁵⁶ Ennek következtében a Szolidaritás aktivistáiban Lengyelországban valódi demokratákat támogatott, Afganisztánban iszlám fundamentalistákat, míg és Afrikában különböző törzsfőnököket. Kissinger 1996, 775.

⁵⁵⁷ A jelenség magyarázata egyszerű. Amióta Sztálin felszámolta a húszas évek új gazdasági politikáját, a NEP-et, a „*reform*” szót a Szovjetunióban „*a revizionisták és a menyseviek szellemi laboratóriumának ellenforradalmiságának*” jellemzésére használták. Avtorhanov 1986, 322. Elsőként a reform szót, a KGB vezetője, Csebrikov használta 1985. november 7-i ünnepségen: „Nekünk reformokra van szükségünk!”, ám 1986 márciusában, amikor Gorbacsov javasolta a reform szó használatát, az SZKP kongresszusán, Csebrikov már meg sem szólalt. Avtorhanov 1986, 331.

⁵⁵⁸ Gorbacsov ilyen értelemben tett felszólalásait az SZKP 1985 márciusa és júniusa közötti dokumentumaiban találhatjuk meg. Barszenkov 2001, 63.

⁵⁵⁹ Akkor is eredmény ez, ha igazat adunk azoknak, akik szkeptikusak ezzel a politikával kapcsolatban, mivel úgy látják, hogy az „*kezdetől fogva manipulált tájékoztatás volt*”, egyfajta „*információs kotyvalék*”. Büky 2001, 310.

⁵⁶⁰ „*A szovjet haderő afganisztáni támadóakcióit elsősorban alacsonyan szálló vadászgépek és helikopterek hajtották végre a hegyekben tartózkodó gerillák ellen. A Stinger könnyen kezelhető kézfegyver volt, és mivel komputerét a repülőmotorok által kibocsátott hőre programozták, majdnem mindig megtalálta célpontját. ..A Stinger lényeges fordulatot idézett elő az afganisztáni háborúban, a mudzsahedinek javára.*” Büky 2001, 318.

De Gorbacsov kudarcának legfőbb okát ennél többen látják abban, hogy nem ismerte fel a nemzeti kérdés „*destruktív potenciálját a maga idejében*”.⁵⁶¹ A főtitkár ugyan észrevette, hogy a Politikai Bizottság 13 tagja közül mindössze 3 volt nemorosz, viszont ő maga – bár az Észak-Kaukázussal határos területről származott, de – elődeitől eltérően soha nem dolgozott nemzetiségi területen. Munkatársai között sem akadtak, akik a Szovjetunió soknemzetiségi problémáinak szakértői lettek volna. Főként szláv képviselők kerültek hirtelen a hatalom csúcsaira, így a köztársasági nem szláv elitekben az az érzés uralkodott el, hogy kiharcolt pozícióikat elvesztették és felgyorsított központosítás áldozataivá válnak. Ráadásul volt a főtitkárnak néhány kijelentése a „*nemzeti parazitizmusról*”, ami növelte a politikájával szembeni bizalmatlanságot. Így 1986 végén, amikor Kazahsztán első titkárát, Kunajevet leváltotta, Alma-Atában diákok „*Kazahsztánt a kazahoknak!*” transzparenszekkel vonultak tüntetni az utcákra.⁵⁶²

Áttörésként lehet viszont jellemezni az ellenzék – a korábbi gyakorlattól eltérő – másfajta „*kezelését*”. A „*glasznosztj*” történetében „*mérföldkő*” 1986 decembere, amikor Gorbacsov maga kérte fel a polgárjogi harcos Andrej Szaharov akadémikust, hogy térjen vissza gorkiji száműzetéséből.⁵⁶³ De a politikai reform első igazi állomásának az SZKP véleményformálási monopóliumának megszüntetését tekinthetjük. 1987 tavaszán léptek a nyilvánosság elé a Szovjetunióban – egyelőre társadalmi klubok, mozgalmak formájában – az alternatív csoportosulások és előpártok.⁵⁶⁴ A gazdasági reformként jellemezhető peresztrojka-koncepciót pedig az SZKP 1987. júniusi központi bizottsági ülésén fogalmazták meg.⁵⁶⁵

A 20. század meghatározó ideológiái közül a kommunizmus és a liberalizmus közös abban, hogy mindkettő alapvetően materialista elvekből indul ki.⁵⁶⁶ A kommunizmus ezért akkor bukott meg, amikor állampolgárainak nemhogy a megígért „*földi mennyországot*”

⁵⁶¹ Barszenkov 2001, 357.

⁵⁶² A kedélyek itt csak két és fél év múlva nyugodtak meg, amikor Nurszultán Nazarbajevet nevezték ki. A kazahok számára az 1989-es népszámlálások biztatóan alakultak, hiszen a – tíz évvel korábbihoz képest, amikor arányuk a köztársaságon belül annak harmadára zsugorodott – demográfiai újjászületésük eredményeként ekkor immár megközelítette a köztársaság népességének a felét! D'Encausse 2007, 280–284.

⁵⁶³ Szaharov moszkvai otthonába való visszatérése után 1987 elején a szovjet hatóságok 140 politikai foglyot engedtek szabadon. Bezborodov 2001, 266.

⁵⁶⁴ 1987-ben kiderült, hogy e szervezetek vezetőit és tagságát nem zárják bolondokházába, így egy év leforgása alatt e szervezetek taglétszáma meg többszöröződött. Kemecsei 1992, 113–125.

⁵⁶⁵ Gorbacsov vegyes gazdaságot szeretett volna – ez volt az 1987-ben kidolgozott reform lényege, egyfajta harmadik utat keresett. Barszenkov 2001, 103.

⁵⁶⁶ Francis Fukuyama amerikai történész szerint a 20. század meghatározó ideológiái közül a kommunizmus és a liberalizmus közös abban, hogy elfogadják a „*közös emberi természet létezését*”, ellentétben a nemzeti szocializmussal vagy a faszizmussal. Fukuyama 1994, 43.

nem tudta biztosítani, hanem hiánygazdaságával a „civilizált hétköznapokat sem”.⁵⁶⁷ Ronald Reagan azért volt zseniális politikus, mert ezt felismerte és csillagháborús programjával ezért arra törekedett, hogy az amerikainál fejletlenebb gazdasági viszonyok között élő szovjet társadalom a fegyverkezési versenybe belerokkanjon.⁵⁶⁸

Az Afganisztán ellen indított háború is inkább a szovjet életviszonyokon rontott jelentősen, hiszen katonai értelemben nem járt az ország történetében „megszokott” hatalmas emberáldozatokkal.⁵⁶⁹

A múlthoz való viszony a Szovjetunió történetében tudott olykor igen kényes lenni. Láthattuk, hogy az 1960-as években végül a Sztálin szerepével, valamint a szocializmus építésével kapcsolatos vitákat „befagyasztották”. Mihail Gorbacsov bár kezdetben maga is méltatta „Sztálin szerepének egészét”, de nem gördített akadályt a téma megvitatásának útjába: 1986-ban a szovjet sajtó immár tömegével közölt bíráló cikkeket a sztálini korszak bűneiről, amire 1964 óta nem volt példa.⁵⁷⁰ Hogy országa kiléphessen a nemzetközi elszigeteltségből, a párt első embere „új politikai gondolkodás” meghonosítására tett kísérletet.⁵⁷¹ Gorbacsov 1987-ben elkezdett a politikai pluralizmus szükségességéről beszélni a Szovjetunióban.⁵⁷² 1987. november 7-én elismerte, hogy a Brezsnyev-doktrína –

⁵⁶⁷ „...az amerikai munkás sokkal kevésbé volt a szükségletek rabja, mint szovjet szaktársa. ...akárcsak a nyugati fogyasztói társadalmakban, a kommunista társadalmakban is egyre szélesedett az igények horizontja, ám az eszközök nem voltak meg kielégítésükhöz. ...Ha az ember elsősorban »gazdasági állat«, akit vágya és értelme vezérel, akkor a történelmi fejlődés folyamatának meglehetősen hasonlóan kell lennie a különböző társadalmakban...” Fukuyama 1994, 199–200.

⁵⁶⁸ Mart Laar igen hatásosan ismerteti, hogy Reagan mellett Margaret Thatcher és Helmut Kohl a szaúdi-arábiaiak segítségével hogyan mérsékelték a kőolaj világpiaci árát, és így az egyik legfontosabb szovjet exportcikk árának leszorításával hogyan járultak hozzá a szovjetek további bevételecsökkenéséhez. Laar 2002, 81, 94. Ugyanerről ír Jegor Gajdar a könyvében, de ő az amerikaiak és szaúdiak közötti tárgyalások eredményének tulajdonítja. Konkrétan megemlíti, hogy William Casey, a CIA igazgatója kinevezése után néhány hónappal már 1981 áprilisában Szaúd-Arábiába látogatott, hogy kifejezetten erről tárgyaljon. Gajdar 2007, 192.

A csillagháborús program nagymértékben támaszkodott a számítógépes és lézertechnikára. Lényegi eleme volt, hogy az atomtöltetek bejutását akadályozta meg a saját ország, vagyis az Amerikai Egyesült Államok légkörébe illetve területére úgy, hogy az atomtöltetet még a világűrben megsemmisíti. Reagan 1983-ban hirdette meg. Büky 2001, 300.

⁵⁶⁹ Inkább a Szovjetunió gazdasági teljesítőképességét kimerítő anyagháború volt, mint „igazi”.

Afganisztánban évente átlagosan 2000 szovjet katona esett el, ami viszonylag szerény szám. Heller–Nyekrics 1996, 551. A 80 000 fős szovjet hadsereg azonban csupán alig néhány nagyvárost és főutat tudott az ellenőrzése alá vonni. Heller–Nyekrics 1996, 533.

⁵⁷⁰ Gorbacsov 1987-re eljutott az olyan korlátozott liberalizálásig, amelyet Buharin és Lenin szorgalmazott a húszas években. Lásd az 1987. november 7-i beszédét. Idéz belőle Fukuyama 1994, 490.

⁵⁷¹ Lemondott – többek között – a proletár internacionalizmusról, és abból indult ki, hogy megszűntek a tömbök, a világ egységessé vált. Tyerescsenko 2004, 386–387.

⁵⁷² Lévesque 2001, 22–23.

halott.⁵⁷³ Sőt, a szovjet vezetés 1988 nyarára bevallotta, hogy a Nyugattal szemben a fegyverkezési versenyt elvesztette.⁵⁷⁴ A legszembetűnőbb szakítást az erőszak alkalmazásáról való lemondás jelentette. Ennek ellenére Gorbacsov 1988 második feléig nem jelentette ki, hogy a Brezsnyev-doktrína érvényét veszítette volna.⁵⁷⁵ Az 1988-as amerikai elnökválasztásokat Reagan addigi alelnöke George Bush fölényesen megnyerte. Bár a kommunizmus bukásához Ronald Reagan járult hozzá alapvetően, George Bush lett az, aki tanúja lett annak, ahogy a rendszer Európában összeomlott.

Gorbacsov és hívei utoljára és csak viszonylag későn, 1989-től fogtak a Szovjetunió politikai rendszerének reformjába,⁵⁷⁶ azt követően, hogy a Szovjet Hadsereg 1989 februárjában kivonult Afganisztánból.⁵⁷⁷ Az SZKP KB Nemzetközi Osztályának vezetője, Valentyin Falin ekkor kijelentette ugyan, hogy „*Kelet-Európa fontos a Szovjetunió számára*”, de feltűnő volt, hogy – az oroszok számára mindig is központi jelentőségű – németkérdésről nem beszélt. A hivatalos dokumentumokból ugyanakkor kiderül, hogy Moszkva számára nem volt immár elsőrendűen fontos Kelet-Európa.⁵⁷⁸ Sevarnadze külügyminiszter nyilatkozott ugyan arról, hogy „*nem szabad megengedni a szocializmus erózióját Kelet-Európában*”, de ugyanakkor kizárta, hogy „*a Szovjetunió fegyveres erőszakot alkalmazzon*”.⁵⁷⁹ Kérdés, hogy milyen formában tudott volna akkor Moszkva a továbbiakban a szocialista országokra befolyást gyakorolni? Nyilvánvaló, hogy kizárólag politikai és gazdasági kapcsolatain keresztül.⁵⁸⁰ A zsugorodó áruforgalom és a kelet-

⁵⁷³ Előtte néhány hónappal, 1987. július 7-én Jevgenyij Primakov a Pravdában a „*forradalom exportja*” ellen foglalt állást és a „*globális egymásra utaltságot*” hangsúlyozta. Magyarics Tamás: Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolatai a Vasfüggöny lebontásától a Szovjetunió felbomlásáig, 1989–1991. In: Gyarmatokból imperium 2007, 238.

⁵⁷⁴ 1988 júliusában a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének varsói ülészakán Eduard Sevarnadze szovjet külügyminiszter kijelentette: „*A Nyugat minden területen felülmúl bennünket, az állandósult fegyverkezési versenyt nem bírjuk. A szovjet gazdaság válság előtti helyzetben van...*” Baráth–Rainer 2000, 24.

⁵⁷⁵ Lévesque 2001, 51. Keskeny Ernő a Brezsnyev-doktrínáról való „*lemondásnak*” ennél korábbi konkrét állomásaként jelöli meg, a szovjet pártfőtitkár 1988. márciusi belgrádi látogatását, amikor Gorbacsov arról beszélt, hogy minden népnek joga van arra, hogy „*maga válassza meg a sorsát*”. Keskeny 2012, 23.

⁵⁷⁶ Barszenkov 2001, 118.

⁵⁷⁷ 1989. február 15-re a Szovjetunió befejezte afganisztáni csapatainak a kivonását. Keskeny 2012, 20. 1989-ben már Gorbacsovot is szabadon lehetett bírálni a szovjet sajtóban. Fukuyama 1994, 55–56.

⁵⁷⁸ „*amikor a Szovjetunió és szövetségesei ... nemzetközi elszigeteltségben éltek, .. egymáshoz fűződő viszonyuk súlya nagyobb volt a világ többi részével fenntartott kapcsolatuknál... Természetes, .. hogy külpolitikánkban a szocialista országokhoz fűződő viszonyunk relatív súlya megváltozott.*” (kiemelés tőlem – G. G.) Baráth–Rainer 2000, 249. Részlet a következő dokumentumból: „*Az SZKP KB Nemzetközi Osztályának feljegyzése Alekszandr Jakovlev részére: Az európai szocialista országokkal való kapcsolatok fő kérdéseiről, 1989. február.*” (A teljes feljegyzés: Baráth–Rainer 2000, 245–260.)

⁵⁷⁹ Lévesque 2001, 102–103, 105, 106–107.

⁵⁸⁰ Az oroszok továbbra is számítottak arra, hogy sikerül egy „*KGST közös piacot*” létrehozni, bár tisztában voltak vele, hogy a KGST-országok növekvő energiahordozó igényét annak ellenére nem fogják tudni

európai rendszerváltások következtében ezek a kapcsolatok viszont egyre jelentéktelenebbé váltak. A Szovjetunió számára a jelentős nyugat-európai bankok 1989-től immár nem voltak hajlandók hitelezni. 1990-től kezdődően a szovjet gazdaság növekedés helyett a tartós csökkenés pályájára állt.⁵⁸¹

Van, aki úgy látja, hogy az európai rendszerváltások folyamatában központi jelentősége volt annak, ami Németországban 1989. szeptember 10-e, vagyis azután történt, hogy Magyarország megnyitotta nyugati határait a kelet-német turisták előtt.⁵⁸² Ezek közül az események közül a legváratlanabb talán az, amikor a Német Szövetségi Köztársaságba 1989 novemberében hirtelen 130 000 ember költözött át, és a kelet-németek beözönlése az NSZK területére még ez után sem szűnt meg. Kohl kancellár ezért határozta el az egyesítés kérdésének felvetését 1989 novemberének a végén.⁵⁸³ Közben Bulgáriában menesztették Todor Zsivkovot, majd Gorbacsov és Bush találkozott Máltán. A nyugati politikusok közül egyébként Bush volt az, aki Németország egyesítését feltétel nélkül támogatta.

1989. december 20-án a Litván Kommunista Párt 80 százalékos többséggel elhatározta, hogy szakít a Szovjetunió Kommunista Pártjával és önálló kommunista pártot alapít. E döntés nemcsak Gorbacsov, hanem Lenin veresége is volt, aki mindig kerülte, hogy az SZKP föderalizálódjon. Ráadásul 1990. március 11-én Litvánia Legfelső Tanácsa megszavazta az ország függetlenségének helyreállítását.⁵⁸⁴

1989 decemberétől 1990 júliusáig az egyesült Németország NATO-tagságának lehetősége rémálomként kísértette a szovjet vezetést.⁵⁸⁵ Az 1990-es júliusi NATO-csúcson hangsúlyozták, hogy a katonai szervezet politikai funkcióját meg kell erősíteni, majd a védelmi doktrína felülvizsgálatához fogtak. Végül Moszkva elérte, hogy a szovjet csapatok 3–4 évig a volt NDK területén maradjanak, az egyesült Németországnak pedig ne legyen

kielégíteni, hogy a KGST-országokkal való kereskedelem a Szovjetunió számára igen előnyös. Baráth–Rainer 2000, 250–251.

⁵⁸¹ A National Westminsterrel és a Midland Bankkal folytatott tárgyalások 1989 második felében kudarcra végződtek. Gajdar 2007, 265–266. A szovjet gazdaság fejlődéséről szóló diagramot Jegor Gajdar 1976 és 1991 között közli. Gajdar 2007, 259.

⁵⁸² Az események bővelkedtek a váratlan fordulatokban Honecker lemondásától a berlini fal lerombolásáig. Lévesque 2001, 153–154, 156–158. Honeckert 1989. október 17-én mondatták le. Görtemaker 2003, 729.

⁵⁸³ 1989. november 28-án mondta el híres beszédét a Bundestagban, amelyre Moszkva igen érzékenyen reagált. Lévesque 2001, 159, 163.

⁵⁸⁴ 1990 április után Moszkva Litvániát energetikai blokád alá helyezte, majd 1991. január 13-án a szovjet hadsereg bevonult nemcsak Litvániába, hanem a másik két balti köztársaságba is. A hivatkozási alap az volt, hogy a fiatalok nem engedelmeskedtek a katonai behívónak. D’Encausse 2007, 305.

⁵⁸⁵ Hozzá tartozik ugyanakkor az igazsághoz, hogy 1990-ben kiderült: Moszkva csak Németországtól számíthat gazdasági segítségre, mivel az Egyesült Államok feltételekhez kötötte annak megadását. Lévesque 2001, 222–223.

370 000-nél több katonája. Az oroszok számára ez azért számított sikernek, mert a kisebb, vagyis a régi Nyugat-Németországnak ennél nagyobb, félmillió hadserege volt.⁵⁸⁶

A Szovjetunióban az ország politikai reformja együtt járt a párt hatalmának kikezdésével is. 1990 márciusában Gorbacsovot megválasztották ugyan a Szovjetunió államelnökének, de a balti államok ezzel egy időben nyilvánították ki függetlenségüket. Hegyi Karabahban, Grúziában és Moldovában közben fegyveres konfliktusok robbantak ki.⁵⁸⁷ A tárgyalt időszakban a folyamatos konfliktusok mellett párhuzamos hatalmi struktúrák kialakulásának lehetünk tanúi – Oroszországban is.⁵⁸⁸ Az 1990. február 6-i SZKP KB ülésen a – a moszkvai tömegtüntetések hatására – a párt lemondott a saját vezető szerepéről.⁵⁸⁹ 1990.február 12-én – egy nappal Modrow bonni látogatása és az ottawai konferencia előtt – Gorbacsov telefonon tudatta az NDK miniszterelnökével: kérdéses, hogy abban a helyzetben lesz-e, hogy ragaszkodhasson ahhoz, hogy az egyesített Németország ne legyen a NATO tagja.⁵⁹⁰ Az 1990 tavaszán kezdődő bányászsztrájkok kikezdték Gorbacsov tekintélyét, és Borisz Jelcin lett a Szovjetunió legnépszerűbb politikusa. A várakozásoknak megfelelően az 1990-es júniusi oroszországi választásokat 45,4 millió abszolút többséggel Jelcin nyerte meg.⁵⁹¹ A választási küzdelem egyik meglepetése a Liberális Demokrata Párt felbukkanása volt, amelynek vezetője, Vlagyimir Zsirinovszkij megvetette mind a bolsevikokat, mind a Gorbacsov- és Jelcin-rendszer reformereit.

⁵⁸⁶ Ezen kívül Moszkvának azt is sikerült elérnie, hogy az egykori NDK területére ne telepítsenek nukleáris rakétát. A szovjet fél kívánsága volt továbbá, hogy Németország állja a hazatérő szovjet katonák lakáshoz jutásának költségeit a Szovjetunióban. Lévesque 2001, 231–233.

⁵⁸⁷ Az ország „magterülete” sem maradt nyugton: Oroszország is megalakította a saját kommunista pártját. Heller–Nyekrics 1996, 565–566.

⁵⁸⁸ Hiába küldött Gorbacsov már 1990 áprilisában ultimátumot a litván parlamentnek, májusban hiába érvénytelenítette az Észt Legfelsőbb Tanács döntését függetlenségükről, a baltiakat nem sikerült „lecsillapítania”. A szovjet hatóságok 1991 januárjában Vilniusban fegyvereseket vetettek be a litvánok ellen. Az ezt követő, februári népszavazáson a litvánok amellett döntöttek, hogy a köztársaság szakadjon el a Szovjetuniótól. Márciusban Lettország, áprilisban Grúzia követte példájukat. Az említett államok bojkottot hirdettek a március 17-i szovjet népszavazásra. Font–Krausz–Niederhauser–Szvák 1997, 616–617.

⁵⁸⁹ Rohamosan szaporodtak a legkülönbélebb irányzatú politikai pártok. Tárgyalni kezdték a pártalapítás jogát tartalmazó törvénytervezetet, amely 1991 elején lépett hatályba. Kemecei 1992, 113–121., továbbá D’Encausse 2007, 302.

⁵⁹⁰ Ottawában ebből még semmi nem látszott, de három nap múlva Moszkva fejet hajtott. Görtemaker 2003, 755.

⁵⁹¹ Ez a szavazatoknak több mint 57%-a volt. Zsirinovszkij a szavazatok 5, 8%-át kapta. Jelcin pártellenzéki múltjának köszönhetőe óriási népszerűségét. A legtöbb szavazatot utána Rizskov volt szovjet kormányfő szerezte meg, s nem sokkal maradt mögötte Vlagyimir Volfovics Zsirinovszkij, az *Alkotmányos Demokrata Párt* vezetője. Zsirinovszkij 6, 2 millió szavazatával az egyetlen „új ember” az elnökjelöltek között, akinek az „ismeretlenség homályából” felbukkanva milliókat sikerült meghódítania. Intő jel, milyen programmal érte el ezt a sikert. Világpolitikai Dokumentáció, 1992. február, 68.

A Varsói Szerződés államairól (köztük Kelet-Németországról) Moszkva a gyakorlatban már 1989-ben lemondott. Ezekben az országokban 1990 folyamán szabad választásokat tartottak, amivel a baltiak függetlenségi küzdelméhez további impulzust adtak. 1990 júniusában Gorbacsov a németektől jutott egy ötmilliárd márkás hitelkerethez, amelyet július 13-án már ki is merített. 1990.szeptember 12-én Moszkvában befejeződtek a 2+4 tárgyalások és Németország már 1990.október 3-án, miután a szövetséges parancsnokság előző nap befejezte a munkáját Berlinben, korlátozások nélküli szuverén állam lett.⁵⁹²

1991 júniusában megtartották az első szabad választásokat Oroszországban és az Orosz Föderáció elnökévé Borisz Jelcint választották.⁵⁹³

1991 folyamán a Szovjetunióból kiválni szándékozó köztársaságok mozgalmá annyira felbőszített az SZKP vezetői közül néhányat, hogy „*a rend helyreállítására*” 1991. augusztus 19-én fegyveres puccsot szerveztek az orosz fővárosban, miközben Gorbacsov a Krimben nyaralt. A szovjet pártfőtitkárnak Borisz Jelcin, pontosabban a közben párhuzamosan kialakított orosz vezetés sietett a segítségére. Néhány hónap múlva Jelcin az, aki 1991. december 8-án aztán Sztanyiszlav Suskevics fehérorosz és Leonyid Kravcsuk ukrán elnökkel „*áldását adja*” a Független Államok Közösségének megalakítására. Ezzel Jelcin Gorbacsov lába alól húzta ki a talajt, aki csak 1991. december 25-én látta be, hogy nincs immár mit keresnie a Kremlben, és ekkor le is mondott.⁵⁹⁴

Az orosz jobboldali ellenzéki mozgalmak közül nem egy érvelt úgy, hogy a Szovjetunió 70 éves fennállása alatt az oroszokat elnyomták: *cionisták, szabadkőművesek szándékosan jutatták oda az országot, ahová a nyolcvanas évek közepére került.* Kétségtelen, hogy a szovjet rendszer milliósámmra jutott oroszokat is a gulagra és – nem közvetlenül, de közvetve, főként a Vörös Hadsereg vezérkarának harmincas évekbeli lefejezésével – a háború vágóhídjára. Azonban a nemzetiségi sorban élő nem orosz szovjet

⁵⁹² 2+4 tárgyalások = a két Németország és a négy, Németország megszállásában részt vevő nagyhatalom: a Szovjetunió, az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország. Szeptemberben Gorbacsov további hitelhez jutott Németországtól. Görtemaker 2003, 759-762.

⁵⁹³ Fukuyama 1994, 58.

⁵⁹⁴ Ezzel szűnt meg a Szovjetunió. Heller–Nyekrics 1996, 572–574. Egy nappal később, 1991. december 26-án, a Szovjetunió Legfelső Tanácsa megerősítette az Unió szétesését és feloszlatta magát. D’Encausse 2007, 307.

lakosság még az oroszoknál is jobban szenvedett ezektől a retorzióktól.⁵⁹⁵ A sztálini szocializmus kedvezményezettje a szovjet párt bürokráciája volt, amely személyi összetételében 1917 novembere után egyre oroszabbá vált. A forradalom idején az oroszok a soknemzetiségű bolsevik párt központi bizottságának 50–55%-át adták, ami már ekkor is kicsivel magasabb volt, mint az oroszok aránya az országban. 1939-re az oroszok aránya a központi bizottságban már csaknem 70%-ra nőtt.

A szovjet tagköztársaságokban Sztálin alakította ki azt a gyakorlatot, hogy a köztársasági első titkár helyettesének, a másodtitkárnak kötelezően orosznak kellett lennie. (Valójában az első titkár volt a „második”, mivel helyettese a központ, vagyis „Moszkva szemének és fülének” a szerepét játszotta). A másodtitkártól senki sem követelte meg, hogy tanulja meg a helyiek nyelvét és szokásait, ezek az emberek ezért a legritkább esetben vették maguknak a fáradságot, hogy ezt megtegyék. Bár a jellemző az volt, hogy az első titkár helyi, a „névadó nemzet” vagy „nemzetiség” képviselője⁵⁹⁶, de olykor előfordult, hogy az első titkár is orosz volt, mint például 1953 tavaszán a két szláv köztársaságban, Ukrajnában és Belorusziában.⁵⁹⁷ Ha nem is volt annyira lesújtó a helyzet, mint amennyire az az egykori „17 lett kommunista levelé”-ben megfogalmazódott, ám a mind határozottabban érvényesülő tendenciát találóan jellemezte: „a népek barátságának farizeus jelszava jegyében folytatott politika az orosz nagyhatalmi sovinizmus durva, leplezetlen megnyilvánulása”, amelyben a „leninizmus a nagyorosz sovinizmus spanyolfala”.⁵⁹⁸ A Sztálin halála után 1953. március 5-e és 15-e között megalakult szovjet felső vezetés ugyan még soknemzetiségű, azonban alárendeltjeik már túlnyomórészt oroszok voltak. 1953. június 12-én Berija az, aki az SZKP elnökségében előterjesztette a „szovjet nemzetiségi politika túlkapásai elleni határozat-tervezet”-et, amelyekben

⁵⁹⁵ Zemszkov 1991. adatokat közöl arról, hogy 1944 és 1947 között a nemzetiségi aránya a lágerek-szigeteken megtöbbszöröződött, és részarányuk is érzékelhetővé vált. Zemszkov 1991, 46–47. A gulagrendszer lágerekre, illetve enyhébb bánásmódban részesített telepekre oszlott. A nemzetiségi arányukat tekintve – például jóval többen kerültek lágerekbe, mint az oroszok. Zemszkov 1991, 56–58.

⁵⁹⁶ A helyieket, a névadó nemzetiségeket „tituláris” nemzetiségeknek is nevezték.

⁵⁹⁷ Két kivétel volt mindössze: Grúzia és Örményország, ahol Sztálin idején a másodtitkár is helyi volt. Később a gyakorlat itt is változott. Voltak egyébként olyan állások, amelyeket eleve csak oroszok, illetve eloroszosodott nemzetiségiak tölthettek be. Ilyenek voltak a különböző katonai körzetek illetve helyőrségek parancsnoki posztjai. A határőrcsapatok parancsnokai, a köztársasági KGB elnökei és belügyminiszterei, a vasúti- és a légiforgalom irányítói, a köztársasági hírközlési miniszterei, az országos jelentőségű vállalatok vezetői, a köztársasági központi bizottság főosztályvezetői az esetek döntő többségében szintén oroszok lehettek. Avtorhanov szóhasználatával élve: „miközben a Politikai Bizottság tagjai „internacionalistaként” határozták meg magukat, a szisztematikus etnikai genocídium – a Szovjet SzSzK nemzeti sajátosságai megsemmisítésének politikáját folytatták a gyakorlatban”. Avtorhanov 1976, 259–261.

⁵⁹⁸ Avtorhanov 1976, 265–266, illetve 261.

hangsúlyosan szerepelt a „*korenizacija*”, a helyi káderek megerősítésének, a nemzeti, nemzetiségi jelleg szükségességének és erősítésének a politikája. Ennek eredményeként Ukrajnában és Belorussziában helyiek lettek a köztársasági elnökök. Beriját viszont rá két héttel 1953. június 26-án letartóztatták. Hruscsov hatalomra kerülése a köztársaságokban némileg visszavetette ugyan a meghirdetett politikát, ám a szovjet elit további oroszosodásában Nyikita Hruscsov megjelenése mégis némi szünetet teremtett. A hatalomra jutott Hruscsovnak ugyanis – a Szovjetunió nemzetiségei közül – a Szovjetunió szláv nemzeteivel szemben például nem voltak fenntartásai. Vezetése idején sok ukrán és fehérorosz került az apparátusba, sok lett közülük területi bizottsági titkár, katonatiszt és miniszter. Ami az anyagi javak elosztását illeti, a Hruscsov-időszakban is mindent a fegyverkezés szükségleteinek rendeltek alá. E logika viszont az oroszoknak, pontosabban a köztársaságok közül főként az Oroszországi Szovjet Szocialista Köztársaság területén lakóknak kedvezett. Az 1959 és 1965 közötti hétéves tervben itt egy főre lebontva átlagosan 8 120 rubelnyi tőkét fektettek be, míg 13 további szovjetköztársaságban 5 073 rubelt. A kivétel erősíti a szabályt: Kazahsztánban a helyi „*államalkotó*” (kazah) népesség százalékaránya 30% körül mozgott, ám az egy főre jutó tőkebefektetés még az oroszországi szintet is meghaladta, a szovjet átlag két és félszerese volt. 1959 és 1965 között a kazahsztáni 12 527 rubellel szemben Belorussziában, Tadzsikisztánban és Moldáviában fejenként 5000 rubelnél kevesebb tőkét fektettek be.⁵⁹⁹

Hruscsov leváltása után az ukránok és a fehéroroszek pozíciói erősek maradtak a vezetésben, amiben szerepet játszhatott az, hogy a Hruscsov elleni összeesküvés egyik fő alakja az ukrán Seleszt volt. 1970-ben a Politikai Bizottság tizenegy tagja közül három volt ukrán és egy fehérorosz. A köztársasági másodtitkárok között – akik ellenőrizték a nemzetiségi pártkáderek tevékenységét – számos ukrán nevű szerepelt. A különleges bizalom jelének kell tekintenünk, hogy Ukrajnában és Fehéroroszországban ukrán, illetve fehérorosz volt a másodtitkár. Az orosz vezetők felnövekvő nemzedékében azonban egyre erősödött a nacionalizmus, és a peremvidékeken is izmosodtak a nemzeti mozgalmak. Ezek közül az ukrán kapott erőre, átítatva az ukrán értelmiséget, majd Ukrajna bizonyos pártköreit is. Mindez bomlasztotta az említett szláv szövetséget (amely egyébként is csak látszólagos volt, hiszen 1970-ben a KB minden titkára orosz volt). Az ukrán Seleszt leváltását „*nacionalista túlkapásainak*” bírálata kísérte. Menesztésével Ukrajna elvesztette

⁵⁹⁹ Avtorhanov I. A. Kurganov, „*The Nations of the U.S.S.R. and the Russian Question*”, Frankfurtban, 1961-ben megjelent könyvére hivatkozik. Avtorkhanov 1966, 327.

a Politikai Bizottságban elfoglalt második helyét, amelyet mint második legnagyobb tagköztársaság kapott. Ukrajna mellett hamarosan Fehéroroszország is elvesztette azt a privilégiumot, hogy a másodtitkáruk is ukrán, illetve fehérorosz legyen.

A Szovjet Hadsereget a második világháború után nemcsak nyelvében, hanem hagyományában is orosz, integrált fegyveres erővé változtatták. A kifejezetten az oroszok számára hátrányos népesedési folyamatok miatt⁶⁰⁰ azonban a hetvenes-nyolcvanas évekre az ország lakosságának ismét csak a fele volt orosz⁶⁰¹, de az ukránokkal és a beloruszokkal együtt a szlávok összesen 72 százalék körüli arányt képviseltek. Az oroszok aránya azonban eközben a tisztikarban 92 százalék körüli, vagyis 20 százalékkal magasabb, mint az egész népességben belül. A népesedési folyamatok miatt nem lehetett megjósolni, hogy mikor válik a helyzet – az oroszok szempontjából – kritikussá.⁶⁰² Ami a pártapparátust illeti, ugyanezt lehet róluk is elmondani – nemzetiségi szempontból a korábbinál jóval homogénebb pártelit alakult ki.⁶⁰³

Ráadásul az SZKP párttagságában is jellemzővé vált az oroszok túlsúlya.⁶⁰⁴ Nemcsak abszolút számokban múltak felül bármelyik nemzetiséget, hanem – az örményeket és grúzokat leszámítva – a Szovjetunió valamennyi nemzetiségénél nagyobb arányban voltak az SZKP tagjai.⁶⁰⁵ Orosz az 1985-ben főtitkári székbe ülő Mihail Gorbacsov is.⁶⁰⁶

⁶⁰⁰ Korrekt összefoglaló Gyóni Gáboré a Szovjetunió etnikai folyamatairól, amelyekből kiderül, hogy 1959-ig a Szovjetunió valamennyi köztársaságában hol és milyen arányban nőtt az orosz lakosság számaránya, továbbá az is, hogy alapvetően a muzulmán népességrobbanás miatt 1959-et követően főként a deli köztársaságokban hogyan csökkent. Ezek után igencsak érdekes tanulmányának záró megállapítása: *„...a szovjet nemzetiségi politika „elmélete” és „gyakorlata” is azt bizonyítja, hogy a Szovjetunió történetének orosz etnikai-nacionalista interpretációja nem állja meg a helyét.”* Juhász József 2009, 92.

⁶⁰¹ Hivatalosan 1989-re csökkent az oroszok aránya a Szovjetunióon belül 55%-ról 51%-ra. Ld. Gyóni Gábor : *Orosz birodalom volt-e a Szovjetunió?* In: Juhász József 2009, 91. Ennek ellenére azért lehet úgy fogalmazni, ahogy én is teszem, mivel a hetvenes évektől leállították a nemzetiségi statisztikák közzétételét, így a mortalitási adatokról sincs *“hivatalos”* ismeretünk.

⁶⁰² Mivel a szlávok, közülük is főként az oroszok számítottak a Szovjetunióon belül *„megbízhatónak”*, ezért a belbiztonsági alakulatok, a határőr- és a stratégiai rakétaegységek, a légiőr, a deszantegységek személyzetét közülük verbuválták. A többi nemzetiséget a gyalogsághoz irányították, de nem lehetett kiszámítani, hogy például a páncélosok között lesz-e egy bizonyos idő után elég orosz, ukrán vagy belorusz tiszt, illetve katona. Ld. Teresa Rakowska-Harmstone-nak a nemzetiségek és a szovjet hadügyről szóló tanulmányát! In: *Nationalities Factor* 1990, 72–88. 1988-tól Gorbacsovék új katonapolitika kialakítását is elhatározták, ami az orosz hegemonia megőrzéséről szólt, ám 1988 decemberében félmillió létszámcsökkenést kellett végrehajtania. Uo. 91–92.

⁶⁰³ Avtorhanov 1979, 193–201, továbbá I. N. N. 1980-as cikkét: *„Szovjetunió vagy Oroszország?”* Szilágyi 1989, 158, 160, 161–162.

⁶⁰⁴ Az oroszok 1986-ban a Szovjetunió népességének kevesebb mint 52 százalékát alkották, ennek ellenére a KB-titkárok 85 százaléka orosz volt. A miniszterek 83 százaléka orosz. A hadvezetésnek pedig a 88 százaléka! Mark Beissinger és Lubomyr Hajda tanulmánya. In: *Nationalities Factor* 1990, 307.

⁶⁰⁵ 1961-ben az SZKP 9,626 millió tagjából 6,117 millióan voltak oroszok. Az ország összlakosságának átlagosan 4,6%-a volt a kommunista párt tagja. Az orosz lakosság 5,4%-os részesedési arányát csupán a grúzok (6%; 170 000 párttag) és az örmények (5,7%; 161 000 párttag) múlták fölül. A Szovjetunió többi

A gorbacsovi glasznoszty-politika egyik maradandó eredménye, hogy kiadtak, illetve újra megjelentettek olyan műveket, amelyeket korábban „*nem volt szabad*” olvasni. E politika következtében lett a kilencvenes évek egyik újrafelfedezettje Nyikolaj Danyilevszkij, illetve Konsztantyin Leontyjev, és igen nagy visszhangot váltott ki az eurázsiai munkáinak megjelentetése. Így válhatott valóban ismertté Szavickij, Trubeckoj, Vernadszkij és Gumiljov, hiszen addig csak főként az emigrációban és igen kevesen ismerhették őket. Geopolitikai mondanivalójuk miatt az irántuk tanúsított érdeklődés a Szovjetunió felbomlása óta még talán erősödött is. Mackinder és társai, tehát a nemzetközi geopolitika iskolateremtői is soha korábban nem tapasztalt népszerűsége tettek szert.

A geopolitika mint oroszországi fogalom elterjesztéséhez nagymértékben járult hozzá a Liberális Demokrata Párt elnöke, Vlagyimir Volfovics Zsirinovszkij, aki az 1990-es júniusi oroszországi választások egyik nagy meglepetése volt. A választások során Zsirinovszkij Oroszország hanyatlásának a megállítását ígerte, azt, hogy „*az egykori superhatalomból nem lesz koldusnemzet. Úgy kell eljárunk – fogalmazott – a kisebbségekkel, ahogy azt Amerika az indiánokkal, Németország a zsidókkal tette. Igaz, a kaukázusi és az ázsiai délvidéktől meg kellene szabadítani Oroszországot.*” A Baltikum esetében azonban erről hallani sem akart. „*Ha a balti köztársaságok kiválnának, a nukleáris hulladékot a határ mentén kell eltemetni: a szemipalatyinszki kísérleti telepet a ti vidékekre helyezem ... ti, litvánok, betegségekől fogtok meghalni*” – hirdette. Elképzelései szerint „*Finnország ugyanúgy ősi orosz föld, mint Alaszka*”. Oroszországnak új világhatalommá kell válnia, amely egyenjogú Kínával, az Egyesült Államokkal és egy új állammal, amelynek a maga ősi területén való helyreállításához segítséget kívánt nyújtani: a nagy és szabad Poroszországról van szó.

Mivel Oroszország még nem érett a demokráciára, hatalomra jutása esetén Zsirinovszkij *katonai diktatúrát* ígért. A függetlenség kikiáltása Kijevben, Minszkben, Alma-Atában az ő szemében nem volt más, mint „*a Nyugat összeesküvése*”, amely

nemzetiségének – így a fehéroroszoknak és az ukránoknak is – kevésbé nyílt módjuk arra, hogy a párt tagjai legyenek. Avtorkhanov 1966, 171.

⁶⁰⁶ Az Andropovtól Gorbacsovig terjedő szovjet hatalmi politika kiváló ismertetését adja: Avtorhanov 1986.

Ukrajnát Németország, a Távol-Keletet a japánok kezére játssza, Közép-Ázsiát pedig Iránnak és Afganisztánnak szolgáltatja ki.⁶⁰⁷

Zsirinovszkij az 1993. decemberi választásokon pártjával az 1990-esnél is sikeresebben szerepelt.⁶⁰⁸ Zsirinovszkij magyarul is megjelent könyvében a klasszikus hatalmi politika szabályainak megfelelően a Németországgal való jó viszonyra kíván építeni, mert úgy gondolja, hogy tud Berlin részére területi kompenzációt nyújtani – egyébként nemcsak az oroszok, hanem a lengyelek rovására is – Kelet-Poroszországban. Franciaország számára az „*amerikai és a cionista befolyástól való megszabadulásban való segítséget*” tudja ajánlani, nekünk magyaroknak „*némi területet Romániából*”, a románoknak egy darabot Moldovából.⁶⁰⁹

Írásai tükrözik, hogy mi történik az országban, hiszen támaszkodva az oroszok birodalmi nosztalgiáira, jól érzékelhető élvezettel sértegeti az Amerikai Egyesült Államokat és Jelcin elnököt, a baltikumi valamint a krími orosz kisebbség helyzetére utalva pedig próbál együttérzést kelteni otthoni közönségében, és ami talán ennél is nagyobb fogékonyságot vált ki az oroszokból, azzal riogat, hogy amennyiben a „*demokraták maradnak hatalmon, ötven év múlva ... azok, akik a Csendes-óceántól az Uralig terjedő területen élnek, kínaiul fognak beszélni*”.⁶¹⁰

⁶⁰⁷ Time, 1992. február 17. Cikk a nemzetközi sajtóból 1992/13. (március 26.) 21. Der Spiegel, 1992/7. Cikk a nemzetközi sajtóból 1992/10. (március 5.) 18–20.

⁶⁰⁸ A 1993. december 12-i дума-választásokon a Liberális Demokrata Párt (LDPR), vagyis Zsirinovszkij pártja 22,9%-kal a pártlistán a legjobb eredményt érte el, ennek ellenére az Oroszország Választása (Vibor Rossziji) alakított kormányt Jegor Gajdarral az élen. Tyerescsenko 2004, 414.

⁶⁰⁹ Sőt, a Szentpétervár melletti Viborg városát, finnül Viipurit, amelyet a Szovjetunió a második világháború után csatolt el, hajlandó lenne visszaadni Finnországnak. Zsirinovszkij 1993, 203–204.

⁶¹⁰ „*Grúzia és Abházia független állam. Oldják meg ők maguk gondjaikat ... Az amerikai állam mindössze kétszáz éves. Amikor ott még csak prérók voltak és tolldíszben pompázó indiánok, Oroszországnak már hatalmas kultúrája ... volt, Oroszország már nagyhatalom volt – orosz birodalom ... Minden állam számára a tengeri határok jelentik a legmegfelelőbb határokat. ...Az, hogy Oroszország kétszáz év alatt erős állammá fejlődött, éppen a tengereknek köszönhető. Borisz Nyikolajevics Jelcin, az ő uráli csölátásával ezt nem képes felfogni. Tőlünk pedig szép lassan még a tengereket is elvették. Valamikor mi vittük a civilizációt a Krimbe ... Milyen alapon kell az oroszoknak a Krimben idegen nyelvet tanulni ..Ez tehát nem más, mint megaláztatás. ... Ha a demokraták maradnak hatalmon, ötven év múlva az önök unokái, azok, akik a Csendes-óceántól az Uralig terjedő területen élnek majd, kínaiul fognak beszélni.*” Zsirinovszkij 1993, 227–231, továbbá: „*Ha nem változtatunk a jelenlegi politikánkon, a kínaiak békésen elfoglalják ezt a vidéket, egyszerűen azért, mert nálunk a primorszki határterületen csak hatmillió ember él, a kínaiak pedig Mandzsúriában százmillióan vannak.*” Zsirinovszkij 1993, 232.
„*Ma Konstantinápolyban törökül beszélnek. Ötszáz évvel ezelőtt görögül, olaszul, bolgárul beszéltek, ma már mindenki törökül. 1915-ben a törökök lemészároltak másfél millió örményt. Így csináltak történelmet a törökök.*” Zsirinovszkij 1993, 233.

Zsirinovszkij átvesz a pánszláv ideológiából is egyszerűen érthető mondatokat, azonban ebben ki is merül e doktrína iránti elkötelezettsége.⁶¹¹ Főként belpolitikai üzenete van annak, hogy Oroszországban egységes, erős államra számít, amely nem osztható „ukrajnákra, belorussziákra, tatársztánokra, jakutiákra, de semmi másra sem”.⁶¹² Jellemző, hogy elismerő szavakkal emlékszik meg Sztálin kegyetlen nemzetiségi politikájáról.⁶¹³

Nyilván belpolitikai okai vannak, hogy a kommunistákkal kapcsolatban álláspontja kifejezetten semleges.⁶¹⁴ *Az utolsó csapás délre* című írásában írja le azt, hogy mit kell csinálni: „Oroszország ... végrehajtja az utolsó nagy hadjáratát délre.”⁶¹⁵

Látható, hogy az orosz külpolitika irányultságát tekintve Zsirinovszkij a pánszlávoktól, illetve az eurázsiaiaktól eltérően a déli irányú terjeszkedést tartja kedvezőnek. Konceptiója azért állt gyenge lábakon, mert a Szovjetunió évtizedes háborúja Afganisztánban már megmutatta e politika „korlátait”, a világpolitika legdinamikusabban fejlődő térsége pedig nem abban az irányban van, amerre Zsirinovszkij perspektívát látott a terjeszkedésre. A világpolitika sorsának változása persze nem hagyta nézetrendszerét érintetlenül, hiszen a NATO Szerbia elleni légitámadásai után írt munkája a geopolitika és a pánszlávizmus igen közérthető ötvözésére tett kísérlet.⁶¹⁶

Bár Zsirinovszkij a geopolitika népszerűsítője, viszont nem tartozik annak művelői közé. Az új orosz geopolitikus nemzedék egyik legtermékenyebb képviselője, aki rendkívüli aktivitása miatt is kiemelkedik közülük: Alekszandr Dugin, aki elismeri, hogy összeomlott a szovjet–amerikai bipoláris rendszer, de ennek ellenére amellet tör lándzsát, hogy ilyen rendszerre mégis szükség van.⁶¹⁷ 2004-ben megjelent könyvében szintén a

⁶¹¹ De a „pravoszláv szerbek, hős testvéreink, nem adják meg magukat egykönnyen, férfiasan szembeállnak a veszedelemmel, akárcsak mi, oroszok. ... ENSZ-zászló alatt gyilkolják szláv testvéreinket...” Zsirinovszkij 1993, 239.

⁶¹² Zsirinovszkij 1993, 234.

⁶¹³ „Mi sohasem voltunk hívei Sztálinnak, de ... a nemzetiségi kérdés megítélésében neki volt igaza.” Zsirinovszkij 1993, 244.

⁶¹⁴ „...létre kell hozni Oroszország erős államát ... A mi pártunkban nincs antikommunizmus, de nem vagyunk a kommunista ideológia elkötelezettjei sem.” Zsirinovszkij 1993, 233.

⁶¹⁵ „...kijut az Indiai-óceánra, hiszen az oroszok szövetségesei délen az arabok lehetnek, mindenekelőtt Irak”. Zsirinovszkij 1993, 190, 257.

⁶¹⁶ Zsirinovszkij amerikai, illetve német érdekeltséget vél felfedezni Jugoszlávia „geopolitikai terének feldarabolásában”. Zsirinovszkij 1993, 33–40, 52–54.

⁶¹⁷ *Osztovi geopolityiki. Geopolityicseszkroje buducseje Rosszii–Miszlity prosztransztvom*. Sajnos a magyar fordításból nem derül ki, hogy mikor született Dugin írása, csupán a fordítás alapjául szolgáló mű kiadási dátuma adott, ami 2000-es keltezésű. Gazdag–Siselina 2004, 336, illetve a kiadás dátumát illetően uo. 368.

másik pólus szükségességére hívja fel a figyelmet, és e pólusnak – szerinte – változatlanul Oroszországnak kell lennie.⁶¹⁸

Mackinder frazeológiáját követve az ún. *parti területeket* kívánja Oroszország szövetségesévé tenni, miközben azt is kijelenti, hogy „*Oroszország egyik leglényegesebb geopolitikai igénye a birodalomépítés*”.⁶¹⁹ Ami a 20. század két világégését illeti, álláspontja lényegében ugyanaz, mint az eurázsiaiaké volt. Szerinte Oroszország az első és a második világháborúban „*öngyilkos konfliktusba keveredett a saját természetes geopolitikai szövetségeseivel, a kontinentális közép-európai hatalmakkal: Ausztria–Magyarországgal és Németországgal*”.⁶²⁰ Lényegében tehát visszatért ahhoz a korábbi orosz hagyományhoz, amelynek lényege, hogy Európát Oroszországnak Németországgal közösen kell igazgatnia. Az ún. „*köztes*”, vagyis a kelet-európai zónát, amelyről megállapította, hogy „*elsősorban szláv térség*”, nem érzi a sajátjának,⁶²¹ ami főként azért érdekes, mert eszerint nem számít komolyan a térségben élő szláv népek támogatására sem. Dugin úgy gondolja ugyanis, hogy „a szlavofil geopolitika helyett vissza kell térni az Oroszország németellenes politikáját nyugaton és japánellenes politikáját keleten kizáró eurázsiai tervekhez”.⁶²²

1989-től kezdve, amikortól a szovjet struktúrák bomlása felgyorsult, nekifogtak az „*orosz struktúrák*” kialakításának. Gorbacsovnak nem volt Kelet-Európa-politikája, és 1989 decemberében a Bush elnökkel Málta szigetén szervezett találkozóan a szovjet

⁶¹⁸ Dugin 2004, 426.

⁶¹⁹ Gazdag–Siselina 2004, 337–338.

⁶²⁰ Dugin lényegében leszámol az orosz tradícióban igen kitartó tengerszoros-orientációval és a pánszlávizmussal is: „*A szerb követelések támogatása, a Boszporusz és a Dardanellák felelőtlen mítosza ... Oroszországot olyan politikai szerep betöltésére kényszerítette, ami nemcsak hogy nem az övé, hanem egyenesen ártalmára van.*”

„*A szlavofil geopolitikai utópia Oroszországnak a cárijába, az egyházába és a birodalmába került, és csak az eurázsiai orientációjú bolsevikok eljövetele mentette meg az országot attól, ... hogy ... regionális hatalommá degradálódjon.*” Gazdag–Siselina 2004, 345.

⁶²¹ Arra is hajlandó, hogy Nyugat-Ukrajna néhány régióját, így Kárpátját „veszni hagyja”. Finnországban viszont a svéd–finn és a norvég–finn határon orosz csapatokat állomásoztatna, miközben a balti államokról, Litvániát leszámítva, inkább lemondana. Romániát „*köztes államként*” kezeli. Gazdag–Siselina 2004, 355, 361.

⁶²² „*Szakítani kell a magát „orosz nacionalizmusnak álcázó atlanti vonallal*”. Dugin egyértelműen a Moszkva–Berlin tengely mellett kötelezi el magát. Gazdag–Siselina 2004, 353.

pártfőtitkár le is mondott a kelet-európai térségről,⁶²³ ami az egy évvel korábbi előzmények után nem volt igazán meglepő.⁶²⁴

1989 augusztusában a baltikumiai „*élőláncos*” tüntetéseket szerveztek,⁶²⁵ Hegyi Karabahból, Moldvából és Grúziából pedig fegyverropogás hallatszott.⁶²⁶

Antall József már 1990 júniusában javasolta,⁶²⁷ és ezért aztán nem volt váratlan, amikor 1991 februárjában Budapesten a visegrádi országok bejelentették, hogy a Varsói Szerződést fel kell oszlatni.⁶²⁸ Ezt megelőzően Gorbacsovék elvben hozzájárultak Németország egyesítéséhez. A gyakorlatban erre 1990. október 3-án, Berlin fővárossá tételével a németek sort is kerítettek. Baker amerikai külügyminiszter 1990. február 9-én azért utazott Moszkvába, hogy meggyőzze Gorbacsovot: a Szovjetunió jobban jár egy NATO-n belüli egyesített Németországgal, mint egy semlegessel.⁶²⁹ Az Orosz Föderáció Népi Küldötteinek első kongresszusán, amikor Jelcint elnökké választották, 1990. június 12-én határozatot fogadtak el Oroszország állami szuverenitásáról.⁶³⁰ Az egy évvel későbbi, 1991-es augusztusi katonai puccsot Borisz Jelcin jól fel tudta használni az orosz hatalmi struktúrák megerősítésére és a szovjet struktúrák gyengítésére.⁶³¹

Formálisan a Szovjetunió feloszlását a három szláv köztársaság vezetői határozták el 1991 decemberében. A Szovjetunió feloszlásával az Oroszország területén élők nyertek is, és veszítettek is. A birodalom népessége csaknem a felére zsugorodott, viszont területi és gazdasági vesztesége nem volt ekkora mértékű.⁶³² Ráadásul az ország

⁶²³ „Gorbacsov 1989 decemberében Máltán végérvényesen feladta Kelet-Európát. Gyakorlatilag 1989 őszétől, vagy talán már tavaszától a szovjet külpolitikának nem volt Kelet-Európa politikája.” Font–Krausz–Niederhauser–Szvák 1997, 628.

⁶²⁴ Az amerikai Bugajski azt hangsúlyozza, hogy Gorbacsov már az ENSZ közgyűlésének 1988. december 7-i ülésén kijelentette, hogy a „kelet-európaiak számára biztosított a választás szabadsága”. Bugajski 2004, 6, 237.

⁶²⁵ Font–Krausz–Niederhauser–Szvák 1997, 616.

⁶²⁶ Heller–Nyekrics 1996, 565.

⁶²⁷ A Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének 1990. június 7-i üléséről részletesen ír visszaemlékezéseiben Für Lajos. Antall József bejelentésének fogadtatásának hangulatáról hiteles leírásnak tűnik. Für 2003, 131–140. Mindemellett érdemes megjegyezni, hogy 1989 szeptemberében az SZKP KB biztos volt benne, hogy a lengyel vezetés ki fog lépni a Varsói Szerződésből. Gajdar 2007, 295.

⁶²⁸ A formális aktusra egyébként valamivel később, csupán 1991. július 1-jén került sor Prágában. Asmus 2003, 40–41.

⁶²⁹ Közben 1990 nyarán a NATO kijelentette, hogy nem tekinti a továbbiakban ellenségnek a Szovjetuniót. Asmus 2003, 33–34.

⁶³⁰ Ennek értelmében ettől kezdve vétőjoguk volt a szovjet képviseleti szervek hozta törvényekre. Bezborodov 2001, 299.

⁶³¹ Jelcin 1991. augusztus 23-án felfüggesztette az OFSZK kommunista pártjának tevékenységét, majd 1991. augusztus 20-án az Oroszország területén lévő szovjet fegyveres erők főparancsnokává nyilvánította magát. Heller–Nyekrics 1996, 572–573.

⁶³² Az Orosz Föderáció a Szovjetunió területének 76%-át, lakosságának 51%-át, gazdasági potenciáljának 59%-át örökölte. Ásványkincsei, a világ gázvagyonának harmada, az olajkészletek 5%-a. Eltekintve a balti

lakosságán belül az oroszok száma minden korábbinál nagyobb arányúra, 84% körülire növekedett.⁶³³ Igaz, jelentős, 25 milliós orosz kisebbség jelent meg a volt Szovjetunió nem Oroszországhoz tartozó országaiban.⁶³⁴

A Szovjetunió Reagan amerikai elnök beiktatásával kezdődő és Gorbacsov lemondásával végződő időszakáról elmondhatjuk, hogy a Brezsnyev-korszak gyarmati felszabadító mozgalmakat támogató politikája szórványos előnyökkel járt ugyan a Moszkva számára, de lényegi eredményeket nem produkált. Nehéz is lett volna, hiszen Afrika, Délkelet-Ázsia országai messze estek a Szovjetuniótól. Afganisztán 1979-es elfoglalása pedig azért volt különösen szerencsétlen az oroszok számára, mivel kívül esett azon a zónán, ahol a Nyugat már megszokta, hogy szovjet katonák tartózkodnak: ez terület nem tartozott Kelet-Európához, ahol a Brezsnyev-doktrína érvényesítésekor a szabad világ felemelte a hangját ugyan, de ennyiben ki is merült a tiltakozása. Az afganisztáni katonai beavatkozás miatt az oroszokat imperialista politikával lehetett vádolni, ahogy ezt a kínaiak meg is tették. Ráadásul itteni jelenlétük meggátolta őket abban, hogy klasszikus befolyási szférájukban akarataikat „a szokásos módon” érvényesíteni tudják: Lengyelországban, ahol az 1980-as években a Szolidaritás mind népszerűbb lett, nem alkalmazták a Brezsnyev-doktrínát. Az SS-20-as rakéták európai telepítése Nyugat-Európában felkorbácsolta az indulatokat Moszkva ellen, ahol a Pershingek és Tomahawkok rendszerbe állítása után rájöttek, hogyha vesztég maradtak volna, jobban jártak volna. Mindehhez társult, hogy 1981-től egy olyan elnök került az Egyesült Államok élére, aki a fegyverkezési versenyben eszközt látott a Szovjetunió tönkretételére. Ronald Reagan a rakétapajzs kialakítására összpontosított kutatásfejlesztéssel igyekezett semmivé tenni a Szovjetunió támadó potenciálját, Afganisztánban pedig a mudzsahedineket Stinger-rakétákkal látta el. A Brezsnyev-korszakban sem tudták a szovjet vezetők kiküszöbölni, hogy a Szovjetunió ne szoruljon szinte állandóan gabonabehozatalra, a birodalom kivitelében a földgáz- és nyersolaj volt az az árucikk, amelyből az országnak komoly bevétele származott. Ám a szénhidrogének termelése már egy évvel azt megelőzően visszaesett, hogy a nemzetközi piacon ezek ára drasztikusan csökkent volna, vagyis az állam bevételei 1987-től minden előzetes számítást meghaladóan drasztikusan

államoktól, pusztán gazdasági szempontból a Szovjetunió szétesésének Oroszország volt a legnagyobb nyertese. 1990-ben Oroszország adta a köztársaságok közötti transferek 68%-át. Idézi Deák 2005, 39–40.

⁶³³ Deák 2005, 44.

⁶³⁴ Narocsnyickaja 2004, 12. , továbbá Pap–Tóth 1997, 146. A tanulmány szerzője emellett megállapítja, hogy Ukrajna 20,3%-a, Kazahsztán 36%-a, Lettország 34%-a, Észtország 30,3%-a, Kirgizisztán 21,5%-a orosz ajkú.

zsugorodtak. Miután a kelet-európai blokkban csökkent a lágerfegyelem, a Szovjetunió 1988-ban lemondott a Brezsnyev-doktrína alkalmazásáról és Gorbacsov hatalomra kerülése után a glasznosztynak és a demokratizálódásnak köszönhetően a nemzeti-nemzetiségi mozgalmak a Szovjetunió belül is erőre kaptak, a Szovjetunió külpolitikai aktivitása a fegyverzetcsökkentési tárgyalásokban merült ki. 1989 elejére Afganisztánt elhagyta az utolsó szovjet katona és rá bő egy évvel a kelet-európai térségben szabad választásokat tartottak. Németországgal is megkötötték a békeszerződést és az 1991-es nyári puccskíséret csak felgyorsította a szuperhatalom agóniáját, amely a három szláv köztársaság év végi megegyezésével teljesedett be. A hidegháború majd fél évszázad múltán a bipoláris világ egyik pólusának szuperhatalomból nagyhatalommá zsugorodásával békésen szűnt meg. Tegyük hozzá, hogy Oroszország így is, továbbra is a világ legnagyobb területű és nyersanyagokban rendkívül gazdag állama maradt.

XII. rész

AZ EGYPÓLUSÚ VILÁG

Azután, hogy megszűnt a Szovjetunió, és 1992 januárjától Borisz Jelcin kezébe került a főhatalom, az ország hétköznapi életében érzékelhetően nem változott semmi. Az 1992-es esztendő bizonytalanságot hozott a Kreml életébe, mivel gazdasági okok miatt Jelcin is rá volt szorulva a külföld támogatására,⁶³⁵ de ez nem volt újdonság, hiszen Gorbacsov hatalmának második felében érezhető volt a gazdaság összerokadása. Az új, az 1992. január 1-e utáni Oroszország történelme során régóta nem volt ennyire homogén, s közben 25 millió orosz került az ország határain túlra –, ám területén közel 20 százaléknyi, majdnem ugyanekkora összlétszámú, jelentős részben muzulmán népesség él, amely viszont több nemzetiséghez tartozik. A jelentős részt türk tatárokkal, baskírokkal, csuvasokkal és a nem türk de muszlim észak-kaukázusi népekkel (oszétokkal, csecsenekkel) az együttélés nem bevándorlás, hanem az oroszok más nemzetek területén végrehajtott előrenyomulásának az eredménye.⁶³⁶ Moszkva elvesztette európai területei jelentős részét, miközben ázsiai birtokainak jelentős részét továbbra is megőrizte, így ázsiai karaktere erősödött. Oroszország Jelcin után továbbra is amorf állam benyomását keltette. Továbbra sem lehetett tudni, hogy az ország feldarabolódása megáll-e az Orosz Föderáció határainál.

Míg Tatársztánban például 1992 márciusában sikerült népszavazást tartani és vezetői 1994 februárjára megállapodást írtak alá a moszkvai központtal, a lényegesen kisebb népességű Csecsenföld más utat járt be, bizonyítva, hogy nincs közvetlen összefüggés egy probléma súlya és a népesség számbeli nagysága között.⁶³⁷ 1992 közepén új szó született: a *közel-külföld*, amely az egykori Szovjetunió nem oroszországi részét jelentette. Mindez a külpolitika tévesztését okozta, amit súlyosbított,

⁶³⁵ 1991 és 1996 között az orosz GDP éves átlagban 8 százalékkal csökkent. (Az évtized végére az olasz vagy a spanyol össztermékkel lehetett összemérni.) Nemzeti identitás és külpolitika 2003, 111. Másként számolva: 1990 és 1995 között az orosz gazdaság összesen 50 százalékkal visszaesett. Todd 2003, 152.

⁶³⁶ Innen az oroszok önmeghatározásának a bizonytalansága: használják az orosz és Jelcin idején főként az oroszországi elnevezést is. D'Encausse 2007, 309–310.

⁶³⁷ 1992-ben a köztársaság különvált az ingusoktól, és 1994 decemberétől gyakorlatilag háború zajlott az észak-kaukázusi térségben, az elkövetkező években terrorcselekményekkel rettegésben tartva nemcsak a régiót, hanem az egész Orosz Köztársaságot. A csecsenek összlélekszáma egyébként milliós nagyságrendű. D'Encausse 311–312.

hogy a szilárd pártirányítás helyett másfajta, gyakran egymással párhuzamos struktúrák alakultak ki.⁶³⁸ Kozirjev külügyminiszter közvetlenül az elnöknek, Jelcinnek tartozott elszámolással.

Az országban a kuponos privatizációnak is köszönhetően óriásira szökött az infláció. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy Moszkva mellett Péterváron is új erőre kapott az újpogány mozgalom és erősebb lett az 1990-ben Orosz Nemzeti Egységnek keresztelt neonáci mozgalom is.⁶³⁹ Igaz, Zsirinonvskijék népszerűségével nem tudták felvenni a versenyt.⁶⁴⁰

Hozzájárult a feszültséghez, hogy 1991 óta dúlt a boszniai háború. Ezzel egyidőben a korábban a Varsói Szerződéshez tartozó közép-európai országok területéről 1992 végéig befejezték a szovjet csapatok kivonását.⁶⁴¹

A bipoláris világ eltűnése után felmerült a kérdés, mi legyen azokkal az intézményekkel, amelyek a két tömb kialakulása után születtek? A Varsói Szerződés feloszlata után logikus lett volna a NATO-t is megszüntetni, hiszen a bipolaritás után látszólag semmi sem indokolta a szervezet további létét. Ennek viszont pont az ellenkezője következett be. A visegrádi országok 1992 májusában hivatalosan kérték a teljes körű NATO-tagságot.⁶⁴² A NATO bővítése mellett szólt, hogy az 1991 nyara után mézárásokba torkolló boszniai válságban az Európai Unió nem rendelkezett az atrocitások megfékezéséhez szükséges eszközökkel.⁶⁴³ 1992 nyarán új kifejezés született mindarra, ami Boszniában zajlott: „*etnikai tisztogatás*”.⁶⁴⁴

⁶³⁸ A külügyminisztérium mellett például FÁK-ügyi minisztériumot hoztak létre, amely rivalizált a külüggyel, ráadásul az elnök is kialakította saját külügyi kabinetjét. Deák 2005, 67.

⁶³⁹ Stephen Shenfield könyvet írt ezekről a mozgalmakról és pártokról és annak a lehetőségét is vizsgálta, hogy mennyiben lehet „*kötni*” őket az orosz hagyományhoz: Jurij Szamarinhoz, Rosztyiszlav Fagyejevhez, Danyilevskijhez, az ún. „*forradalmi konzervatívizmushoz*”. Shenfield 2001, 26–27.

⁶⁴⁰ Ennek, vagyis a Russzkoje Nacionalnoje Jegyinsztvónak a vezetője A.P.Barkasov. A párt jelvényében szerepelt a horogkereszt. I.I.Szinjavin pétervári művész és publicista az Egyesült Államokból 1986-ban tért vissza és a Nyugat ellenségévé vált. K.V.Szidaruk a Venédek Szövetségét vezette 1990 nyara óta. Snyirelman 2012, 122–127. Valamennyien a kisebbségekben látták a bajok okozóit. 1991 májusában a Russzkaja Partyija kongresszusán V.Korcsagint választják vezetőjüknek. A mozgalmak egyesületeket alapítottak és igen népszerűek lettek a skinheadeknél. 2009 januárjában a MacDonaldsnál történt robbantás után a hatóságok határozottabban léptek fel ellenük. Snyirelman 2012, 248–250.

⁶⁴¹ Asmus 2003, 39. Magyarországról 1991 júniusában, Csehszlovákiából 1992 júniusában, Lengyelországból 1992 októberében, Litvániából 1993 augusztusában, Észtországból 1994 augusztusában és Lettországból 1994 augusztusában vonultak ki. Bugajski 2004, 237.

⁶⁴² Antall József, Václáv Havel és Lech Walesa 1992. május 6-án az amerikai vezetés tudomására hozta Prágában, hogy céljuk a teljes körű NATO-tagság. Ez nemcsak az oroszokat, hanem az amerikaiakat is meglepte. Asmus 2003, 49.

⁶⁴³ Asmus 2003, 43.

⁶⁴⁴ Angolul „*ethnic cleansing*”-nek mondják. Asmus 2003, 54.

Közben a volt szovjet államszövetség felbomlása után ki kellett alakítani az új Oroszország struktúráját. A „szuverenitások forradalmának” csúcspontján, 1993 nyarán az országot majdhogynem konföderációvá minősítő alkotmánytervezetet hagytak jóvá. Ezt sohasem szentesítették, de ennek ellenére 1994 elejéig nem lehetett megnyugtatóan lezárni az orosz államforma körüli vitákat.⁶⁴⁵

Az 1992-es amerikai elnökválasztáson induló demokrata jelölt, Bill Clinton gazdaság- és társadalomfilozófiájának magvát az a gondolat alkotta, hogy az egyének és a kormány kölcsönös felelősséggel tartoznak egymásnak, amit ő „*Új Egyezségnek*” hívott.⁶⁴⁶ Ezzel nyerte meg a választásokat, igaz, emellett az 1992-es elnökválasztási kampányában élesen bírálta Busht, amiért nem volt hajlandó aktívan beavatkozni a jugoszláviai polgárháborúba. Clinton itt azt ígérte, hogy a szerbek ellenfeleit fogja támogatni oly módon, hogy feloldja a harcoló felek ellen bevezetett fegyverembargót, amely főként a nem szerbek számára volt kedvezőtlen, hiszen a szerbeknek voltak fegyvereik.⁶⁴⁷ A nemzetközi szervezet 1994 végén NATO-légicsapásokat engedélyezett a szerb állások ellen, ami nem akadályozta meg őket abban, hogy 1995 nyarán Srebrenicánál több ezer muzulmán menekültet meggyilkoljanak. Válaszul még komolyabb NATO légi csapások következtek. Az Egyesült Államokban, Daytonban novemberben Bosznia-Hercegovinát a szerb, a horvát és a bosnyák miniszterelnök részvételével felosztották: egy részén létrehozták a Szerb Köztársaságot, a maradék területen pedig hatvanezer fős NATO-katonaság biztosította a rendet, köztük tízezer amerikai. Ezzel párhuzamosan a koszovói albán többség is egyre erőteljesebben követelte a függetlenséget.

1992 januárja és 1993 októbere között nem látszott kizártnak, hogy Oroszország az orosz nemzeti ideológia alapján rendezkedik be. Ez új orosz határok meghúzását, illetve a meglévők kiigazítását, az azok mentén élő oroszok egyesítését, az ukrán–orosz–fehérorosz egység kialakítását jelentette volna.⁶⁴⁸ Ukrán-orosz vonatkozásban igen korán felmerült a Krím-félsziget, a kelet-ukrajnai, sőt a déli és délnyugati többségében oroszajkú

⁶⁴⁵ Az 1994 decemberében indított csecsenföldi háború már csak e folyamat utolsó fázisa volt, hiszen a csecsenföldi politikusok függetlenedni szerettek volna, viszont a tartományi különállásnak itt nem volt olyan előzménye, mint például a balti államok esetében. Deák 2005, 40–42.

⁶⁴⁶ New Covenant volt az angol neve. Magyarics 2008, 189.

⁶⁴⁷ 1992 és 1995 között körülbelül 200 000 ember esett áldozatul a Nyugat-Balkánon zajló harcoknak. Többségük a bosznia-hercegovinai bosnyákok közül került ki. Magyarics 2008, 195.

⁶⁴⁸ A programot nagy nyilvánosság előtt először Alekszandr Szolzsenyicin foglalta össze 1990-ben, ami akkor óriási felzúdulást váltott ki, nem kis mértékben amiatt, mert 1990-ben még senki sem gondolt a Szovjetunió felbomlására. Szolzsenyicin 1990.

ukrajnai területek Oroszországhoz csatolásának a lehetősége a Dnyeszter-menti Köztársasággal együtt, ám ekkor Ukrajna teli volt taktikai atomfegyverekkel és voltak stratégiai atomrakéták is a területén.⁶⁴⁹ A nacionalista alternatíva – ezen kívül – konfliktust idézett volna elő Oroszország etnikai kisebbségeivel, ami akár Oroszország szövetségi rendszerét is szétzilálhatta volna. A kommunisták pedig ezzel nem lettek volna elégedettek: ők a teljes szovjet térséget akarták volna helyreállítani! Ebben az esetben viszont Oroszország nemcsak a környező államokkal került volna összeütközésbe, hanem a világpolitika meghatározó hatalmaival is.⁶⁵⁰ Ilyen körülmények között nem csoda, hogy „*a jelcini időszak első két-három évében a külpolitikával szemben támasztott egyik legfőbb elvárás a konfliktuscsökkentés (volt)*”.⁶⁵¹

Mivel 1992 a sokkterápia jegyében zajlott, Jelcin az év decemberében felmentette Jegor Gajdar ideiglenes miniszterelnököt és a mérsékelt Viktor Csernomirgyint nevezte ki a helyébe. Ettől az orosz parlament szemében az elnök népszerűsége nem nőtt, ahol a képviselők mindent megtettek a privatizációs folyamat megállításáért. Már 1993 tavaszán patthelyzet alakult ki az elnök és a parlament között, amit szeptemberre az elnök a parlament felosztatásával látott feloldhatónak, amely viszont nem engedelmeskedett.⁶⁵² Az orosz törvényhozás és az elnök gyakori szembenállása tehát szűkítette az ország amúgy sem tág mozgásterét. A дума ellenállását megelégedő Jelcin 1993 októberében parancsot adott a moszkvai fehér ház, vagyis a parlament ostromára. Ezzel elnémította a neki nagyon

⁶⁴⁹ Ukrajna területén volt a szovjet robbanófejek majd ötöde. 1991. augusztus 26-án Jelcin sajtó-titkára: Voscsanov – a balti államokat leszámítva – figyelmeztette azokat az államokat, amelyek nem hajlandók aláírni a szövetségi szerződést, hogy Oroszország felülvizsgálhatja velük fennálló határait. A jelentés igényeket fogalmazott meg Észak-Kazahsztán, a Krím és a balparti Ukrajna egy részével kapcsolatban. Moszkva főpolgármestere, Popov 1991. augusztus 27-én és 28-án Ukrajna számára még radikálisabb területi követeléseket fogalmazott meg: az Odesszai terület és a Dnyeszter menti köztársaság is közte volt. A taktikai atomfegyvereket 1992. május 6-án szállították Oroszországba. A stratégiai atomfegyverzetet pedig Ukrajna az Egyesült Államoktól kapott garanciák és kompenzációk után volt hajlandó átadni Oroszországnak. 1994. január 14-én írták alá az erről szóló megállapodást és 1996. június 1-én teljesítették is. Gajdar 2007, 421,423-426.

⁶⁵⁰ A „*posztszovjet térség határainak az etnikai kritériumok szerint való újrarajzolása sem volt összeegyeztethető a térség orosz égisz alatt történő újraszervezésének céljaival. A teljes szovjet térséget reintegráló törekvések és a nemzeti határok mentén való országépítés közti konfliktus nagyban megosztotta a nemzeti tábor, csökkentve érdekérvényesítési képességüket. Ugyancsak jelentős tábort mondhatott maga mögött a Szovjetunió helyreállítását követelő politikai irányzat.*” Deák 2005, 44.

⁶⁵¹ Deák 2005, 42.

⁶⁵² 1992-ben a kuponos privatizáció következtében dollártízmilliárdok áramlottak külföldre, óriási tőkekoncentráció ment végbe, amit a kuponos privatizáció következményeként hatalmas korrupció kísért. Jelcin 1993. április 25-re bizalmi népszavazást írt ki a saját személyére, amelyen a szavazópolgárok többsége mellette állt ki. 1993. szeptember 21-i rendeletében oszlatta fel a parlamentet, aminek következtében kirobbant a konfliktus. Keskeny Ernő 2012, 102-106.

nem tetsző hangokat,⁶⁵³ de tüstént új parlamenti választásokat írt ki. Megszívlelve a korábbi két esztendő tapasztalatait, Jelcin új alkotmánytervezetet dolgoztatott ki, amelyben az elnök hatalma a korábbinál lényegesen nagyobb lett. Az új alkotmány a dumával való huzavona lehetőségét így a korábbi töredékére csökkentette.

A parlamenti választásokkal egyidőben tehát az emberek az új orosz alkotmányról is szavazhattak. Így nem volt akkora kudarc Jelcin számára, hogy az 1993 őszi parlamenti választásokon Zsirinovszkij Liberális Demokrata Pártja (LDPR) aratta a legnagyobb sikert.⁶⁵⁴ Az orosz parlament ugyanis azzal, hogy Oroszország *elnöki köztársasággá* alakult át, lényegesen veszített korábbi hatalmából.⁶⁵⁵ Az orosz politikusok többsége a Jegor Gajdar miniszterelnök kezdeményezte liberális gazdasági reformokat 1992-ben és 1993-ban „*az orosz érdekek elleni merényletnek*” és „*az amerikai kívánságok felesleges teljesítésének*” tekintette. 1993 végére az oroszok azt is érzékelték, hogy a közép-európai országok NATO-csatlakozását nem fogják tudni megakadályozni.⁶⁵⁶

Az 1993 novemberében jóváhagyott katonai doktrínában Oroszország befolyási zónájába tartozott a volt Szovjetunió és egykori szövetségeseinek a területe. Az alkotmányreformnak, illetve az elnöki alkotmánynak köszönhetően 1994 elejétől Jelcin hatalma kétségbevonhatatlanná vált. Az amerikai Bugajski megállapítja, hogy „*még a nyugatosnak számító Kozirjev is egy imperialistább pózt foglalt el, amikor 1994 februárjában kijelentette, hogy Kelet-Európa Oroszország létfontosságú érdekzónájához tartozik*”. Oroszország 1992-ben igyekezett Ázsia felé is nyitni, ám Japánnal nem tudott eredményt elérni, mivel a Kurili-szigetekkel kapcsolatos tárgyalások megfeneklettek. Kínának Oroszország ugyanekkor fegyvert adott el, majd el is látogatott ide, míg Indiába egy évvel később, 1993-ban tette ugyanezt.⁶⁵⁷ Ami pedig a *közel-külföldet* illeti, 1995

⁶⁵³ Deák 2005, 45. A Legfelsőbb Tanács és az elnöki hatalom között egészen 1993 októberéig tartó konfliktus a közvélemény számára a patrióta–kommunista, illetve a „*nemzetáruló*” jelicini rezsim szembenállásaként volt jellemezhető. Deák 2005, 65.

⁶⁵⁴ A kommunisták és a nacionalisták együttesen kétszer annyi szavazattal rendelkeztek az orosz parlamentben, mint a többiek, a választások igazi nyertese Vlagyimir Zsirinovszkij volt. Asmus 2003, 99–100.

⁶⁵⁵ Az elnöknek négy évre annyira széleskörű felhatalmazása van, hogy az elnökválasztásoknak van igazán komoly tétjük az 1993 őszi elfogadott alkotmány óta. Jelcin sokkterápiával, a hadsereg leépítésével és acsecsen háborúval indított. Ezzel magyarázható a kommunisták és vezetőjük Zjuganov rendkívüli népszerűsége. Bezborodov 2001, 379.

⁶⁵⁶ 1993 végére Moszkva megértette, hogy a NATO-bővítés Németország egyesítése után folytatódni fog, és hogy a szövetséget nem alakítják „*ártalmatlan politikai intézménnyé*”. Bugajski 2004, 13. Ennek ellenére 1993 decemberében – Brüsszelben Jelcin a NATO keleti irányú bővítése ellen foglalt állást, amiben szerepe lehetett a decemberi oroszországi parlamenti választásoknak. Keskeny 2012, 162.

⁶⁵⁷ Vagyis nyugati kapcsolataival mellett Oroszország igyekezett keleti nyitással növelni a mozgásterét. Keskeny 2012, 163.

júliusában Kozirjev az egykori szovjet köztársaságok újraintegrálását az orosz külpolitika fő feladatai között jelölte meg. A posztszovjet államokba került orosz nemzeti közösségeket az „*orosz nemzet elválaszthatatlan részeként*” említették, és helyzetük rendezése – Bugajski szerint – egy határozottabb külpolitika központi elemévé vált.⁶⁵⁸ Az amerikai szerző mindemellett elismeri, hogy a Kozirjev-doktrína nem büntette határozottan a közép-európai államokat, amiért a NATO-hoz kívántak csatlakozni, azonban e törekvésük elé számtalan akadályt igyekezett gördíteni. Az oroszok elképzelései szerint a szomszédos fővárosoknak a Nyugat irányában tett bármely mozdulatukat Moszkvával kellett volna *egyeztetniük*, ami az oroszok eredeti szándékaival ellentétes hatást váltott ki, hiszen a régió Oroszországtól való további elidegenedéséhez járult hozzá. 1993 őszén Kozirjev kijelentette, hogy Oroszországnak „*stratégiai érdekei vannak az összes egykori szovjet területen*”, és arra figyelmeztetett, hogy az ellenséges erők számára születő hatalmi vákuumot nem fogja eltérni. Tegyük hozzá, hogy az elkövetkező időszakban Jelcin gyakrabban látogatta a дума üléseit, ami csökkentette a végrehajtó és a törvényhozó hatalom között a konfliktus lehetőségét.

Ami a külpolitika feltételrendszerét adó gazdasági viszonyokat illeti, Oroszország termelése a legdrámaibban 1992 és 1997 között zuhant.⁶⁵⁹ Az ország politikai vezetésének erről pontos információi voltak. Oroszország külügyminisztere Andrej Kozirjev lett, akinek elkötelezett atlanti irányvonala ugyan már 1992-ben megbukott, ám Jelcinéknek szükségük volt rá az 1993-as parlamenti ostrom után is. 1993 őszén a belpolitikai ellentét, illetve a vele párhuzamos külpolitikai megosztottság *bebetonozta* az atlantista kurzust.⁶⁶⁰

Kozirjev a Fukuyama könyvében megfogalmazott vízió⁶⁶¹ alapján abból indult ki, hogy a két ellenséges tömb megszűnése után az Amerikai Egyesült Államok és a többi nyugati demokrácia Oroszország természetes barátja és szövetségese.⁶⁶²

⁶⁵⁸ Bugajski 2004, 8.

⁶⁵⁹ „a SZU-hoz képest ötödére, az 1992-es kiinduló orosz szinthez képest harmadára csökkent Moszkva világgazdasági súlya. ... Különösen súlyos volt az ipari termelés csökkenésének a szintje, 1997 végére már megközelítette az 50%-ot.” Idézi Deák 2005, 49–50.

⁶⁶⁰ Kozirjevet csak 1995 legvégén, 1996 elején állították fel székéből. Deák 2005, 85.

⁶⁶¹ Andrej Kozirjev: A partnerségi stratégia – és akiknek nem kell. [Sztrategyija partnorsztva] Mezsdunarodnaja zszizny, No. 5, 1994. In: Doktrínák 1998, 19–32., illetve Fukuyama 1994.

⁶⁶² „...mind Oroszország, mind a Nyugat ... egyrészt közös demokratikus meggyőződésünk folytán, másrészt azért, mert a demokratikus nagyhatalmak hosszú távú nemzeti és állami érdekei ... a nemzetközi kérdések túlnyomó többségében ... kiegészítik egymást.” Doktrínák 1998, 19.

Eredményként tekintett az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió között folytatott fegyverzetkorlátozási tárgyalásokra, de elismerte, hogy „Oroszországnak még nincs stratégiája”, ám felismerték: „szükség van a partnerségre”.⁶⁶³

A „partnerség ellenfeleinek” tekinti Oroszországban azokat, akik „már nem is annyira a kommunista vörös zászló alatt gyülekeznek, hanem inkább az ultranacionalista zászlók alatt, olykor leplezetlenül barna színekben”.⁶⁶⁴

„Az orosz politikai és társadalmi erők többsége erős, független, virágzó Oroszországot akar. Ebből következően a Kreml és a Nyugat viszonyában csak az a politika lehet sikeres és megbízható, amelyik elismeri a két fél egyenjogúságát, (...) valamint Oroszország nagyhatalmi státusát és jelentőségét.”⁶⁶⁵

Kozirjev alighanem a fegyverkezési verseny mérsékléséből számított további forrásokra: „Nem az orosz nép, hanem a totalitárius kommunista hatalom volt az, amelyik eltékozolta a nemzet szellemi és intellektuális erőit az esztelen fegyverkezési hajszában és a csehszlovákiai, magyarországi, afganisztáni kalandorakciókban.”⁶⁶⁶

Ismételten hangsúlyozta az együttműködésen alapuló partnerségi viszony szükségességét, aminek a sokpólusú világban azért van létjogosultsága „mert az Egyesült Államok nem lenne képes arra, hogy egymagában irányítson mindent...”⁶⁶⁷

A *Partnerség a békéért* programról Kozirjev azt állította, hogy az „mostani fázisában megfelel Oroszország és a szövetség közti közeledés igényének”.⁶⁶⁸

⁶⁶³ „Az egyik feladat a világ felé nyitott, demokratikus orosz állam megteremtése, a másik pedig az instabil, posztkonfrontatív világ stabilizálása.” Úgy gondolta, hogy itt elsősorban az Egyesült Államokról és Oroszországról van szó, amelyek „történelmileg megalapozott lehetőséggel” rendelkeznek „a világ sorsának befolyásolására”. Doktrínák 1998, 20.

⁶⁶⁴ Ezek az erők – Kozirjev szerint – a következő két tézisben egyetértettek: „Oroszország arra van kárhóztatva, hogy konfrontálódjon a nagyvilággal. A másik: a Nyugat és a Kelet végzetesen összebékíthetetlen.” Doktrínák 1998, 21.

⁶⁶⁵ E megállapítással csak az volt a baj, hogy az orosz külpolitikának nem volt meg e vázolt politika megvalósításához szükséges feltételrendszere. Ami az 1993. decemberi választások mérlegét illeti, azt Kozirjev a következőképpen vonta meg: „az orosz választók (...) nem a birodalom visszaállítására vagy netán a »meleg tengerek meghódítására« szavaztak – annak ellenére, hogy csaknem egyharmaduk Zsirinovszkijra adta voksát –, hanem sokkal inkább a piaci reformok aránytalanul magas ára ellen...” Doktrínák 1998, 22.

⁶⁶⁶ Az orosz közvéleménynek tett engedmény lehet következő megállapítása: „Oroszországnak az a missziója, hogy nagyhatalom legyen.” Doktrínák 1998, 22–23.

⁶⁶⁷ „Másképp azért, mert Oroszország ... továbbra is nagyhatalom”. Kozirjev úgy gondolja: „nemcsak atom-, illetve katonai erő tekintetében, hanem a legújabb technológia terén is, természeti erőforrásairól és geostratégiai helyzetéről nem is beszélve. Az orosz külügyminiszter szerint az egyik legnagyobb veszélyforrás az „agresszív nacionalizmus”, amely „ma legalább akkora veszélyt tartogat, mint a közelmúltban az atomháborús fenyegetés”. Doktrínák 1998, 24–25.

⁶⁶⁸ Ugyanakkor úgy látta, az EBESZ-nek kell főszerepet kapnia, és fokozottan támaszkodni kívánt az ENSZ-re, illetve azon belül az ENSZ Biztonsági Tanácsának állandó tagjaira. Kozirjev szerint a „NATO... a

Ami a boszniai válságot illeti, úgy látta, hogy a „*NATO Oroszország részvétele nélkül hozott döntést a boszniai szerbekhez intézendő ultimátumról és a légi csapásokról*”.⁶⁶⁹ „*A volt szovjet területek megítélésében elvi különbség van a mostani orosz vezetés és a birodalmi politika hívei között*” – hangsúlyozta az orosz külügyminiszter.⁶⁷⁰

A kozirjevi külpolitikára a gajdari sokkterápia és a Független Államok Közössége létrehozásának kudarcra mért jelentős csapást, továbbá az, hogy képtelenek voltak megszervezni az áruellátást.⁶⁷¹ A külpolitika első korrekcióját a Kül- és Védelempolitikai Tanács 1992 augusztusában publikált „*Stratégia Oroszország számára*” című koncepciójában foglalta össze. Hivatalos dokumentumban Oroszországban először jelentették ki nyíltan, hogy az ország már nem nagy-, hanem csupán középhatalom. Megállapította ugyanakkor, hogy „*A nukleáris fegyverzet ... Moszkva világpolitikai tőkájének központi eleme marad*”. Kijelentette, hogy a térség, ahol Oroszország a békéltető szerepét játszhatja, marginális a világpolitika szemszögéből, de továbbra is fontosnak értékelte a Nyugattal fenntartott kapcsolatokat. Az előzmények ismeretében nem meglepő talán, hogy 1992 második felében az addig mindenható Andrej Kozirjev irányította Külügyminisztérium elvesztette a külpolitika felett korábban élvezett monopóliumát. Az egyik meghatározó riválissá a keményvonalas Jurij Szkokov titkársága alatt működő Nemzetbiztonsági Tanács vált. *1993 első felében a biztonságpolitikai doktrína kidolgozásának leple alatt a külpolitika minden kérdésének formálására igényt jelentett be.*⁶⁷²

kommunista expanzió visszaszorítására jött létre ... A mostani célokra nem alkalmas. Doktrínák 1998, 26–27.

⁶⁶⁹ Gazdag–Siselina 2004, 29.

⁶⁷⁰ Az „*orosz demokraták nem privilégiumokat, hanem normális állampolgárságot és egyenlő jogokat követelnek az itt élő oroszoknak. Oroszország nagy nehézségek árán elérte, hogy az EBESZ nevezzen ki nemzeti kisebbségekért felelős főbiztost, bár annak ajánlásait Lettország és Észtország hatalmi körei nem teljesítik*”. Doktrínák 1998, 31.

⁶⁷¹ Vagyis az emberek bizalmukat az orosz liberálisokban azok belpolitikája miatt veszítették el. Jegor Gajdar amúgy 1992 decemberéig töltötte be a miniszterelnök-helyettesi posztot, és e minőségében alkalmazta a sokkterápiát. Deák 2005, 55, illetve 64.

⁶⁷² Ez a szerv 1992 májusában a Honvédelmi Minisztériummal párhuzamosan jött létre, és eredetileg az erőszakos szervezetek képviselői, a szűken vett biztonság- és katonapolitikai kérdések tartoztak alá. A hadsereggel kapcsolatos kérdéseken túl „*hamarosan ez az intézmény lett a közélkülöld-politika legfőbb döntéshozó fóruma*”. Deák 2005, 76–79.

Mint már korábban volt róla szó, a visegrádi országok vezetői egységesen 1992. május 6-án jelentették be, hogy a teljes jogú NATO-tagság a céljuk.⁶⁷³ Az év végén voltak az amerikai elnökválasztások. Amikor az Amerikai Egyesült Államok új elnökét, Bill Clintont 1993. január 20-án hivatalába beiktatták, három ügyel szembesült: Európában a Balkánon vérontás folyt, a közép-európai országok szerettek volna a NATO teljes jogú tagjaivá válni, Oroszországban pedig bizonytalanság uralkodott.⁶⁷⁴

1993 áprilisában Vancouverben találkozott Jelcin elnökkel, és 1,6 milliárd dolláros segélycsomagot nyújtott át neki. A televíziókban ekkor bemutatott boszniai képsorok vérfagyasztóak voltak, aminek nem kis szerepe lett abban, hogy 1993. május 1-jén Clinton tanácsadóival eldöntötte, hogy feloldják a fegyverszállítási embargót, és légitámadást indítanak a boszniai szerb állások ellen.⁶⁷⁵ Clinton hamarosan arra a következtetésre jutott, hogy sem Oroszország jövője, sem a NATO-é nem világos, vagyis az Oroszország és a NATO sorsával kapcsolatos kérdéseket együtt kellene megoldani. 1993 augusztusában a NATO-n belüli és a NATO-n kívüli országok közeledése érdekében ezért létrehozták a *Partnerség a Békéért* elnevezésű programot.⁶⁷⁶

Lech Walesának az 1993 augusztusában Varsóba látogató Borisz Jelcinnel sikerült aláíratnia egy olyan kommunikét, amelyben az orosz elnök nem ellenezte Lengyelország NATO-tagságát. Walesa váratlan lépése elgondolkodtatta, és cselekvésre készítette az amerikai vezetést.⁶⁷⁷ 1994 elejére a Clinton-kormányzat határozottan eldöntötte: a kérdés nem az, hogy bővíteni fogják-e a NATO-t, hanem az, hogy mikor.⁶⁷⁸

Az amerikaiak számára fontos, hogy Oroszország ne ellenségként tekintsen a NATO-ra, ezért kívánták a *Partnerség a békéért* programon keresztül az oroszokat is bevonni a boszniai béketeremtésbe. 1994 őszén Európában két megoldatlan kérdés volt. Az egyik

⁶⁷³ Jeszenszky Géza tanulmányában kitér erre a momentumra is. Ld. írását: *Antall József, a külpolitikus*. In: Jeszenszky 2006, 80–83, 93–94.

⁶⁷⁴ Bill Clintont egyébként alapvetően Oroszország érdekelte. Asmus 2003, 51, 53.

⁶⁷⁵ Asmus 2003, 55.

⁶⁷⁶ A boszniai háború a NATO számára olyan új „küldetést” csillantott fel, amely addig nem szerepelt a szervezet feladatai között: a békefenntartást. Asmus 2003, 74.

⁶⁷⁷ Walesa Jelcinnek felvetette, hogy Lengyelország vagy Ukrajnával lépne szövetségre, vagy belépne a NATO-ba. Rögtön ki is jelentette, hogy szívesebben lépne be a NATO-ba, hiszen egy lengyel–ukrán szövetségnek automatikusan oroszellenes éllel kellene rendelkeznie. Asmus 2003, 76–77.

⁶⁷⁸ Ebben szerepe volt az év végi orosz választási eredmények mellett a republikánusok aktív nyomásának és a 10 milliós amerikai lengyel diaszpórának is. Asmus 2003, 104.

Bosznia, a másik Oroszország. 1994 decemberében Budapesten Borisz Jelcin mindenkit meglepett, amikor élesen kikelt a NATO bővítése ellen.⁶⁷⁹

Brzezinski, Carter volt amerikai elnök egykori nemzetbiztonsági tanácsadója szerint, ha az Amerikai Egyesült Államok 1993 második felében, Jelcin varsói beleegyező kijelentése után „világosan és határozottan magáévá tette volna a szövetség bővítésének gondolatát, talán elkerülhető lett volna, hogy Moszkva csalódjon az „érett partneri viszonyban”, és hogy a „nyugatosok” politikai helyzete a Kremlen belül fokozatosan meggyengüljön”.⁶⁸⁰

1994 márciusának végén a NATO légitámadásokat indított a boszniai szerb állások ellen, ami orosz tiltakozást váltott ki, de 1995 első felében az IFOR keretei között a NATO tagjai és a nem NATO-tagországok – így Oroszország is – közösen vettek részt a boszniai békefenntartásban.⁶⁸¹ A boszniai szerbek 1995 májusában több száz ENSZ-katonát ejtettek túszul és telefonoszlopokhoz láncolták őket, hogy elriasszák a NATO-t a további akcióktól. A frissen megválasztott francia elnök, Jacques Chirac valósággal tombolt a dühtől: „*Ami sok, az sok!*” – ezzel fogadta Clintont, „*Ideje keményen fellépni ellenük!*” – mondta Chirac. Az amerikai elnök is hasonló következtetésre jutott, különösen, amikor 1995. július 17-én hozzá is megérkezett a srebrenicai vérengzés híre.⁶⁸² Augusztus végén a Szarajevót ostromló boszniai szerb csapatok ellen megindították a *Deliberate Force* hadműveletet.⁶⁸³ 1995. november 25-én írták alá a daytoni szerződést, amely Bosznia etnikai jellegű megosztásával pontot látszott tenni a boszniai háborúra.⁶⁸⁴ Oroszország békefenntartóként – a gyakorlatban a krajjinai szerbeket támogatva – vett részt e háborúban, majd az orosz békefenntartók Koszovóban folytatták tevékenységüket. A

⁶⁷⁹ Az amerikaiak és európai szövetségeseik arra a következtetésre jutottak, hogy 1996-ig, vagyis az orosz elnökválasztásokig várnak a NATO bővítésével, addig a jelölt államokkal csupán a csatlakozás gyakorlati kérdéseit tisztázzák. Asmus 2003, 120, 147, 150, 157.

⁶⁸⁰ Brzezinski úgy látja, hogy Clintonék halogató döntése hiba volt, mivel a NATO közép-európai államokkal való bővítésének kétéves késleltetése szerinte szerepet játszott az oroszok merev NATO-ellenes álláspontjának kialakulásában. Brzezinski 1999, 139.

⁶⁸¹ Mislai Sándor 1994 után vizsgálja az oroszok szerepvállalását a délszláv térségben. Mislai Sándor: *Oroszország külpolitikája a jugoszláviai konfliktusok rendezési folyamatában*. In: *Külügyi Szemle*, 2002/3. szám, (2002. ősz) 56–89.

⁶⁸² Asmus 2003, 191–192. A Nemzetközi Vöröskereszt adatai szerint 1995. július 12. és 16. között 7079 boszniai muzulmánt öltek meg Srebrenicában. A legtöbb áldozat fegyvertelen volt.

⁶⁸³ 1995 októberének elejére a boszniai szerbek visszavonultak. Asmus 2003, 193–194.

⁶⁸⁴ Asmus 2003, 158, 195.

Partnerség a Békéért programból Moszkva a NATO 1999-es Milosevics Szerbiája elleni légitámadásai után hátrált ki.⁶⁸⁵

1995. október 23-án Jelcin Clintonnak kifejtette, hogy „*az orosz emberek allergiások a NATO-ra*”,⁶⁸⁶ ám Jelcint hamarosan más gondok kezdték el foglalkoztatni. A decemberi дума-választásokon ugyanis a kommunisták fölényesen győztek,⁶⁸⁷ a közvéleménykutatók szerint pedig Jelcin támogatottsága a töredékére zsugorodott.⁶⁸⁸ Az oroszországi választások eredménye az amerikai vezetést is meglepte.⁶⁸⁹

Bár Koszovó semmilyen módon nem tartozott az amerikai stratégiai érdekszférába, Bill Clinton tartott attól, hogy a nemzetközi közösség egésze által támogatott megoldásra azért nem lesz esély, mivel Kína és Oroszország vonakodott felhatalmazást adni az Egyesült Államoknak és a nyugati hatalmaknak a fegyveres beavatkozásra. Mivel a tárgyalások a szerbekkel a franciaországi Rambouilletben nem vezettek eredményre és az atrocitások tovább folytak Koszovóban, Clinton engedélyt adott arra, hogy amerikai katonák is részt vegyenek a NATO által végrehajtandó akciókban.

Egy szuverén állam ellen kizárólag ENSZ-felhatalmazás birtokában szabad fellépni, ezért a NATO-országok döntése a nemzetközi jog szempontjából megkérdőjelezhető volt. Igaz, a szövetség vezetői a nemzetközinnél is felsőbb jogra hivatkoztak és megteremtették a humanitárius beavatkozás doktrínáját. Bill Clinton a vietnami és szomáliai eseményekre emlékezve arra adott engedélyt, hogy az akcióban részt vevő amerikai gépek ötezer méter magasból bombázzanak és kizárta a szárazföldi csapatok bevetését. A légi csapások 78 nap után kényszerítették térdre a belgrádi vezetést. Slobodan Milosevics 2000-ben került Hágába a volt Jugoszlávia területén elkövetett emberiségellenes bűntettek kivizsgálására alakult bíróság elé és végül börtönben halt meg. A balkáni beavatkozás a 2000-es amerikai elnökválasztási kampány integráns része lett. George W. Bush tanácsadói élesen bírálták a

⁶⁸⁵ Bugajski fejtegetéseiből az is kiderül, hogy a balkáni térségben való tájékozatlanságuk mellett orosz részről Szerbia egyoldalú támogatásában az is szerepet játszott, hogy a koszovói albánok és az észak-kaukázusi csecsen ügy között összefüggést véltek felfedezni.

⁶⁸⁶ Asmus 2003, 198.

⁶⁸⁷ Az 1995. december 17-i дума-választások végeredménye: kommunisták 22,3%, LDPR: 11,2%, a Nas Dom–Rosszija: 10,1%. Tyerescsenko 2004, 417.

⁶⁸⁸ 1994 folyamán a gazdaságot nem sikerült rendbe hozni, az 1995. decemberi parlamenti választások idején Jelcin népszerűsége 5% körüli volt. Deák 2005, 109.

⁶⁸⁹ 1995 szeptemberében Clinton félrevonta Strobe Talbott külügyminiszter-helyettest, és megkérdezte tőle: „*Még hány választásra van szükség ahhoz, hogy ne fasiztákat és kommunistákat válasszanak?*” „*Sokra*” – válaszolta Talbott. „*A lényeg az, hogy választásokat tartanak. Végül majd jól választanak.*” Asmus 2003, 200.

demokrata vezetést, amiért az amerikai fegyveres erőket nem a megfelelő célra használták fel.⁶⁹⁰

Jelcin 1996. január 6-án Kozirjev külügyminiszter helyére a külföldi hírszerzés főnökét, Jevgenyij Primakovot nevezte ki, akit az orosz sajtóban az *eurázsiai irányzat* hívének tartottak.⁶⁹¹ Jevgenyij Primakov,⁶⁹² amint azt az elkövetkező hónapok is bizonyították, a NATO bővítésének elszánt ellenzője volt.⁶⁹³ Íróasztalán II. Sándor külügyminiszterének, Gorcsakov hercegnek a mellszobra állt, akinek jelmondata az volt, hogy „*Oroszország nem duzzog, hanem összeszedi magát*”.⁶⁹⁴

Nyugodtan állíthatjuk, hogy a Fukuyamát bíráló Huntington 1995-ben megjelent könyve⁶⁹⁵ hatással volt az új orosz külügyminiszterre is. E bírálat egyik lényegi állítása az, hogy bár a liberális demokrácia vált uralkodóvá a világon, és a legerősebb, mondhatni egyetlen szuperhatalom a világon e liberális demokrácia mintaállama, az Amerikai Egyesült Államok, attól „*a történelem még nem ért véget*”, ahogy azt Fukuyama könyve még címében is sugallja. A „*világ többközpontú*” már most is és további súlypont-áthelyeződések várhatók, mégpedig főként az Amerikai Egyesült Államok rovására.⁶⁹⁶

Primakov abból indult ki, hogy „*Megszűnt a nagy blokkok konfrontációja, de ez nem jelenti azt, hogy a demokratikus elvek automatikusan érvényre jutottak a nemzetközi kapcsolatokban...*” Kiterjedt a regionális konfliktuszóna, megjelent a terrorizmus. A kétpólusú világrend ... többpólusúvá (vált). Primakov úgy látta, hogy *Nyugat-Európában az „eurocentrizmus” iránti vonzalom fokozatosan felülkerekedik az euroatlanti*

⁶⁹⁰ Koszovó 2008-ban kiáltotta ki függetlenségét – főként amerikai támogatással. Valószínűleg szerepet játszott az amerikai hozzáállásban, hogy nem kívánták, hogy legfontosabb stratégiai partnerük a kontinensen lévő konfliktusban legyen lekötve. Az instabil Balkán ráadásul lehetőséget biztosított volna Oroszországnak a saját befolyása kiterjesztésére és gyengíthették a radikális Nyugat-ellenes vallási szélsőségesek érveit, hiszen egy muzulmán országot támogattak egy keresztény országgal szemben. Magyarics 2008, 197.

⁶⁹¹ Primakovról közismert volt, hogy Bush öbölháborúja idején Szaddám Huszein mellett állt ki. Asmus 2003, 209.

⁶⁹² Jevgenyij Primakov: Nemzetközi kapcsolataink a XXI. század küszöbén: Problémák és perspektívák. Je. Primakov: Mezsduarodnije otnosenija nakanunye XXI. veka: problemi, perszpektivi. Mezsduarodnaja zszizny, No 10, 1996. Doktrínák 1998, 33–45.

⁶⁹³ Asmus 2003, 211, 215.

⁶⁹⁴ Diószegi 1994, 115. Az 1990-es évek elejének oroszországi viszonyai annyiban hasonlítottak a 19. század közepén bekövetkezett változásokhoz, hogy míg a kilencvenes évek elején a Szovjetunió, illetve Oroszország szuperhatalmi státusát veszítette el, addig 1856-os párizsi béke Oroszország európai hegemoniájának vetett véget. Diószegi 1994, 112.

⁶⁹⁵ Huntington könyvét az 1996-os angol kiadás alapján 1998-ban magyarra fordították. Huntington 1999, 4.

⁶⁹⁶ „*A hidegháború utáni világban a nemzetközi kapcsolatok terén alapvető változások történtek-e változások színtere Ázsia, s elsősorban Kelet-Ázsia lett. Ázsia a civilizációk katlana.*” Huntington 1999, 365.

*integráción. Japán pozícióinak megszilárdulásával párhuzamosan lazul Európa Egyesült Államoktól való katonai-politikai függősége.*⁶⁹⁷

Ami Németország jövőjét illeti, Primakov szerint „1989–1990-ben a nyugati államok ... ígéreteket tettek a Szovjetunióknak arra, hogy Németország egyesítése esetén nem kerül sor a NATO érdekszférájának keleti irányú kiterjesztésére”, amire az amerikaiak egészen másként emlékeznek.⁶⁹⁸

Amellett, hogy Oroszország örült a daytoni rendezésnek, hiszen az békét hozott Bosznia-Hercegovinában, elégedett volt a Dnyeszter-menti térségben, Abháziában, Dél-Oszétiában és Hegyi Karabahban megteremtett tűzszünettel is. Primakov megállapította, hogy egyelőre a „tartós békére” még várni kell. Úgy látta, hogy a palesztin, szíriai és a libanoni térségben a „területért békét” elve alapján az ENSZ Biztonsági Tanácsának határozataira építve lehet sikereket elérni.⁶⁹⁹

Aláírás előtt áll az atomfegyver-kísérletek általános betiltásáról szóló szerződés, melynek értelmében atomarzenált csak atomhatalmak területén szabad majd tárolni.⁷⁰⁰

Primakov szerint a „posztkonfrontációs periódus” beköszöntével fontossá vált az európai hagyományos fegyveres erőkről szóló szerződés korszerűsítése. Elvi szinten úgy gondolta, hogy a nemzetközi biztonsági koncepciókban továbbra is az emberi jogok helyzete az egyik legfontosabb kérdés, „*egyre nagyobb szükség van a nemzeti kisebbségek jogainak védelmére*”, bár a helyzetet bonyolítja, hogy a „*nemzeti kisebbségi jogok védelmét szigorúan össze kell egyeztetni az érintett állam területi integritásának sérthetetlenségével*”.⁷⁰¹

⁶⁹⁷ Megállapította, hogy Kína önállósága megerősödött. Mindezek alapján Primakov mégis arra a következtetésre jut, hogy „*egyelőre nem állíthatjuk, hogy a többpólusú világ már kialakult*”, sőt arról sem beszélhetünk, hogy „*a nemzetközi kapcsolatok jellege*” kialakult volna. Az új világrendre való áttérés feltételeiről beszélve a reálpolitikai iskola híveinek álláspontjából indult ki: „*A szándék ... a politikában ... változó érték, miközben ... A potenciál nagyon is állandó*”. Doktrínák 1998, 33–34.

⁶⁹⁸ Az amerikai diplomata határozottan állítja, hogy szó sem volt ilyesmiről, hiszen nekik eleve csak Németország jövőjéről volt felhatalmazásuk tárgyalni, a NATO-éről nem. Asmus 2003, 35.

⁶⁹⁹ Primakov megállapította, hogy az 1996. szeptember 14-i választások után Bosznia-Hercegovinában „*a tartós béke esélye megnőtt*”, de „*nem zárható ki az újabb konfrontáció kirobbanása sem*”. Doktrínák 1998, 37.

⁷⁰⁰ Kijelentette, hogy Oroszország is hajlandó hozzájárulni a „*várhatóan tartós*” bosznia-hercegovinai katonai és rendőri jelenléthez. Hangsúlyozta Jugoszlávia nemzetközi életbe való bevonásának a szükségességét: „*helyre kell állítani Belgrád tagságát az ENSZ-ben és az EBESZ-ben.*” Doktrínák 1998, 38.

⁷⁰¹ Ez a megállapítás vonatkozik a balti államokra, így különösen Észtországra és Lettországra is, ahol „*diszkriminációs politika folyik az orosz ajkú lakossággal szemben*”. Primakov úgy gondolta, hogy ebben „*a kisebbségvédelmi munkában az ENSZ-re és a nemzetközi jogvédő szervezetek aktívabb tevékenységére lesz szükség*”. Doktrínák 1998, 39.

A hidegháború után néhány európai állam – a Szovjetunió, Csehszlovákia, Jugoszlávia – széthullott, a területükön kialakult feszültségek következtében „*Európa regionális konfliktusövezetté vált*”.⁷⁰²

Az Európát fenyegető globális veszélyek között az atomfegyver mellett majdnem ennyire veszélyesnek tartotta a regionális-lokális konfliktusokat. Primakov úgy látta, hogy az EBESZ az egyedüli valóban univerzális, közös európai szervezet, és a felsorolt konfliktusok megoldásában ő is az ENSZ BT hagyományos szerepéhez ragaszkodott.⁷⁰³

Primakov úgy látta: az ENSZ-nek jóval nagyobb figyelmet kell fordítania a FÁK térségére.⁷⁰⁴

Kozirjev „*egységes világában*” – legalábbis kezdetben – az orosz álláspont többnyire alkalmazkodott az amerikai külpolitika elvárásaihoz. (Nem is tudott nagyon mást tenni, hiszen a tárgyalt időszakban Oroszországot súlyos belpolitikai problémák kötötték le.) A Primakov-doktrína Kozirjev „*egységes világ*”-elméletéhez képest többpólusú világról, vagyis több kisebb világról beszél. Míg Kozirjev lényegében bevallotta Oroszország gyengeségét azzal, hogy a „*vörös-barna orosz erők imperializmusával*” riogatta a világot, Primakov nem beszélt ilyesmiről, hanem együttműködött a boszniai béketeremtésben a NATO-val. És ha már nem sikerült megakadályozni a NATO bővítését, igyekezett feltételekhez kötni azt.

Közös a két koncepcióban a Baltikum témája, ahol emberi jogi alapon beszélnek az orosz nyelvű közösség ottani gondjairól, viszont Primakovnak e kérdés kezelésére a Kozirjevénél konkrétabbak a javaslatok.

Az orosz vezetésben 1996 folyamán Jurij Baturin, a Védelmi Tanács titkára fogalmazott meg figyelemreméltó elképzeléseket – többek között – az oroszok mozgásterére vonatkozóan. Az 1996-ban, a Nemzetbiztonsági Tanácsban elkészült egyik

⁷⁰² Erre utal az is, hogy Európa közepén robbant ki a jugoszláviai válság; s a Karabahban kirobbant örmény–azeri, valamint a többi: a grúz–abház, a grúz–osztét konfliktus, továbbá Moldova és a Dnyeszter-menti köztársaság súrlódásai is olyan példák, amelyek ezt a megállapítást támasztják alá. Primakov a menekültkérdést is tétele igazolására használja fel: „*Az EBESZ tagországok ... 4,5 millió polgárt fogadtak ... csaknem félmillió ember Oroszországba érkezett.*” Doktrínák 1998, 40.

⁷⁰³ Szerinte a NATO és Oroszország között „*különleges viszony*” alakult ki, melynek szabályozására szükség lesz, különös tekintettel arra – és ez ismét a Primakov álláspontja –, hogy a NATO a hidegháború óta még nem alakult át. Úgy látta, hogy „*Oroszország lehetséges NATO-tagsága*” afféle „*ravasz mellébeszélés*”. Doktrínák 1998, 41-43.

⁷⁰⁴ Ahol „*a legnagyobb szerepet egyelőre kénytelen Oroszország és a többi FÁK-tagállam vállalni*”. Doktrínák 1998, 44-45.

doktrínatervezet Németország és az Egyesült Államok mellett Kínát és Japánt is a „nemzetbiztonságra potenciálisan veszélyes” országgént említette.⁷⁰⁵

Primakov idejére a kilencvenes évek kezdetének orosz atlantizmusa átalakult.⁷⁰⁶

Az 1998 őszén kirobbant oroszországi pénzügyi válság amellelt, hogy levette a napirendről a nyugati integrációt, kivette az ifjúliberális csoportokat a hatalomból. A szellemileg és fizikailag egyaránt leépült Jelcin képtelen volt érdemben befolyásolni a folyamatokat. Moszkva nyugati megítélése ekkor romlott meg radikálisan.⁷⁰⁷

1999. március 12-én a három közép-európai ország: Csehország, Lengyelország és Magyarország NATO-tagállam lett.⁷⁰⁸ Néhány nappal a három közép-európai ország csatlakozása után kezdődött el a Jugoszlávia elleni NATO-offenzíva.⁷⁰⁹

Az 1999-es NATO-bombázások kardcsörtetésre készítették az orosz vezetést, azonban Milosevics védelmében végül mégsem szánták el magukat a háborúra. Diplomáciai támogatásuknak köszönhetően a belgrádi vezetés ellenállt, de 1999 júniusára Milosevics végül mégis megadta magát. 1999 korszakhatár volt az orosz politikában, hiszen ősszel Jelcin elnök visszavonult, előbb kormányfővé nevezte ki, majd átadta hivatalát Vlagyimir Putyinnak, másrészt az első olyan esztendő, amikortól az orosz gazdaság tartósan eredményeket tudott produkálni és ettől kezdve – az egyetlen 2009-es évet leszámítva – a növekedés folyamatosan évi 4 százalék feletti volt.⁷¹⁰

⁷⁰⁵ Jurij Baturin sorai szó szerint: „*sem Oroszország, sem az Egyesült Államok nem akarja Kínát domináns tényezőnek látni Ázsiában. Japán szintén nem érdekelt Kína túlzott megerősödésében, tehát a mi partnerünk.*” Ami a távol-keleti demográfiai folyamatokat illeti, „*az orosz mozgástér a Távol-Keleten drámaiban szűkült, mint Európában.*” A kilencvenes években az orosz gazdaság évente 10%-ot csökkent, Kínában ugyanennyivel növekedett, ennek következtében az orosz Távol-Kelet még marginálisabb lett a térségben. Másrészt a kínai és az orosz gazdaság azért nem illeszthető harmonikusan, mert Oroszország és Kína semmilyen olyan stratégiai terméket nem tudtak egymásnak szállítani, amiről adott esetben ne tudtak volna lemondani. Deák 2005, 118–120.

⁷⁰⁶ Deák András meglátása szerint ez alapvetően azzal van összefüggésben, hogy „*tudatosan vállalták a szovjet-orosz nagyhatalmi örökséget.*” Deák 2005, 134–135.

⁷⁰⁷ Ezek a folyamatok az 1999 tavaszi koszovói konfliktus idején kulmináltak, de az 1999-es parlamenti választásokon immár alapvetően két jelcini csoport viaskodott. Deák 2005, 151–152.

⁷⁰⁸ Asmus 2003, 13.

⁷⁰⁹ 1999.március 24-én Clinton kijelentette, hogy nem alkalmaznak szárazföldi csapatokat, csak a légierőt. A kezdeti légitámadásokban 350 repülőgép vett részt. Borhi László idézett tanulmányát ld. Gyarmatokból impérium 2007, 267.

⁷¹⁰ A növekedés 5,4 százalékos volt 1999-ben Emanuel Todd szerint, míg a Világbank szerint 6,4 százalék. Todd 2003, 177. Továbbá: http://en.wikipedia.org/wiki/Economy_of_Russia

A kilencvenes évek orosz gondolkodói közül magyarul is számos hozzáférhető.⁷¹¹ Külpolitikai mondanivalójuk sok szempontból hasonló, ezért néhány jellemző momentumot ragadok ki. Natalija Narocsnyickaja⁷¹² könyvét „*Oroszország és az oroszok a világtörténelemben*”⁷¹³ az orosz parlament, a Duma képviselőjeként írta. Danyilevszkijre hivatkozva Narocsnyickaja megállapítja, hogy a krími háború, az 1878-as berlini kongresszus illetve az első világháború óta Európa az oroszok ellen egységesen lépett fel.⁷¹⁴ A szerbeket a „*pravoszláv civilizáció*”előőrseként említi,⁷¹⁵ elítéli a „*védtelen Belgrád*” 1999-es NATO-bombázását.⁷¹⁶ Narocsnyickaja még a ruszinkérdésre is kitér.⁷¹⁷ Keserűen jegyzi meg, hogy a szláv Bulgária a szintén szláv Jugoszlávia 1999-es bombázásakor átengedte légtérét a NATO számára. A hagyományos (pán)szláv elképzelésektől eltérően – Narocsnyickajánál csupán a szerbek iránt tapasztalható rokonszenv.⁷¹⁸

A történetek mélyebb összefüggéseinek feldolgozására Alekszandr Szergejevics Panarin is kísérletet tett.⁷¹⁹ Míg Alekszandr Dugin és Vlagyimir Zsirinovszkij Európára, illetve Indiára, Narocsnyickaja inkább a Balkánra, addig a filozófus Alekszandr Panarin

⁷¹¹ Közéjük tartozik Alekszandr Panarin, Alekszandr Nyeklesza, Alekszandr Zinovjev illetve Natalija Narocsnyickaja, továbbá Alekszej és Georgij Arbatov, Andranyik Migranyjan, Alekszej Bogaturov, Mihail Kozsokin, Konsztantyin Plesakov, Elgiz Pozdnyakov, Szergej Kortunov, Alekszej Szalmin, Alekszej Puskov, Alekszandr Lebegy, Mahmut Garejev, Alekszej Podberjozkin, Vlagyimir Dvorkin, Alekszej Mitrofanov, Szergej Kazjonov, Vlagyimir Kumacsev és Szergej Rogov néhány írása. Doktrínák 1998.

⁷¹² Natalija Narocsnyickaja 1982 és 1989 között New Yorkban az ENSZ titkárságán dolgozott. 1996-os tanulmánya, mint címe is jelzi – geopolitikai ihletettségű: Oroszország a harmadik évezred küszöbén. Geopolitikai érdekek gyűrűjében. In: Doktrínák 1998, 242–258.

⁷¹³ A könyv orosz címe: „*Rosszija i russzkije v mirovoj isztoriji*”. Narocsnyickaja 2004.

⁷¹⁴ Úgy látja, hogy Oroszország „külön világ” és nem integrálható Európába, mert „*a nagyobb nem lehet a kisebbbe integrálni*”. Narocsnyickaja 2004, 155.

⁷¹⁵ Narocsnyickaja 2004, 400.

⁷¹⁶ Narocsnyickaja 2004, 210.

⁷¹⁷ Elítéli, hogy „*az eredetileg magát oroszoknak tartó*”, Kárpátalján és a Kárpátok túloldalán élő ruszin értelmiségi réteget 1945-öt követően Sztálin könyörtelenül a gulag-ra deportáltatta. Narocsnyickaja 2004, 435.

⁷¹⁸ Nincs szó a többi, az egykori Jugoszlávia területén élő horvátok, szlovének, bosnyákok iránti szimpátiáról. Narocsnyickaja 2004, 210, 422.

⁷¹⁹ Több politológiai és filozófiai könyv szerzőjeként *A történelem revánsa: orosz stratégiai kezdeményezés a XXI. században* című monográfiája [A. Sz. Panarin: *Revans isztorii: rosszijszakaja sztratyeigicseszakaja inyciatyiva v XXI veke*, Moszkva, 1998], illetve *Oroszország a világtörténelem ciklusaiban* [Rosszija v ciklah mirovoj isztorii. Moszkva, 1999, Izdatyelsztvo moszkovszkovo unyiversityeta], valamint Panarin 2000 kísérlet arra, hogy megvonja a civilizáció mérlegét, és felvázolja perspektíváit a XXI. század küszöbén. Gazdag Ferenc és Ljubov Siselina az *Oroszország a világtörténelem ciklusaiban* című kötetből válogattak. Gazdag–Siselina 2004, 377–416.

Kínára, Japánra és Indiára is koncentrálnak.⁷²⁰ Kijelenti: „Az új kezdeményezést nem a gazdaságilag szegény Déltől, hanem a szellemileg gazdag Kelettől kell várni.”⁷²¹

Panarin úgy gondolja, Oroszország az az ország, ahol „együtt van jelen a morális, vallási, értékelvű kihívás és az annak gyakorlati súlyt adó anyagi erő”. Közép-Európa jövőjéről a következőképpen ír: „Amíg létezett a Szovjetunió, mely a szuverenitások ellen a »proletár internacionalizmus« nevében követett el merényleteket, addig Közép- és Kelet-Európa országainak nacionalizmusa kommunistaellenes volt. A Szovjetunió széthullása után azonban azonnal liberalizmusellenessé és perspektíváját tekintve az atlantizmus ellenzőjévé vált.”⁷²²

Panarin Huntingtonhoz hasonlóan és Zsirinovszkijtől eltérően úgy látja, hogy az emberiség jövőjét nem az észak–dél konfliktus fogja eldönteni, hanem annak alakításában a délkelet-ázsiai térség lesz a meghatározó.

Ami a tárgyalt gondolkodók: Zsirinovszkij, Dugin, Narocsnyickaja és Panarin nézeteit illeti, mindannyian bírálják a kilencvenes évek orosz külpolitikáját, mindannyian hivatkoznak a 19. századi gondolkodók közül Danyilevszkijre, Leontyjevre, a 20. századiak közül Fukuyamára és olykor Huntingtonra is.

Amennyiben a közép-európai térséggel és benne Magyarországgal kapcsolatos orosz politikát figyeljük, megállapítható, hogy Jelcin elnök 1992-es budapesti novemberi látogatása lendületet adott a két ország közötti kapcsolatoknak. Ezt követően 1993-ban például az EBEÉ 1993-as római ülésén magyar-orosz együttműködés eredményeként

⁷²⁰ Potenciális szövetségesként számít ezekre az államokra, amiben Vlagyimir Zsirinovszkijtől döntően különbözik. Alekszandr Szergejevics Panarin 63 esztendőskorában 2003-ban elhunyt. Gazdag–Siselina 2004, 438.

⁷²¹ Gazdag–Siselina 2004, 384. , illetve ugyanitt: „a kínai, az orosz és a hindu-buddhista civilizációk alighanem együtt fogják alkotni annak a nem–Nyugatnak a rendszerét, amelytől... (az) új formációs kezdeményezés kiindul. A világtörténelem döntő kísérlete a csendes-óceáni medencében zajlik ... azért, mert pontosan itt ütközik oly élesen és átfogóan a prosperáló, nyugatosodó Kelet a civilizációs eredetiségének tudatát és misszióját őrző Kelettel. Ez a választóvonal mindenekelőtt Japán és Kína között húzódik majd”. Gazdag–Siselina 2004, 379.

⁷²² Úgy látja, hogy Kelet-Európa az oroszok számára a szláv népekkel együtt „elveszett”. Meglátása szerint „Közép-Európát Németország fogja összekovácsolni”, ami azért túlzásnak tűnik. Nagyon jó meglátásai vannak viszont, amikor a hatalom legitimitásának problémájáról ír, amely a globális hatalom szintjén „önhatalmúan alakul, ... és nem tekinthetjük sem demokratikusnak, sem legitimnek.” Rámutat: „Megoldatlan a hagyományos nemzeti hatalom (szuverenitás) és a formálódó globális befolyási övezet–megosztás ... kérdése, ... ami mellett még a káosz, az anarchia fogalma is létezik, s ennek következtében „a társadalmakba az új barbárság erői furakodnak be”. Gazdag–Siselina 2004, 413–414.

fogadták el az agresszív nacionalizmust elítélő nyilatkozatot.⁷²³ A délszláv háború alkalmat adott a szláv szimpátiák feltámadásának, de Magyarországot alapvetően a NATO-bővítés kérdésének alárendelten kezelték, s az orosz állami дума 1996 októberi nyilatkozatában a NATO tervezett bővítése ellen foglalt állást.⁷²⁴ 1997 novemberében Magyarország és Oroszország kisebbségpolitikai együttműködési jegyzőkönyvet írt alá és Primakov külügyminiszter 1998 februárjában Magyarországra látogatott, amikor kijelentette, hogy bár az oroszok mást gondolnak a NATO-bővítésről, ez nem lehet akadály a kapcsolatok fejlődésének.⁷²⁵ A magyar-orosz gazdasági kapcsolatokat illetően viszont érdemes kiemelni, hogy 1997 és 1999 között míg az import csak mérsékelten esett vissza, addig az Oroszországba irányuló magyar export a harmadára zsugorodott.⁷²⁶

A Jelcin hatalomra jutásával és békés leköszönése közötti nyolc esztendő az orosz társadalom a Gorbacsov-éra végén beköszöntő következetes és a társadalom valamennyi rétegét érintő folyamatos évi nemzetijövedelem-csökkenés következtében rendkívül rossz hangulatban élte át, amit az 1998. szeptemberi pénzügyi válság csak megkoronázott. Összehasonlításként érdemes megemlíteni, hogy míg Magyarországon 1995-ben volt évi 30 százalékos feletti az infláció, addig Oroszországban havonta volt ekkora mértékű a rubel romlása, aminek következtében a dollár vált az ország legnépszerűbb valutájává. Az oroszok többsége gyarmatosított népként élte meg ezt az időszakot, amelyben a legnépszerűbb politikai pártok: a liberális demokraták és a kommunisták jobb- és baloldali birodalmi alternatívákat fogalmaztak meg, miközben a hatalom valódi birtokosai szakítottak a régi nagy- vagy szuperhatalmi elképzelésekkel. Előbb abból indultak ki, hogy Oroszország a Nyugat része, s ebből következően elhanyagolták nemcsak a kelet-európai térséget, hanem a poszt-szovjetet is, majd a kilencvenes évek közepétől abból indultak ki, hogy Oroszország külön pólus a világon, és igyekeznie kell a nyugati világgal szemben a poszt-szovjet térséget valamiképp reintegrálni. Folyamatosan csökkenő GDP mellett az

⁷²³ Megállapodtak a volt szovjet adósság mértékéről és törlesztésének ütemezéséről, a szovjet csapatok kivánásának pénzügyi-elszámolási kérdéseiről, és kisebbségvédelmi megállapodást írtak alá. Keskeny 2012, 98-99.

⁷²⁴ Az orosz képviselők hangsúlyozták, hogy „újabb hidegháborús helyzet alakulhat ki Európában”. Keskeny 2012, 179.

⁷²⁵ Keskeny 2012, 182.

⁷²⁶ Keskeny Ernő közli a táblázatot, amelyek 1997-ben, 1998-ban és 1999-ben közlik a magyar-orosz kereskedelmi forgalom adatait. Keskeny 2012, 185.

állam bevételei a korábbiak töredékére zsugorodtak, amit jelzett a fegyverkezésre fordított összegek lecsökkenése is. Jelcinnek az 1993-as alkotmánymódosítással sikerült az elnöki hatalom megerősítésével autoritárius vonásokat építenie az orosz demokrácia épületébe, s mind gyakrabban látogatva a дума üléseit ugyan csökkent a szakadék az elnök és pártok között is, viszont a NATO-bővítés sikertelen megakadályozása, Bosznia, majd Szerbia NATO-bombázása maradék tekintélyétől is megfosztotta az elnököt, aki szubjektív okok, így egyre inkább a rajta elhatalmasodó alkoholizmusa miatt sem tudta kézben tartani az oligarchákat, akikről az 1998-as szeptemberi pénzügyi válság után kiderült, hogy az orosz államtól eltérő érdekeik vannak. A válságot az idős politikus érezte és ezért bízta meg 1999 őszén kormányalakítással, majd december végén ügyvezető elnökséggel Vlagyimir Putyint, aki a 2000-es választásokat – ilyen előzmények után – igen szép eredményekkel – megnyerte.

XIII. rész

OROSZ-AMERIKAI „SZEREPCSERE”

Putyin miniszterelnöki tevékenysége egybeesett a második csecsen háború kezdetével, amely 1999 őszén indult meg. Ezt ő sokkal inkább antiterrorista akcióként, mintsem háborúként jellemezte és 2000 februárjára Groznij elfoglalásával sikerült stabilizálnia is a helyzetet.⁷²⁷

Az orosz külpolitikát kezdetben a folyamatosság jellemezte. Igor Ivanov, Primakov utódja a külügyminiszteri székben Putyin elnök idején is ugyanazt a pragmatikus politikát igyekezett folytatni, amely elődjét jellemezte. A felülvizsgált és 2000 áprilisában elfogadott orosz katonai doktrínában az áll, hogy a Kreml számára a legfőbb biztonsági fenyegetést Washington „hegemonista politikája” és a katonai blokkok és szövetségek orosz határok menti potenciális bővítése jelenti.⁷²⁸ Ami a NATO-bővítést illeti, az amerikai Janusz Bugajski szerint „egy demokratikus Oroszország érdekeit közvetlenül az szolgálta volna, ha támogatja az összes kelet-európai állam NATO-csatlakozását, hiszen ez azonnal hatékonyan csökkentette volna a biztonsági kockázatot a térségben, továbbá hozzásegítette volna Oroszországot ahhoz, hogy a számára sokkal nyomasztóbb belpolitikai és biztonsági kihívásokra koncentráljon.” Bugajski megjegyzi emellett azt is, hogy a „a kelet-európai térség a bővülő Európai Unió fő energia-útvonalai mentén fekszik”, és „az energiatülszórás az egykori csatlósokkal való viszonyban értékesnek tűnt. Az orosz állammal összefonódott orosz olaj- és gáz-magántársaságok fontos szerepet kaptak Moszkva külkapcsolataiban.”⁷²⁹

Egészen más lett az oligarchák szerepe Putyin idején, mint Jelcin idején volt: „A jelcini vezetés idején az oligarchák befolyását az állam foglyul ejtésével lehet jellemezni (...) Az 1998 nyarán kibontakozó pénzügyi válság Oroszországban rádöbentette a

⁷²⁷ 2002 végén a moszkvai Dubrovka színház épületében került sor több áldozatot követelő akcióra csecsen fegyveresek részéről, majd 2004 szeptemberében Beszlánban következett a túsdráma – erről lesz még szó a továbbiakban. Tehát a háború azóta sem zárult le.

⁷²⁸ Az 1999-es koszovói háború után az orosz katonai vezetés a nukleáris fegyver bevetésének lehetőségét hangsúlyozta abban az esetben, ha az oroszok nem tudnak konvencionális fegyverekkel megfelelő válaszlépést adni. Bugajski 2004, 239, 14.

⁷²⁹ Ezek az energiacégek Oroszország exportjának több mint 50%-át adták „Az energiát pedig (az oroszok) kulcsfontosságú geostratégiai eszköznek és döntő biztonsági kérdésnek tartják.” Bugajski 2004, 15–16.

politikaformálókat, hogy az oligarcháknak olykor destabilizáló befolyásuk lehet, és személyes érdekeiket követve hajlandóak az orosz állam érdekeit feláldozni.” Vlagyimir Putyin új elnökségének egyik célja volt, hogy ne csak megzabolázza az üzletembereket, hanem a kormány szolgálatára is mozgósítsa őket.⁷³⁰

Oroszországban a katonai és a biztonsági szervek 2000 után komoly befolyást szereztek, miközben az oroszországi demokratákat valamint Nyugat-barátokat háttérbe szorították. A második csecsen háború mozgósította az ország nacionalista erőit, s közben Putyin egyre jobban alakította Moszkva nyugati stratégiáját.

Igor Ivanov külügyminiszterként ugyanazt tette, mint elődje, Primakov: *„miközben együttműködésre törekedett a Nyugattal, a Kreml olykor Nyugat-ellenes retorikát alkalmazott odahaza, hogy biztosítsa a maga számára a hadsereg és a biztonsági szolgálatok támogatását”*. Az elnöki végrehajtó hatalomnak így fokozatosan sikerült visszaszereznie a politikai élet feletti ellenőrzést.

Az amerikaiak ellen már régebb óta és így 2000-ben is zajlottak le terrortámadások, amelyeket Clinton az Al-Kaidának tulajdonított és titkosszolgálati módszerekkel harcolt ellenük, de a 2000-es elnökválasztási kampányban nemcsak ennek sikertelenségét róta fel neki ellenfele,⁷³¹ hanem mást is. A republikánus George W. Busht 2001 januárjában iktatták be hivatalába. Az ifjabb Bush külpolitikai tanácsadói között realisták és neokonzervatívok egyaránt voltak, viszont a 2001. szeptember 11-i New York és Washington elleni terrortámadások megváltoztatták az erőviszonyokat tanácsadói között: a realisták rovására a neokonok kerültek előtérbe. Előfordult ugyanakkor, mint Condoleezza Rice nemzetbiztonsági tanácsadó vagy Donald Rumsfeld védelmi miniszter esetében is, hogy a realisták közül volt, aki neokonná változott át. A kezdettől középük tartozó Paul Wolfowitz védelmi miniszterhelyettes például már 2001. szeptember 12-én arról értekezett, hogy elérkezett az idő *„a Közel-Kelet demokratikus átalakítására, s ennek első lépése az iraki diktátornak, Szaddám Huszeinnek a hatalomból való eltávolítása. Az iraki társadalom demokratikus átalakítása mintaként fog szolgálni a térség többi autoriter vagy politikailag instabil állama számára.”*

⁷³⁰ *„az oligarchák közül sokan jutottak arra a következtetésre a késő 1990-es évekre, hogy az ő érdekük is egy hatékonyabb állam, mivel szükségük volt egy erős, ugyanakkor előzékeny kormányra, amely hatékonyan képes volt biztosítani érdekeltségeiket.”* Bugajski 2004, 17.

⁷³¹ Az amerikaiak ellen már korábban: 1993-ban, 1998-ban is zajlottak le terrorista támadások, amelyeket ők az Al-Kaidának tulajdonítottak. Ezek, továbbá az észak-koreai nukleáris program és Koszovó helyzetének megoldatlansága miatt is élesen bírálták Clintont a republikánusok. Magyarics 2008, 199–200.

Az amerikai elnök 2002-ben több beszédében fejtette ki az Egyesült Államok nemzetbiztonsági stratégiáját, amely a Bush-doktrína elnevezést kapta. Eszerint a hidegháborúban alkalmazott feltartóztatás és megfélemlítés politikája többé nem működik, hiszen a „*lator államok*” vagy a nem állami szereplők érzéketlenek a hatalom realisztikus felmérésére és alkalmazására. Ezért van szükség a terrorizmus elleni világméretű küzdelemre, a preventív hadviselésre, azaz a potenciális ellenségre lesújtani még azelőtt, hogy az akcióba léphetne, valamint annak a jognak a fenntartására, hogy az Egyesült Államok a biztonsága érdekében egyoldalúan is hajlandó fellépni.⁷³² Az ikertornyok elleni terrortámadást követő jogi stratégia pillérei között ott volt az ENSZ Alapokmányának és az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának figyelmen kívül hagyása, például az elfogottak kínzása és a hírszerző ügynökségek megfigyelői tevékenységének kiszélesítése.⁷³³

A 2001. szeptember 11-i terrortámadás egyik következményeként a korábban megromlott orosz-amerikai viszony látványosan javult. Hozzájárult ehhez az Osama Bin Ladenék ellen indított afganisztáni büntetőakció során amerikaiaknak felajánlott orosz segítség; valamint a nemzetközi terrorizmus elleni harcban a két állam közötti érdekközösség. Az Észak-Kaukázus térségében a 2002 májusában lezajlott merénylet, a 2002 októberi moszkvai túsdráma hozzájárult ahhoz, hogy 2003 októberében az orosz vezetés a 2000-ben elfogadott katonai doktrínát kiegészítve új biztonságpolitikai hangsúlyokat fogalmazzon meg. Ennek értelmében a külpolitikai célok érvényesítésében a katonai erő szerepe nem csökken. 2002 folyamán közös orosz–amerikai, közös orosz–brit munkacsoportot hoztak létre, amelyet külügyminiszter-helyettesi szinten vezettek. 2002 májusában orosz-amerikai munkacsoportot hoztak létre a nukleáris terrorizmus elleni harcra. Ám az amerikaiak Irak elleni támadásának következtében az Egyesült Államokkal való kooperáció ellentmondásosan alakult. 2003 szeptemberére az orosz-amerikai viszony kifejezetten fagyos lett, mivel Moszkva az iraki rendszerváltást mint politikai célt

⁷³² „...ha a Közel-Keleten demokratikus rendszerek alakulnak, ez (biztonság)politikailag stabilizálja az egész térséget, s – mellékesen – az évtizedes izraeli-palesztin konfliktust is megoldja.” A realisták szerint viszont az izraeli-palesztin vita rendezése a térség kulcskérdése. Magyarics 2008, 203–204.

⁷³³ Az ősszel elfogadott US PATRIOT-törvény már megnyirbálta az emberi szabadságjogok egy részét, beleértve a bírósági felhatalmazás nélküli megfigyelést, a gyanús személyek telefonjainak és egyéb elektronikus üzenetváltásainak lehallgatását, illetve ellenőrzését. Az iraki politika kudarcának egyetlen eredménye azért volt: az akciót szorgalmazó neokonok valamennyien távoztak posztjukról és az unilateralizmust az amerikai külpolitikában a multilateralizmusra való törekvés váltotta fel. Bush nemzetbiztonsági minisztériumot hozott létre és a CIA-t is átszervezte. Immár nem igazgató, hanem egy új nemzetbiztonsági igazgató áll ezeknek a szervezeteknek az élén. Magyarics 2008, 206–207.

következetesen elutasította és a „terrorizmus elleni harcot Irakra kiterjesztő amerikai értelmezést pedig végig megalapozatlannak tartotta.”⁷³⁴

Az Amerikai Egyesült Államok iraki intervenciója – paradox módon – mégis mind közvetlenül, mind közvetve növelte az orosz vezetés mozgásterét. Moszkvának elég volt felsorakoznia az Európai Unió két meghatározó állama, a franciák és németek álláspontja mellett,⁷³⁵ és a későbbiekben sem titkolta a – a végül kudarcnak bizonyult – iraki invázióról vallott lesújtó véleményét. Az amerikai beavatkozás következményeként a nyersolaj világpiaci ára, több mint másfél évtizedes stagnálás után, 2003 őszétől előbb megduplázódott (majd még ennél is tovább emelkedett,⁷³⁶ aminek következtében a jelentős mértékben kőolajat exportáló Moszkva aranytartálékai 2008 nyaráig meghétszereződtek!

Putyin megnövekedett önbizalma mögött – ezen túl – ott volt a közép-kelet-ázsiai helyzet oroszok számára más szempontból való előnyös megváltozása is.⁷³⁷ A térségben az Irán vetélytársának számító Irak legyőzésével George Bushék ugyanis az Amerikai Egyesült Államokat főgonosznak tekintő, teheráni fundamentalista vezetés súlyát növelték meg. Az Irán elleni embargó nemzetközi elfogadtatásával Washington lehetetlenné tette, hogy a komoly földgázkészletekkel rendelkező ország Európában konkurenciát teremtsen az oroszoknak, ami Moszkva hatalmának további növeléséhez járult hozzá.

Putyin hivatkozott és ma is változatlanul hivatkozik arra, hogy Oroszország muszlim ország is. A moszkvai vezetés eltúrte, hogy Baskiria fővárosában, Ufában 2003 márciusában a helyi muzulmán papság dzsihadra mozgósítson – ami azt jelentette, hogy Oroszországban a baskírok az iraki muzulmánokkal fejezték ki szolidaritásukat.⁷³⁸

Igaz, azt sem szabad elfelejteni, hogy az oroszokat az Irak elleni amerikai hadjárat után alapvetően más ügyek foglalkoztatták. Putyin figyelmét 2003 derekán alapvetően az orosz oligarchák megrendszabályozása (közülük Berezovszkij emigrált, Hodorkovszkijt viszont lecsukták), majd az év őszén a grúzok *virágos* forradalma, illetve Szaakasvili

⁷³⁴ Póti László: A terrorizmus elleni harc és az átalakuló érdekszférák a poszt-szovjet térségben: Közép-Ázsia és a Dél-Kaukázus. In: Tóth Péter 2006, 205–208.

⁷³⁵ Magyarics Tamás: Az Egyesült Államok nemzetbiztonsági politikája 2001. szeptember 11. után. In: Tóth Péter 2006, 112.

⁷³⁶ Közvetlenül a válság előtt 2008 nyarán a 126 dollár hordónkénti ár közelébe röpítette a nyersolaj árat, majd a válságot követően mélyrepülés következett. 2011 őszén 87 dollár körüli, tehát itt stabilizálódott. V.ö. http://www.ioga.com/Special/crudeoil_Hist.htm

⁷³⁷ Sz. Bíró Zoltán: Oroszország visszatérése: kockázatok és lehetőségek. In: *Külgügyi Szemle*, 2009/2. 54–55.

⁷³⁸ Baskorsztán polgári hatóságai elhatárolódtak tőle, mondván, hogy nincs összhangban a fennálló törvényekkel, de azt elismerték, hogy a muzulmán törvényekkel – igen. Moszkva szempontjából az oroszországi muszlim-politika nem jelent türelmet az iszlámizmussal, vagyis a – többek között – csecsenek képviselte vallási fundamentalizmussal, amellyel Putyinék könyörtelen harcot folytatnak. D’Encausse 2007, 315.

hatalomra kerülése kötötte le. Ugyanennek a 2003-as esztendőnek a második felére Oroszországban átalakították a választási rendszert és a dumát decemberben már ennek alapján választották meg. Nem maradt el az eredmény: Putyin pártja, az Egységes Oroszország fölényesen győzött, és annak köszönhetően, hogy Zsirinovszkij vezette liberális demokraták – a legtöbb kérdésben – ugyanazt az álláspontot képviselték, mint Putyinék, ellenzékiek egyedül a kommunisták maradtak.

2004 márciusában ismét Putyint választották meg az ország elnökének. Oroszországban olyan politikai rendszer alakult ki, amely névlegessé tett bármiféle politikai versenyt, és a kialakult struktúrát egyre általánosabban kezdték „*irányított demokráciának*” nevezni. A balti országokat néhány nappal az orosz elnökválasztás után nemcsak az Európai Unióba, hanem a NATO-ba is felvették. Az orosz vezetést viszont ennél is jobban irritálta 2004 őszén a kijevi „*narancsos forradalom*”. Juscsenko elnökké választása után ugyanis Ukrajna határozott lépéseket tett az Európai Unió és a NATO irányába. Az orosz-amerikai viszony megromlásának is ez lett a fő oka. Áttételesen Juscsenkóék nyugatbarát lépései voltak az orosz-ukrán gázvita kiváltói is, hiszen Moszkvában úgy gondolták, hogyha Kijev az általuk „*oroszellenes*”-nek értékelt politikát követi, akkor csak fizesse meg a földgáz világpiaci árát, vagyis azt, amit az EU-tagállamoktól Moszkva megkapott. A vita során 2005 derekától megmerevedtek az álláspontok, ami 2006 januárjában gázcsap-elzáráshoz vezetett. Az amerikai konzervatív vezetés ugyan 2005 elejétől kezdte bírálni a belső állapotokat Oroszországban, teljes határozottsággal azonban csupán a gázcsap elzárása után, vagyis 2006-tól kritizálta Putyin rendszerét. A gáz-stop mindkét félnek súlyos lecke volt. Mind az oroszokat, mind pedig az Európai Unió országait arra sarkallta, hogy alternatív megoldás után nézzenek. Az európai orosz gázimport diverzifikálása a Kaszpi-térségből Oroszországot elkerülő Nabucco-projektben öltött testet. Ez ugyanúgy 2006 végére lett kész, mint az oroszok terve, az Ukrajna kikerülésére kitalált Déli Áramlaté, amely a Fekete-tengerbe fektetett vezetéken keresztül juttatna orosz gázt Európába. (A Nabucco terv fő gyengéje, hogy Irán nélkül kevés gáz kerülne a vezetékbe.)

A színes forradalmak, a NATO-bővítés radikális bírálata, a határozott Amerika-ellenes attitűd jelentősen növelte Oroszország népszerűségét, különösen az iszlám országok között.⁷³⁹

Orosz értelmezés szerint – mintha csak olajat kívánt volna önteni a tűzre – az amerikai vezetés 2007 tavaszán a kelet-európai rakétapajzs telepítésének ügyével rukkolt elő. Ennek bizonyos elemeit Csehország és Lengyelország területén kívánták felállítani, amire a Kreml hisztérikusan reagált.⁷⁴⁰

Az oroszok úgy látták, hogy a balti és a közép-európai országok, majd 2007-től Románia és Bulgária friss EU-csatlakozása miatt a *köztes európai térség* Oroszország FÁK-szomszédaira mágnesként kezdett hatni. Ezt Putyinék semlegesíteni, visszaszorítani vagy legalábbis marginalizálni kívánták.⁷⁴¹

Ráadásul, ami a délkelet-európai régiót illeti, a kilencvenes évek eleje óta a Balkánt Moszkva olyan térségnek tekintette, amelyben a NATO-val és az Egyesült Államokkal való verseny az oroszok javára kihasználható. Az 1999-es szerb (és orosz) kudarcot követő visszavonulás, a *zóna* átmeneti magára hagyása után 2007 júniusában, Isztambulban Vlagyimir Putyin kijelentette, hogy Oroszország visszatér a balkáni és fekete-tengeri térségbe. Koszovó kérdése egyébként a „*NATO-expanzió ellenőrzésén*” túl Bulgária, Szerbia, Görögország (és persze Oroszország) számára kölcsönösen jövedelmező üzleti lehetőségekkel is kecsegtetett.⁷⁴²

2007 végén és 2008 tavaszán Oroszországban ismét parlamenti és elnökválasztásokat tartottak. Mivel az ország alkotmánya nem teszi lehetővé, hogy egy embert két ciklus letöltése után harmadszor is Oroszország elnökévé válasszanak, Putyin – a négy évvel

⁷³⁹ Az oroszok 2006 márciusában legmagasabb szinten fogadták az irániak támogatta libanoni síita Hámász vezetőit. Ld. Sz. Bíró Zoltán cikkét. In: *Külügyi Szemle*, 2009/2. 55.

⁷⁴⁰ Alighanem ezzel magyarázható a 2007 tavaszán az észtszországi Tallinnban a bronzkatona áthelyezésével kapcsolatban keltett orosz perpatvar is. A bronzkatona az észtek számára a szovjet megszállást, a Tallinnban élő jelentős orosz diaszpóra számára a fasizmus felett aratott győzelmet jelképezi. Ráadásul nem a szobor beolvasztásáról, hanem áthelyezéséről volt szó, mire 2007 áprilisának végén utcai harcok kezdődtek az észti fővárosban, melyek során egy orosz meghalt. A témát nagy terjedelemben és első helyen ismertették az oroszországi tömegtájékoztatási eszközök és jó egy évvel később még a Hanti-Manszijszkban szervezett finnugor világkongresszuson az észti elnök orra alá dörgölte a дума külügyi bizottságának elnöke: Koszacsov. A bronzkatona ügyéről ld. Rieder Gábor írását:

http://www.artmagazin.hu/artmagazin_hirek/bronzkatona.4.html?module=38&pageid=0

⁷⁴¹ A moszkvai vezetés – emellett – arra is törekszik, hogy a frissen csatlakozottak EU-n és NATO-n belüli befolyása jelentéktelen legyen. Bugajski 2008, 31.

⁷⁴² Igaz, Romániának már kevésbé. Bugajski 2008, 34., 41. Putyin megfogalmazása szerint: „*a Balkán és a Fekete-tenger mindig nagyon fontos volt a mi számunkra.*” A BBC július 2-án szintén a június 27-i román Adevarul cikkét ismertette: <http://acturca.wordpress.com/2007/07/02/putin-wants-more-russian-influence-in-balkans-black-sea-romanian-press/>

korábbihoz hasonlóan – ismét jelentősen átalakította az orosz kormányzati struktúrát, méghozzá úgy, hogy ettől kezdve számos jogkör a miniszterelnökhöz került. 2007 decemberében Putyint választották az Egységes Oroszország Párt elnökévé és a decemberi дума-választások során ismét „*kiderült*”, hogy ez a párt fogja dominálni az orosz törvényhozást. Putyin elnökjelöltje a szintén pétérvári Dmitrij Medvegyev lett, aki nem számított erőpártinak, orosz kifejezés szerint *sziloviknak*, vagyis Putyin úgy mentette át a hatalmát, hogy Oroszországban nem kellett alkotmányt módosítani.⁷⁴³ A putyini rendszert egyébként 2005-től kezdték el *szuverén demokráciá*-nak nevezni, amelynek jelentéstartalma éppen 2008-tól kezdve módosult úgy, hogy a világon két szuverén demokrácia létezik: az egyik az Amerikai Egyesült Államok, a másik pedig Oroszország.

A 2008 áprilisi bukaresti NATO-csúcson Ukrajna és Grúzia NATO-csatlakozását – főként Berlin és Párizs állásfoglalása miatt – végül is elnapolták.⁷⁴⁴

Az orosz tömegkommunikációs eszközök a frissen csatlakozott *köztes európai államokat ruszofóbbként* mutatták be 2004-ben, de emellett 2003-tól kezdve Oroszországnak vitái voltak az Egyesült Királysággal is. E civakodás egyik epizódjaként 2007 júliusában Putyin Nagy-Britanniáról például kijelentette, hogy „*gyarmattartó hatalomként viselkedik, de elfeledkezik róla, hogy Oroszország soha nem volt Nagy-Britannia gyarmata*”.⁷⁴⁵ Schröder kancellárságát megelőzően már 1998 előtt, de 2001-től különösen a német-orosz viszony harmonikusnak volt mondható. 2005-ben ugyan Angela Merkel lett a kancellár, de a külügyeket a szociáldemokrata Frank-Walter Steinmeier vitte, és Angela Merkel csak 2007-től hallatta határozottabban hangját a német külpolitikában. Van, aki ezzel magyarázza, hogy a közép-európai érdekeket ettől kezdve Németországban jobban figyelembe vették, mint korábban.⁷⁴⁶ Hasonlóan lehet jellemezni a 2007 tavaszán

⁷⁴³Vagyis nem a KGB-ből jött, mint Putyin, és megnyilvánulásai miatt is liberális hírben állt. Az orosz állami gázvállalatnál, a Gazpromnál szerzett vezetői tapasztalatával – Putyin támogatásának köszönhetően – 2008 tavaszán meggyőző többséggel nyerte meg az orosz elnökválasztást. Hatalma kisebb lett, mint korábban elődjéé, Putyiné volt, aki a felértékelődött miniszterelnöki tárca birtokosa lett. Ld. Bába Iván: A putyini Oroszország bel- és gazdaságpolitikájának kialakulása és főbb elemei. *Külügyi Szemle*, 2009/2. 17–18.

⁷⁴⁴A két vezető nyugat-európai hatalom ugyanis nem kívánta aláaknázni viszonyát Moszkvával egy olyan időszakban, amikor Medvegyev személyében új ember készült elfoglalni az orosz köztársasági elnöki posztot. Az amerikaiak pedig ez alkalommal azért nem élezték a feszültséget, mivel észak-koreai politikájuk elfogadtatásához szükségük volt az oroszok támogatására. Bugajski 2008, 50–4.

⁷⁴⁵Ide sorolja Bugajski a 2003-as Berezovszkij-ügyet, valamint azt, hogy a csecsen Ahmed Zakajevnek London politikai menedékjogot adott, de ide tartozik Lugovoj ügye, akinek kiadatását a Litvinyenko-ügy kapcsán eredménytelenül kérték a brit hatóságok. Ezt követően 2007 végén kémkedésért utasítottak ki orosz állampolgárokat az Egyesült Királyságból, mire az oroszok British Council irodákat zártak be a saját országuk területén. Bugajski 2008, 62-64.

⁷⁴⁶1997-ben jöttek létre a francia-német-orosz csúcscok, amelyekből a többi európai országot kizárták. A Szovjetunió összeomlása után Németország lett Oroszország legfontosabb kereskedelmi és pénzügyi partnere

megválasztott Sárközy francia köztársasági elnököt is, aki kevésbé koncentrált a mediterrán térségre, mint elődje, Chirac. Az oroszok alapvetően a franciák és a németek megnyerésére koncentráltak, de az olaszok felé is tettek lépéseket.

A Jelcin-korszakénál lényegesen aktívabb orosz külpolitika alapja az orosz szénhidrogénkincs világszertei árának Moszkva számára kedvező alakulása volt. Erre alapozva a Kreml nemcsak a kitermelés, hanem a szállítás eszközeinek a felvásárlására törekszik Oroszország határain túl is.⁷⁴⁷ A földgázkitermelésre szakosodott orosz iparvállalat, a Gazprom az orosz gáztermelés 93%-át tartja a kezében.⁷⁴⁸ Az Északi- és Déli Áramlathoz hasonló drága vezetékek megépítésével Putyinék növelni tudják befolyásukat olyan államok felett, amelyek jelentősége – addigi fő tranzitútvonalként – ennek következtében csökkenni fog.⁷⁴⁹ Nem véletlen, hogy a 2010-es ukrain elnökválasztások győztesének, Viktor Janukovicsnak egyik első javaslata az volt, hogy a Déli Áramlat megépítése helyett az oroszok az Ukrajna területén átvezető gázvezetékek korszerűsítésére és kapacitásának növelésére költsenek, ami a töredékébe kerülne annak, amit egy új, Fekete-tenger alatti gázvezeték megépítéséért kellene fizetni.⁷⁵⁰ A szevasztopoli flottabázis orosz bérletének meghosszabbítása mellett az Ukrajna számára kiharcolt – a világszerteinél harminc százalékkal – alacsonyabb gázár 2010 áprilisában normalizálta az ukrán-orosz államközi kapcsolatokat.⁷⁵¹ Az oroszbarát ukrán Viktor Janukovics győzelme egyébként egész Közép-Európában mérséklőleg hatott az oroszokkal nem rokonszenvezők táborára.

Ami a 2007-ben beharangozott amerikai kelet-európai rakétavédelmi pajzs megvalósítását illeti, azt 2008 júliusában Prága, majd egy hónappal később – a frissen

(2007-ben 52,8 milliárd euró forgalommal a kétoldalú kapcsolatokban) és a 2006. decemberi adatok szerint a felhalmozott külföldi tőke 32 százaléka német volt Oroszországban. Berlin elsősorban nyersolajat és földgázt importál Oroszországból, amely háromnegyedét fedezi Németország szükségleteinek. Bugajski 2008, 57.

⁷⁴⁷ A korábbi időszakhoz képest újdonság, hogy a magánvállalatok a Kreml parancsára hajlandók a profitvesztésre is. Putyin második elnöki ciklusa végére a legnagyobb energia-, fém- és feldolgozó iparágakban az állami szektor aránya meghaladta az 50%-ot. Bugajski 2008, 73–74.

⁷⁴⁸ A Gazprom ma a világ gázkincsének több mint 19%-át tartja az ellenőrzése alatt. Ennél 9 százalékkal több, még hozzá 28 százalék körüli a világ Oroszországban található össz-földgázkészlete. Részletesen ír erről Bugajski 6-os számú lábjegyzetében. Bugajski 2008, 99.

⁷⁴⁹ Ukrajna és Belorusszia korábbi kedvező helyzete például ennek következtében egyik napról a másikra szűnne meg. Az Északi Áramlat létesítéséről szóló tervet Putyin 2007 augusztusában írta alá. A Déli Áramlat létesítéséről 2007/2008 telén sikerült meggyőzni a magyar és a bolgár kormányt, s ez – az elemzők egy része szerint – képes okafogyottá tenni a Törökországon keresztül Közép-Ázsiába tervezett Nabucco gázvezetékét, amelynek egyik fő célja Európa gázellátásának a diverzifikálása. Bugajski 2008, 90–91., 95–98.

⁷⁵⁰ A tizededénél is kevesebbe kerülne a fennálló vezetékrendszer korszerűsítése és bővítése, mint a Déli Áramlat megépítése. Az Oroszország Hangja 2010. október 26-i összefoglalója szerint 25 milliárd euró helyett 1,5 milliárd euró kellene hozzá: <http://hungarian.ruvr.ru/2010/10/26/28546019.html>

⁷⁵¹ <http://www.mri-kossuth.hu/hirek/kulhon/janukovics-alairta-az-uj-ukran-orosz-flottamegallapodast.html> E lépéssel egyébként legalább három évtizedre tárgyalanná tették Ukrajna NATO-csatlakozását is.

kirobbant abháziai és oszétiai konfliktussal egyidőben – Varsó is aláírta.⁷⁵² A rakétavédelmi megállapodás következtében kialakult orosz-amerikai, majd orosz-lengyel és orosz-cseh feszültségnek a 2008 novemberében megválasztott és 2009 januárjában hivatalba lépett új amerikai elnök, Barack Obama viszont azzal vetett véget, hogy azt lényegében visszavonta.⁷⁵³ Az említett tényezőkön kívül, a lengyel-orosz feszültség további oldódásához – paradox módon – hozzájárult, hogy 2010. április 10-én Lech Kaczynski, a lengyel köztársasági elnök – népes kíséretével – Szmolenszk mellett légikatasztrófa áldozata lett.⁷⁵⁴ Az orosz fél ennek hatására adta át a lengyeleknek a szovjetek 1940-es, katyni tömegmészárlásával kapcsolatos dokumentumokat.⁷⁵⁵ Az egyetlen terület, ahol alig történt előrelépés – Irán.⁷⁵⁶

A Putyin elnök hatalomra kerülése utáni évtized nemzetközi politikájának érdekessége, hogy Oroszország elkezdett úgy viselkedni, ahogy korábban az Amerikai Egyesült Államoktól szoktuk meg és Amerika pedig úgy, ahogy korábban a Szovjetunió tette. Vannak az oroszok viselkedésben sajátos szakaszok, hiszen 1999 és 2001 szeptembere között Moszkva folytatta a korábbi, primakovi külpolitikát, amely a NATO elutasítását és a finom konfrontációt jelentette, mignem a 2001.szeptember 11-i, a New York-i világkereskedelmi központ és a washingtoni Pentagon elleni támadás lényegesen áthangolta az orosz külpolitikát. Ettől kezdve Oroszország még bázisokat is hajlandó volt az amerikaiak számára biztosítani a *közös* terrorellenes harc jegyében. A Bush-adminisztráció Irak-elleni agressziója változtatott jelentősen ezen az attitűdön, hiszen azt Putyinék nem helyeselték, de – ettől függetlenül – Irak meggyengítése és Szaddám Huszein legyőzése Irán javára módosította az erőviszonyokat a közép-keleti térségben, másrészt megsokszorozta az olaj árát a nemzetközi piacon, amely az energia-exportőr Oroszország állami bevételeit a többszörösére emelte. Az orosz elnöknek hazája alkotmányának módosítása nélkül sikerült a módosítania Oroszország berendezkedését és 2008-tól kezdve immár miniszterelnökként irányította a világ energetikai szuperhatalmát.

⁷⁵² A tervezett rakétavédelmi rendszer különböző elemeinek különböző helyszínekre telepítésével kapcsolatban ld. Bugajski 2008, 147-148.

⁷⁵³ Az interkontinentális rakéták elleni védelem helyett a közepes- és rövid hatótávolságúak ellen védő, ún. fokozatos (layered) rendszer elemeit próbálják ki Lengyelországban.

⁷⁵⁴ <http://www.guardian.co.uk/world/2010/apr/10/poland-president-lech-kaczynski-killed>

⁷⁵⁵ http://www.mult-kor.hu/20100429_az_orosz_sajto_is_meltatta_a_katyni_dokumentumok_kozzetetelet

⁷⁵⁶ Oroszország az Iránnal való konfliktus során mind gazdaságilag, mind politikailag csak nyerhet, hisz a Nabucco vezetékét szerinte csak az iráni gáz-mezők bekapcsolásával lehetne sikeresen megtölteni, azonban erre addig, amíg Irán az Egyesült Államokkal és a Nyugattal konfrontálódik, nem lehet számítani. Bugajski 2008, 37., és 42.

A poszt-szovjet térség színes forradalmi Ukrajnában, Grúziában és Kirgiziában zavarták ugyan Moszkvát, de az energiafegyver bevetésére csak ukrán-orosz viszonylatban került sor, amire a szevasztopoli flotta-bázisról szóló egyezményrel sikerült pontot tenni.

A Jelcin-korszak elnöki köztársasága folyamatos nemzeti jövedelem-csökkenése mellett az 1998-as pénzügyi válság beszédesen bizonyította az új orosz állam akcióképtelenségét. Az 1999-es esztendőktől, a Putyin-korszaktól kezdve a nemzeti jövedelem nőtt, amiben döntő szerep jutott a kőolaj világpiaci áremelkedésének. A NATO-bővítés és a délszláv háború miatt bemerevedett orosz állásponton a 2001-es New York-i ikertornyok elleni terror-támadás sokat segített, hiszen az amerikai vezetés álláspontját gyökeresen megváltoztatta. A terrorizmus visszaszorítása érdekében oldódott a NATO-bővítéssel kapcsolatos orosz álláspont és a kooperáció került előtérbe, amit hátráltatott az Egyesült Államok iraki intervenciója, hiszen azt az oroszok nem helyeselték. Áttételes módon mégis az orosz politika malmára hajtotta a vizet ezzel George W. Bush, hiszen ennek következtében tovább emelkedett a nyersolaj ára – tovább növelve ezáltal Oroszország bevételeit. A színes forradalmak irritálták ugyan Putyinékat, de az oligarchák megrendszabályozásának is köszönhető megnövekedett orosz állami bevételeket az energiaágazattal kapcsolatos európai vállalatok részvényeinek a felvásárlásába fektetve igyekeztek gazdasági pozíciókhoz jutni szerte Európában. Az Egyesült Államokkal kialakított nukleáris paritás lehetőséget biztosított a számukra abban, hogy a fegyverkezésre viszonylag keveset költsenek. Ugyanebben az időben az afganisztáni és iraki beavatkozás miatt Amerika éves katonai költségvetése átlagosan a korábbi évekének a duplájára emelkedett, ami azért meghökkentő, mivel korábban az Egyesült Államok költötte el az egész világ fegyverkezésre fordított összköltségvetésének a felét. A közvetett befolyásolás eszközeit az utóbbi fél évszázadban az Amerikai Egyesült Államoktól *szoktuk meg*, a katonai erő alkalmazását pedig Moszkvától. Az 1999 és 2010 közötti időszakban annak lehettünk a tanúi, hogy a szerepek mintha kicserélődtek volna: Amerika viselkedik úgy, mint ahogy korábban a Szovjetunió tette, Oroszország pedig úgy, mint amit az Egyesült Államoktól szoktunk meg.

ÖSSZEGZÉS

Az orosz birodalmi gondolat a középkorban az orosz pravoszláv egyház tanításában a „*Moszkva harmadik Róma, a kereszténység igazi képviselője*” elméletében öltött testet. Először I. Miklós idején Uvarov közoktatási miniszter a *hivatalos népiség* tanát kidolgozva igyekezett modernizálni ezt a fajta missziós tudatot, mivel az 1828–29-es háborúban kiderült, hogy önmagában az ortodoxia alkalmatlan az Orosz Birodalom keretei között élő népesség mozgósítására. Az ortodox hiten, vagyis a vallási misszió mellett a *hivatalos népiség* lényegi alkotóeleme volt a monarchia dicsérete mellett a *narodnoszty*, vagyis a *népiség*. Az orosz társadalom a szlavofil–nyugatos vita közvetítésével tette magáévá e doktrína elemeit, de az európai szlávok ügye a krími háború után, a német és az olasz egységmozgalom 1860-as évekbeli sikere után került az orosz társadalom érdeklődésének középpontjába.

Ugyanekkor Oroszországban kialakult egy „*izolacionista*” irányzat is, amely a külpolitikai terjeszkedés iránt – legalábbis átmenetileg – közömbös volt, ám a birodalmon belül céljául tűzte ki az oroszosítást. Fjodor Dosztojevszkij és Konsztantyin Leontyjev munkássága nyomán a századforduló körül már önálló arculattal jelentkezett az eurázsiai imperializmus.

Egyet lehet érteni Kissingerrel, aki szerint az orosz történelem sajátos vonása, hogy az állam fejlődése az európai átlaghoz képest lényegesen nagyobb súlyt kapott, majdhogynem megelőzte a társadalomét.⁷⁵⁷ Ugyanakkor Oroszországnak volt olyan területe is, amelynek története hasonlított az Egyesült Államok területi fejlődéséhez. Szibéria és a Távols-Kelet hasonlóan népesült be, mint a Vadnyugat.⁷⁵⁸ Az orosz történelem folyamán mindig is meglévő birodalmi hagyomány a 19. század utolsó harmadától kezdve a kapitalista világrendszer Oroszországot is beszippantó hatásának köszönhetően új vonásokat kölcsönzött a hagyományos orosz imperializmusnak is, amennyiben annak expanziójában a cári államapparátus szervezésében különböző tőkeérdekeltségek is

⁷⁵⁷ Kissinger 1996, 812.

⁷⁵⁸ Oroszországnak Szibéria az a része, amelynek történelme az Amerikai Egyesült Államokéhoz hasonlóan alakult olyan szempontból, hogy az állam itt szintén csak követte a kolonizációt megvalósító orosz telepeseket. Szibir 2007, 40–42.

szerepet játszottak. Az orosz-japán háború következtében viszont a néhány évtizeddel korábban kialakult kétfajta orosz birodalmi doktrína közül az Orosz Birodalom 20. századi fennállása során a hagyományos eurázsiai imperializmus nem játszott immár komoly szerepet. Egyértelműen a pánszlávizmus uralkodott el az orosz társadalom közgondolkodásában.

Az orosz társadalom belső feszültségei nemcsak a külpolitikai célok iránti fokozott érdeklődést hívták életre, hanem ennek ellenkezőjét, a terjeszkedéssel szembeni ellenségességet is. A birodalmi terjeszkedés szükségességét tagadó tradíciót *a narodnyik* kezdetek után a szociáldemokrata mozgalom bolsevik szárnya képviselte az első világháború folyamán. A frontokon zajló küzdelem a hagyományos orosz állam teljes vereségével végződött, amelyben a cárizmus mellett az összes orosz monarchista és polgári irányzat, tehát a hagyományosnak mondható orosz imperializmus is elbukott. Ezzel szemben a bolsevikok egy ezzel ellentétes, globális misszióról szóló küldetéstudatot fogalmaztak meg és rendelték hozzá intézményt a Kommunista Internacionálé 1919-es létrehozásával. A szovjet rendszer világméretű kiterjesztésére viszont nem tudtak sort keríteni és 1934-re ki is alakítottak egy új, *a világforradalomtól független*, területhez kötött *nemzettudatot*, amiben döntő szerepe a szovjet államnak volt. A harmincas években az aktív külpolitikához szükséges feltételek továbbra is korlátozottak voltak. Sztálinék ezért igyekeztek kihasználni a kapitalista államok közötti nézetkülönbségeket, ezért a korábbinál intenzívebben éltek a klasszikus diplomácia eszköztárával is. Akkor léptek be a Népszövetségbe, amikor a németek kiléptek onnan. Együttműködési szerződéseket kötöttek a franciákon kívül Csehszlovákiával és másokkal is, majd amikor úgy érezték, hogy érdekeiknek a németekkel való együttműködés felel meg igazán, akkor 1939-ben velük állapodtak meg. Az elkövetkező két évben megszerezték majdnem mindazt, amit az első világháborúban elvesztettek, kivéve Finnországot és Lengyelország nagyobbik részét. Odahaza a szovjet kommunisták a harmincas évtized végére előbb az orosz államnacionalista hagyományt igyekeztek a bolsevik tanítással összhangba hozni, majd 1941-től a pánszlávizmussal tették ugyanezt. A második világháború sikeres befejezése során e pánszláv programot azonban túlteljesítették. 1945-re nagy vonalakban, 1947-re viszont már részleteiben is világos lett, hogy amerikai szövetségesükkel a szovjetek ketten uralják az európai terepet. Ráadásul 1948-ra az egyik kommunista szláv bázisállammal, Jugoszláviával Moszkvának konfliktusa támadt, s egy évvel később, 1949 októberében szövetségi rendszerének része lett a nemszláv Német Demokratikus Köztársaság. Ennél többet nyomhatott a latban, hogy szintén nemszláv „*népi Kinában*” a szocialista

forradalom 1949 őszén szintén győzött. Ekkorára a Szovjetunió már egy hónappal túl volt atombombája felrobbantásán és így valódi globális hatalom lett.

Sztálinék 1948-as Berlin-politikáját légihíddal védte ki az amerikai vezetés, és bár Európában a feszültség óriásira nőtt, de háború nem robbant ki. Erre periférikus helyen, Koreában került sor azt követően, hogy az országból mind a szovjetek, mint az amerikaiak kivonták a csapataikat. 1950. június 25-én Kim Ir Szen támadást intézett Dél-Korea ellen és csak három év múlva, 1953. június 27-én kötöttek a felek fegyverszünetet – békét máig – nem.

Sztálin 1953. március 5-i halála után Hruscsov volt az első szovjet politikus, aki felismerte, hogy az atomfegyver megjelenése óta a hagyományos, 19. századi hatalmi politizálás a múlté, a két világrendszer közötti nyílt konfrontáció járhat akár a szovjet rendszer pusztulásával is. Felismerte továbbá azt is, hogy a sztálini jóslatot meghazudtolva a kapitalista államok – félretéve egymás közötti ellentéteiket – képesek összefogni. A kapitalista táborral való nyílt konfrontációt Hruscsov ezért a távoli jövőbe helyezte, ami lehetővé tette, hogy Európában a status quo-t tudomásul véve „*enyhülési politikával*” kísérletezzen, miközben a harmadik világban próbált híveket szerezni a kommunista átalakulás ügyének. A magyar 1956 bebizonyította, hogy a szocializmus építésének különböző útjai vezethetnek a szocializmustól való szakításhoz is. Kína 1956 után távolodni kezdett Moszkvától, amit majd a kubai rakétaválság idején képviselt szovjet állásponttal való elégedetlensége még inkább felgyorsított, de csak a hatvanas évek második felére mérgesedett el Moszkvával való viszonya. A szovjet apparátuson belüli váltáshoz, amely Hruscsov bukását is jelentette, nem kis mértékben járult az általa előidézett kubai rakétaválság, amely csaknem világháborúba sodorta a Szovjetuniót. Ha Moszkva hagyományos szövetségesei közül veszített is (Jugoszlávia), szerzett újakat (Egyiptom). Kelet-európai biztonsági zónáját nemcsak hagyományos katonai, hanem multilaterális szervezetekkel (Varsói Szerződés, KGST) is igyekezett megszilárdítani. A rendszer *működési zavarának* tudhatók be: az 1953-as kelet-berlini felkelés, az 1956-os magyar forradalom és a lengyelek mozgalma, valamint az 1968-as „*prágai tavasz*”, valamivel később, 1980-tól a lengyelországi Szolidaritás. Kuba példája jól érzékelteti, hogy a Szovjetunió globális hatalomként olyan akciók lebonyolításába is belefogott, amelyek

meghaladták képességeit.⁷⁵⁹ Tanulva belőle, a Hruscsovot felváltó Brezsnyev az Amerikai Egyesült Államokéhoz hasonló katonai stratégiai atomütőerő megteremtését tűzte ki céljául, és ezt a tervet egy évtized alatt meg is valósította. Politikája ugyanakkor ellentmondásos volt. Brezsnyev felülvizsgálta Hruscsov téziséét a szocializmushoz vezető egyéni út jogosságáról, és tagadta azt. Sőt, a szocializmus útjára való visszatéréés érdekében a fegyveres erő bevetését is indokoltnak találta. Ez a Brezsnyev-doktrína, amit Csehszlovákiában 1968-ban a Szovjetunió vezetője a gyakorlatban is alkalmazott. Mindemellett Európában igyekezett az enyhülési politikát folytatni, a világforradalom exportja kizárólag a harmadik világban foglalkoztatta, amihez hozzájárult, hogy délkeleti határainál egyik régi szövetségesével, Kínával – hatalomra jutása óta – folyamatosan határmenti konfliktusai voltak. Hetvenes évekbeli külpolitikai akcióinak anyagi háttérét csaknem egy évtizeden keresztül az 1973-as olajárrobbanás biztosította, ám 1979-ben kezdődő afganisztáni beavatkozásának költségei erőteljesen apasztani kezdték a Szovjetunió tartalékait.

Érdemes kitérni a Szovjetunió Brezsnyev-korszakban bekövetkezett expanziója jellemzésére. A hetvenes évek elején Chilében, később a felbomló portugál gyarmatbirodalomban, Mozambikban illetve Angolában, majd a hetvenes évek végétől Etiópiában és Szomáliában folytatott szovjet politikára az volt a jellemző, hogy Moszkva akkor próbált terjeszkedni, amikor a számára kedvezőnek tűnő fordulat tőle függetlenül már megtörtént.⁷⁶⁰

E politika ellenére a kommunizmus nem hódított annyira a harmadik világban, hogy az eszme világdiadala biztosítottnak látszott volna, pedig a nagyarányú hadiflottafejlesztés a hetvenes években már garantálta, hogy a távoli végeken Moszkva immár fizikailag is támogatni tudja a magukat kommunistának hirdető rezsimeket.⁷⁶¹

A Szovjetunió külpolitikájában – miként a cári Oroszországéban is – mindvégig központi szerep jutott a hadseregnek. Sztálin után Hruscsov volt az első, aki más eszközökkel is igyekezett politizálni. A Hruscsovot követő Brezsnyev – elődjéhez

⁷⁵⁹ Jegor Gajdar több nyugati és orosz szerzőtől is idéz. Szerinte a szocialista országoknak nyújtott szovjet éves támogatás 20 milliárd dollárnyi lehetett évente az 1986 és 1989 közötti időszakban, amiből csak Kuba 6-7 milliárddal részesült. A Szovjetunió katonai költségvetésével – amely primátust élvezett – pedig szerinte még az ország fegyveres erejének a vezetői sem voltak tisztában. Gajdar 2007, 200.

⁷⁶⁰ „A világhódító szándék többnyire abban mutatkozott meg, hogy a szovjet fél foggal-körömmel ragaszkodott megszerzett pozíciójához, ha valahol egyszor megvetette a lábát.” Büky 2001, 254.

⁷⁶¹ A Szovjetunió az 1960-as években még képtelennek bizonyult a kongói válságban támogatni védeenceit, míg az 1970-es években képessé vált arra, hogy – hadiflottafejlesztésének is köszönhetően – hogy kubai szövetségeseivel néhány afrikai konfliktusban részt vegyen. Nye 1990, 118.

hasonlóan – támaszkodott a hidegháború során kialakított, szocialista multilaterális intézményekre (KGST, Varsói Szerződés), és el kell ismerni, bármelyik elődjénél határozottabban alkalmazott gazdasági eszközöket a szovjet befolyás biztosítására, miközben nem hanyagolta el a kommunista pártstruktúrákon keresztül való közvetlen irányítást sem. Brezsnyev Hruscsovnál jóval realistább volt, de konfliktushelyzetben ő sem habozott igénybe venni a fegyveres erőt, mint azt 1968-at követően 1979 decemberében Afganisztánban is tette. Sok függött az ellenféltől. Carter amerikai elnök mandátumának vége felé – főként az afganisztáni szovjet beavatkozás hatására – emelte a fegyverkezésre fordított költségeket, de a fegyverkezési versenyt politikája igazi vezérfonalává Ronald Reagan amerikai elnök tette. A rakéta programon kívül az 1983-ban meghirdetett *Stratégiai Védelmi Kezdeményezés*, más néven a „csillagháborús program” volt az, amely az év végére oda vezetett, hogy a szovjet vezetés feladta a küzdelmet.⁷⁶² Ekkorára visszaesett a szovjet gazdaság fejlődése, technológiai szempontból pedig 7-10 éves lemaradásba került a Nyugattal szemben. Afganisztán oly mértékben lefoglalta Moszkvát, hogy nem vállalkozott a Brezsnyev-doktrína lengyelországi alkalmazására.

A nyolcvanas évek elejének gyors főtitkárváltásai (Andropov és Csernyenko) nem hoztak változást a megkezdett kurzusban, ahhoz a viszonylag fiatal Gorbacsovnak kellett elfoglalnia a főtitkári széket, aki lemondott az erőszak alkalmazásáról, és más – a gazdaságiak mellett politikai – eszközökkel kívánta fenntartani a Szovjetunió befolyását. Viszont az amerikai csillagháborús programon és az oroszok ellen Afganisztánban jól bevált vállról indítható Stinger-rakétákon kívül a nyersanyagárak esése belülről ásta alá a Szovjetunió teljesítőképességét, amin a későn elkezdett gazdasági reformok nem tudtak segíteni. A politikai eszközök a baloldali pártokkal ápolt kapcsolatok lehettek volna, viszont a kelet-európai térségben a politikai reform kibontakozása után ezek az erők korábbi befolyásuknak csak egy részét voltak képesek megtartani. A rendszerváltások következtében viszont e politikai kapcsolatok nem bizonyultak elegendőeknek ahhoz, hogy rajtuk keresztül a Szovjetunió hatékonyan tudja befolyásolni a térség folyamatait. A Szovjetunió felbomlásának tehát jelentős részben gazdasági okai voltak. Ezzel, illetve partikuláris részérdekekkel, így magának az Orosz Köztársaság szűken vett gazdasági érdekeivel magyarázható Moszkva kivonulása Kelet-Európából.

⁷⁶² Tapasztalta ugyanis, hogy nem győzi a technológiai – anyagi versenyt az Amerikai Egyesült Államokkal és ennek következtében nem hitt többé a „szocializmus világméretű győzelmében” sem. Büky 2001, 303–314.

A Szovjetunió megszűnésével Oroszország történelme során példátlan területcsenkulást szenvedett el, világhatalomból regionális hatalommá változott, miközben – a baltiakat leszámítva – a többi szovjet utódállammal összevetve az orosz állam *hatékonyságának* növekednie kellett volna. Azonban nem ez történt. A folyamatosan romló gazdasági paraméterek az orosz állam működőképességét 1992 után is folyamatosan próbára tették. Közvetlenül a jelcini Oroszország megszületése után először a belpolitikai problémák, majd a kommunisták képviselte szovjet restaurációs elképzelések mellett fokozatosan geopolitikai ihletettségű ideák kerültek előtérbe, viszont a belső állapotok kuszaságából adódóan bármilyen birodalmi gondolat anakronizmusként hatott. A megvalósított politikát alapvetően a gyakorlati szempontok uralták, amelyek a szovjet időszakhoz kapcsolódó nukleáris fegyverzethez⁷⁶³ és a hagyományos NATO-ellenségképhez kapcsolódtak.

Alapvetően ezzel magyarázható Oroszország ellentmondásosnak mondható balkáni szerepvállalása is. Az orosz vezetésnek először nem volt mondanivalója a kialakult válságról, majd az orosz atlanti politikának megfelelően Oroszország végül részt vett a *béketeremtésben*, igaz úgy, hogy mind Horvátországban, mind Boszniában a krajina szerbeket igyekezett támogatni, illetve a belgrádi vezetést, miközben a térség többi – ugyancsak szláv – nemzetéről kevéssé vett tudomást.

Az 1993 elejétől hivatalba lépő Bill Clinton az elnökválasztási kampányban a boszniai válság lezárását ígérte meg. Ő lesz majd az, aki a fegyvereladási embargó feloldásával, ENSZ- és NATO-csapatok helyszínre küldésével, illetve tárgyalásokkal ér el majd eredményt és ő lesz az is, aki alatt Csehország, Lengyelország és Magyarország a NATO tagja lesz. Ám neki ugyanúgy, mint elődjének, idősebb George Bushnak is hibája, hogy magára hagyták Afganisztánt a szovjetek kivonulása után, ahol tálib vezetéssel alakul ki egy sajátos államalakulat. Egyébként a clintoni politika nem érvényesült a Balkánon ellentmondásoktól mentesen. 1995 után a horvát uralom visszaállítása a szerb fennhatóság alá került területeken Moszkva Jugoszlávia-politikájának komoly kudarc volt. Még kellemetlenebb volt számukra a NATO viszonylagos sikere Bosznia-Hercegovinában 1995

⁷⁶³ Richard Pipes amerikai történész megfogalmazása szerint a Független Államok Közösségén belül Oroszország egy módosított Brezsnyev-doktrína értelmében a „*korlátozott szuverenitás*” szerint igyekezett diktálni. Moszkva és Washington erőteljes nyomására Ukrajna, Fehéroroszország és Kazahsztán lemondtak a nukleáris fegyverekről, biztosítva ezzel, hogy Oroszország legyen a kizárólagos posztsovjet atomhatalom. Bugajski 2004, 52.

nyarától kezdve. Oroszországban a NATO Szerbia elleni katonai hadműveletét 1999 tavaszán a testvérnemzet elleni agresszív háborúként ítélték el.⁷⁶⁴ A pánszláv felhangoktól nem mentes megnyilatkozások az 1990-es évek második felére mind ritkábbakká váltak. Általánossá lett a felismerés, hogy megfelelő gazdasági erő nélkül Oroszország nem lesz képes a nagyhatalmi státusznak megfelelő külpolitikát megvalósítani.⁷⁶⁵ Főként a súlyos gazdasági visszaesésnek köszönhető, hogy erőteljesen beszűkült a külpolitika mozgásterét. A moszkvai politikusok a Nyugat részéről őket ért vélt vagy valós támadások hatására (jugoszláviai események, NATO-bővítés, stb.) arra törekedtek, hogy Oroszország mozgásterét növeljék. Szakítottak a korábbi időszak egyoldalú atlanti elkötelezettségével, Primakov sokpólusú világ-koncepciója, illetve „rugalmas reagálása” sikert hozott, amibe nem tartozik bele a NATO-bővítéssel kapcsolatos kezdeti merev elutasító politikája. Az 1998 nyarán kibontakozó pénzügyi válság Oroszországban rádöbbentette a politikai vezetést, hogy a Gorbacsov és Jelcin idején megtollasodott úrgazdagok személyes érdekeiket követve hajlandóak az orosz állam érdekeit feláldozni.

Az új orosz bel- és külpolitika Vlagyimir Putyin nevéhez kapcsolódik. Az orosz elnök egyik célja volt, hogy megzabolázza ezeket az oligarchákat, és mozgósítsa őket a kormány szolgálatára. Jelcin erre korábban még kísérletet sem tett, bár valószínű, hogy ha lett volna benne ilyen szándék, akkor sem sikerült volna neki. A 2000-es választásokon Jelcint felváltó győztes orosz elnök – különösen 2004 utáni – politikája azonban ebben a tekintetben élesen különbözik elődjétől. Vlagyimir Putyin főként az oroszországi nyersanyag-kitermelésre, a földgáz- és kőolajágazatra támaszkodva próbált az orosz külpolitika számára anyagi bázist teremteni. Másfajta, a korábbinál hatékonyabb és a hagyományos katonai erőnél olcsóbb eszközökkel igyekezett befolyásolni az Oroszországot körülvevő térség sorsát, ilyen szempontból lehet állítani azt, hogy azt a politikát követte, amelyet a huszadik században alapvetően az amerikai kormányoktól szoktunk meg.

Oroszországnak nem állt érdekében a FÁK-országok teljes bekebelezése, mivel ezt gazdaságilag drága megoldásnak tekintették. Ezért inkább „szelektív dominanciára”

⁷⁶⁴ Bugajski 2004, 170, 175.

⁷⁶⁵ Alekszej Podberjozkin 1996-os tanulmányában levonja Oroszország megváltozott nemzetközi helyzetéből származó következtetéseket, amennyiben megállapítja, hogy Oroszország immár „nem folytat globális külpolitikát”, míg a szovjet időszakban azt folytatott. Levonja a következtetést is: „Igazi gazdasági függetlenség nélkül az ország nem képes hatékony, nagyhatalmi státusának megfelelő külpolitikát megvalósítani.” Alekszej Podberjozkin: Oroszország a XXI. század küszöbén: a számbőr szindróma. In: Doktrínák 1998, 223–234.

törekedtek a kulcsszférákban. Ilyen volt és ilyen ma is az energetikai ágazaton kívül az üzleti élet és a hadügy. E csatornákon keresztül az oroszok befolyásolni tudták és tudják ma is egy-egy ország kül- és biztonságpolitikáját. Moszkva horizontját a kilencvenes évek közepétől a közel-külföld problematika uralta.⁷⁶⁶ Egészében véve azonban a Jelcin-korszak hivatalos külpolitikája Oroszország belső viszonyai miatt sem tekinthető birodalminak, ráadásul erre az időszakra amúgy is inkább az identitáskeresés volt a jellemző.

Édesapja, idősebb George Bush és Bill Clinton Afganisztánt magára hagyó politikáját a 2001 elején hivatalba lépő új amerikai elnök George W. Bush sínylette meg, hiszen 2001 szeptemberében a New York-i ikertornyokat és a washingtoni Pentagont érő terrortámadás azt bizonyította ország-világ előtt, hogy – hiába rendelkezik csúcstechnológiával – szuperhatalmi státusza ellenére – az Egyesült Államok sérülékeny és nincs és nem is lehet az ehhez hasonló támadások ellen felkészülve. A reakció – Afganisztán terrorbombázása – pszichológiailag érthető, katonailag kétséges és kérdéses volt. Ami ennél is nagyobb hiba volt, az Irak ellen 2003-ban elkövetett agresszió, amely – azon túl, hogy az Egyesült Államok egyik leghosszabb ideig tartó katonai vállalkozása volt – politikai szempontból nem járt értékelhető eredménnyel, hiszen egyrészt az iraki demokrácia-építés nem sikerült,⁷⁶⁷ másrészt pedig nem találtak semmiféle nukleáris tömegpusztító fegyvert, ami miatt a hadjáratot állítólag megindították.⁷⁶⁸ Ugyanebben az időszakban az oroszok, pontosabban Putyin külpolitikája mindjárt a kezdetektől fogva a Primakovéhoz képest annyiban más, hogy határozottan az energiaszektorra támaszkodva, a világgazdaság (piaci) mechanizmusait felhasználva törekedett külpolitikai elképzeléseit megvalósítani, vagyis szakítva a régi orosz és szovjet birodalmi gyakorlattal: nem katonai

⁷⁶⁶ Ezt doktrínaként Jevgenyij Ambarcumov, a Duma Külügyi Bizottságának elnöke hirdette meg 1992-ben. Lényege, hogy Oroszországnak ismét integrálnia kell az egykori szovjet területeket az orosz mag körül, méghozzá főként gazdasági eszközökkel. Bugajski 2004, 54.

⁷⁶⁷ Magdoff tanulmánykötetéhez írt bevezetőjében John Bellamy Foster ismerteti Richard Haass elképzeléseit, akinek feladata volt az amerikai kormányzaton belül az Afganisztánnal kapcsolatos külpolitikát összehangolni. 1999-es írásában szerepel, hogy „gyakran egy rendszerváltást csupán egy teljes mértékű katonai invázióval lehet úgy kivitelezni, hogy az illető országot porig rombolva, a helyi ellenállókát legyőzve és lefegyverezve felállítunk egy politikai hatóságot, amely a hatalom legitim használatának ellenőrzésének monopóliumával rendelkezik. Nem következik be formális annexió és a helyi hatalom megteremtésének legalább a formális látszata már a kezdetektől biztosítva van – már a katonai megszállás időszakában is!” A cél, ahogy Magdoff könyvében is rámutat a kolonializmust emlegetve: „a katonai és politikai hatalom közvetlen felhasználásának célja, hogy a függő országok társadalmi és gazdasági intézményeit átalakítsa a központok szükségleteinek megfelelően. Amint ez sikerült, a gyarmat formális politikai függetlenséget kaphat.” Foster szerint ez történik Afganisztánban és alighanem erre számíthatunk Irakban is. Magdoff 2003, 16–17.

⁷⁶⁸ Érdekes táblázatot közöl az Egyesült Államok háborúiról azok hosszúságáról hónapokra lebontva Brzezinski. Brzezinski 2013, 102.

erővel. Sorrendiségében és hangsúlyaiban más tehát ez a fajta külpolitika, mint a késő Brezsnyev-korszaké, továbbá abban is különbözik a korábbi doktrínáktól, hogy szinte teljesen hiányzik belőle a világnézeti vagy ideologikus elem. Hacsak a szovjet birodalmisággal már 1990-ben szakító, és azzal hatalmas vihart kavaró⁷⁶⁹ Alekszandr Szolzsenyicin melletti kiállást nem lehet annak tekintetni. Putyin ugyanis még elnökként 2007 júniusában kitüntette a Nobel-díjas író, aki 1994-es Egyesült Államokból való visszatérése után Jelcintől nem volt hajlandó kitüntetést elfogadni, Putyintól viszont igen, mivel nagyra becsülte. Szolzsenyicin 2008 augusztusában bekövetkezett halála után Putyin immár miniszterelnökként személyesen tette tiszteletét az író ravatalánál.⁷⁷⁰

A főként *közel-külföldi* államok energiaszektorában való, továbbá bank- és ipari kulcspozíciók megszerzése – bár a piaci szabályokkal összhangban van – lehet birodalmi ihletettséggel is. Ráadásul Oroszország belső felépítésében ugyanúgy jelentős szerepük van az erőszakos szervezeteknek, mint a Szovjetunió idején. Mint ahogy az is kétségtelen, hogy nem csak morális szempontból lehet Oroszországot azzal vádolni, hogy 1990 után sem volt „*demokratizálódás, gyűrűzik tovább az életveszélyes hatalmi káosz*”. V.Gilbert Edit Beszlánt, a Kurszk-tengeralattjáró ügyét említi. Pálfalvi Lajos – többek között – a csecsen háborút, a finnugor népek „*abajgatását*”, „*a katyni tömeggyilkossággal kapcsolatos hazudozást*”.⁷⁷¹ Igaz, a lengyel elnöki különgép 2010 tavaszi katasztrófája Szmolenszk mellett – úgy tűnik, jelentős mértékben járult a szovjet-országi múlttal való szembesüléshez.

Egy tartósan aktív orosz külpolitikának is feltétele, hogy Moszkva ne csupán az energiaszektorra, hanem egy valóban modern orosz nemzetgazdaságra tudjon támaszkodni. Putyin Oroszországa tehát ebben az összefüggésben rendkívül sérülékeny, hisz kedvező helyzete pusztán a (változókéony világgazdasági) nyersanyag-konjunktúra függvénye.

⁷⁶⁹ A „*Kak nam obusztrouity Rossziju?*” 1990 júliusi keltezésű és Lityerturnaja Gazetában jelent meg 1990 szeptemberében. Szolzsenyicin másfél évvel a felbomlása előtt leírja, hogy a Szovjetunió szét fog hullani. „*Nagyhatalmat fenntartani, azt jelenti, hogy kiirtjuk a saját nemzetünket*” -írta, majd megállapította, hogy a második világháborúban az oroszok kétszer annyit veszítettek, mint a rájuk törő ellenség, ráadásul „*egy despotiát erősítettek meg*”. In: Szolzsenyicin 1995, 538–599. 1994-es hazatérése előtt még az Egyesült Államokban írta meg a „*Russzkij voprosz” k koncu XX.veka*” c. tanulmányát, amelyben a Szovjetunió újralfeltámasztására irányuló törekvéseket ugyanúgy kártékonyak tartja, mint a pánszlávizmust, amihez Oroszországnak nincs ereje. Szolzsenyicin 1995, 616–702. Szolzsenyicin Gulág szigetcsoportjáról 2009 őszén döntötték el, hogy kötelező tananyag lesz Oroszországban.

⁷⁷⁰ Putyin azóta is el-ellátogat Szolzsenyicin sírjához, Medvegyev elnök pedig az író temetésén is részt vett. <http://www.tavlatok.hu/81/81kultura.htm> Putyin együtt emlékezett meg Szolzsenyicinről és Gyenyikinről 2009 májusában. <http://www.inforadio.hu/hir/kulfold/hir-280388>

⁷⁷¹ PC-2 2004, 15. és PC-3 2006, 183.

Kétségtelen, hogy az utóbbi időben jelentős, de a többi vezető hataloméhoz képest azért mégiscsak szerény gazdasági teljesítményt⁷⁷² felmutató Oroszországban Putyinék rájöttek, hogy a világ legnagyobb földgáztermelőjeként és a készletek legnagyobb birtokosaként Oroszország ma energetikai szuperhatalomnak számít.⁷⁷³

Az orosz gázkinccs egyik sajátossága viszont – mint ahogy az összes többié is –, hogy nem tart örökké.⁷⁷⁴ Nagy kérdés viszont, hogy mit képesek ennek ellensúlyozására a valóságban tenni, hiszen a kínai és az indiai gazdasággal összehasonlítva – az orosz növekedés nem autonóm, aminek döntő szerepe van abban, hogy orosz gazdasági csodára számítani csak kivételes optimizmussal lehet.

Oroszország ugyan a világ legnagyobb területű állama, ám népessége ma kisebb, mint az Egyesült Államok lakosságának a fele,⁷⁷⁵ de továbbra is a világ egyik fontos nagyhatalma, és atomarzenálja Washingtonéhoz hasonló.⁷⁷⁶

Gorbacsov deffenzív visszavonulását a Jelcin-időszak útkeresése követte, majd Putyin szuverén demokráciája, amely „*puha autoritarizmusa*”⁷⁷⁷ mellett tudatosan törekedett és törekszik az Egyesült Államoknál „*megszokott*” módszereket felhasználva befolyást gyakorolni. Persze különösen a legutóbbi időszak krími és kelet-ukrajnai példái nyomán nem könnyű megmondani, hogy egy kifejezetten nemzetállami vagy inkább egy – szintén az amerikaiknál körvonalazódó – köztársasági birodalmi jövő az, ami az oroszok számára vonzó lesz.

Az Amerikai Egyesült Államokat ugyan van, aki nem tekinti birodalomnak, ám azzal senki sem vitázik, hogy a Szovjetunióval együtt a kétpólusú világ másik meghatározó pólusaként – négyszer akkora ipari kapacitással, mint Moszkváé, erőteljesebben tudta a

⁷⁷² Ld. Deák András György: Főnix a kalitkában? Az orosz külpolitika elmúlt tíz éve c. cikkét. In: *Külgügyi Szemle* 2009/2. 27. Az itt közölt, a világ tíz legnagyobb gazdaságról szóló táblázatból kiderül, hogy az orosz a kínainak csupán a harmada, az amerikai gazdaságénak pedig a hetede.

⁷⁷³ Ráadásul az oroszok földgázvezetékeik, vagyis energiahordozó-hálózatuk segítségével a világ földgázkészletének potenciálisan a kétharmadát tudják célba juttatni, s így – alkalom adtán – akár meg is akadályozni. A kétharmad persze az iráni földgázzal együtt igaz, amely ezeken az orosz vezetékeken keresztül tudna a leggyorsabban vevőre találni.

<http://www.unctad.org/infocomm/anglais/gas/Images/reserves.gif> és

http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_natural_gas_proven_reserves

⁷⁷⁴ Hogy ezt Putyinék legalább a szólamok szintjén felismerték, tény: mind Medvegyev, mind Putyin az Egységes Oroszország Párt XI. kongresszusán Oroszország modernizálásának a szükségességéről beszélt 2009 novemberének a végén. Ld.:

http://www.dunatv.hu/kulfold/medvegyev_putyin_egyseges_oroszorszag_part_11.html

⁷⁷⁵ Az Egyesült Államoknak 318 milliós, Oroszországnak pedig 143 milliós a lakossága a 2014

augusztusában rendelkezésünkre álló adatok alapján: http://en.wikipedia.org/wiki/World_population

⁷⁷⁶ A 2002. májusi fegyverzetcsökkentésről szóló Putyin és George W. Bush közötti megállapodás mindkét fél számára továbbra is biztosítja 2000 nukleáris robbanófej megtartását. Todd 2003,76.

⁷⁷⁷ Jegor Gajdar kifejezése. Gajdar 2007, 437.

világ sorsát a tárgyalt időszakban befolyásolni, mint ellenpólusa. És azzal sem vitatkozik senki, hogy 1989 óta immár Amerika az egyetlen szuperhatalom. A Szovjetunióhoz hasonlóan *anti-imperialista* hatalomnak tekintette magát, miközben különösen a gyarmati felszabadító mozgalmak – imperialistaként jellemezték, az iszlám világban pedig Sátánként.

Kérdés, persze, hogy milyen kritériumokkal ruházzuk fel az imperializmust, mert az ún. klasszikus gyarmattartó Anglia is tartott fenn olyan kapcsolatot, amelyről (nemcsak Hobson, hanem) Lenin is elismerte, hogy a gyarmati függés lazább, de nagyon is határozott formája. Itt ő a britek dél-amerikai államokkal fenntartott viszonyára utalt, amelyet az angolok óceáni flottájukkal a hátuk mögött főként bankjaikon keresztül érvényesítettek,⁷⁷⁸ nemcsak itt, hanem a Távols-Keleten, Kínában is. Sőt, a britek filozófiát is dolgoztak ki ezzel kapcsolatban, amit az amerikaiak ma is követendőnek tartanak:

„Amennyiben lehetséges volt, a brit politika mindig a hatalom kiterjesztésének informális útját választotta. Csak akkor döntött a formális hatalom kiterjesztése mellett, ha nélkül nem tudott boldogulni.”⁷⁷⁹

A Hobson és Lenin által újfajta imperializmusként leírt jelenség első világháborús illetve azutáni szerepét napjainkig áttekintve – az orosz, majd a szovjet, illetve az amerikai állampolitikai gyakorlatra koncentrálnak milyen mérleget vonhatunk meg?

Nem új állítás, ha Ray Kiellynek adunk igazat, amikor kijelenti, hogy Lenin tévedett, amikor az új imperializmust *a kapitalizmus legmagasabb fokaként* jellemezte. Az imperialista hatalmak közötti versengések ugyanis Lenin művét követően az első világháború után továbbra is fennmaradtak, sőt, még brutálisabb formát öltöttek. Kiely ennek megfelelően módosítja a klasszikus, Lenin-Hobson-féle imperializmus korszakhatárt is, hiszen az 1882 és 1945 közötti időszakot tekinti annak. Az európai államok gazdaságainak helyrehozatalát ugyanis – szerinte – a nagy gazdasági világválság megakadályozta és a kapitalista államok között kiújultak a konfliktusok; sőt, a jobboldali totalitárius államok mellett a Szovjetunió is részt vett a befolyásért folytatott küzdelemben! Ráadásul nem is eredménytelenül, hiszen Sztálin a *köztes-európai térségből* előbb Hitler,

⁷⁷⁸ Lenin szívesebben jellemezte az új imperializmust formális jellegezetességekkel, kolonializmusként, de az említett esetben ő is elismerte, hogy az említett államok csupán „*virtuális gyarmatai*” voltak Nagy-Britanniának. Magdoff 2003, 13.

⁷⁷⁹ Harry Magdoff könyvének bevezetőjében John Bellamy Foster Richard Haassnak, az idősebb Bush szakértőjének „*A birodalmi Amerika*” című Atlantában megtartott előadásából idézi a brit szerzőket, akiknek a példáját Haass követendőnek tartja. Magdoff 2003, 9.

majd Churchill és Rooseveltt, illetve Truman kvázi jóváhagyásával annektált területet, illetve alakított ki csatlós államokból kelet-európai szovjet zónát. Ez a területi expanzió szemmel látható volt, de gyakorolt a Szovjetunió ezen kívül másként is befolyást. A hagyományosnak tekintett imperializmus viszont 1945-öt követően gyökeresen átalakult, mivel más lett a viszony az imperializmusok magállamai és perifériájuk között 1945 után, továbbá változott egymás közötti viszonyuk is.⁷⁸⁰ Az Egyesült Államok ugyanis elképesztő potenciáljának köszönhetően főként gazdasági eszközökkel – de ha kellett, katonaiakkal is – koordináló funkciót vett fel, s így módon változtatott a korábbi módszereken. Hegemóniát gyakorolva el tudta kerülni a világháborút, ami viszont Lenin szerint az imperialista versengés törvényszerű következménye. Az újfajta imperializmus teoretikusai közül tehát ebben a tekintetben a 20. század végére mégiscsak Karl Kautskynak lett igaza sokat szidott *ultraimperializmus* elméletével.

Ezt a főként a 20. századra jellemző, főként Amerika által gyakorolt hegemoniát vagy imperializmust Howe 2002-es és Doyle 1986-os munkájára is hivatkozva Kiely a következőképpen jellemzi: „*egy olyan formális vagy informális viszonyrendszer, amelyben az egyik állam hatékonyan ellenőrzi a másik társadalom politikai szuverenitását, amit el lehet érni erővel, politikai együttműködéssel (kollaborációval), gazdasági, társadalmi vagy kulturális függőséggel*”.⁷⁸¹

A britek és főként az amerikaiak 20.század első felében folytatott politikáját Kiely *szabadkereskedelmi (free trade) imperializmusnak* nevezi. Hasonló Alex Callinicos fogalomhasználata és osztályozása, csak ő *nyílt kapu-imperializmusnak* nevezi azt, amit Kiely *szabadkereskedelminek* hív és Woodrow Wilson politikájáról azt állítja, hogy az *imperializmus* volt – *gyarmatok, illetve gyarmatigény nélkül*. Mozgatója, alapja az ipari termelés túlsúlya volt – így nem volt szükség arra, hogy formális, vagyis területtel rendelkező birodalmat teremtsenek. Rámutat arra is, hogy az 1921 és 1933 közötti amerikai republikánus kormányzatok Európa helyrehozatala érdekében mennyire szorosan együttműködtek a bankokkal.⁷⁸² Az 1945 és 1991 közötti időszakot pedig *szuperhatalmi imperializmusként* jellemzi, amelyre a Szovjetunió és az Egyesült Államok szembenállása

⁷⁸⁰ Ray Kiely szerint egyébként tévedés az is, hogy a liberális Brit Birodalom progresszív, modern erő lett volna, amivel a magyarországi kutatók is egyetértenek. Kiely 2010, 90.

⁷⁸¹ Vagyis az imperializmus „*a birodalom alapításával és fenntartásával kapcsolatos politika folyamata*.” Kiely 2010, 2. Azt már én teszem hozzá, hogy kiválóan alkalmas a szovjetek politikájának a jellemzésére is.

⁷⁸² Alex Callinicos Neil Smith 2003-as művére hivatkozik, majd említi a Dawes-tervet és a Young-tervet is. Callinicos 2009, 165-166.

volt a jellemző, majd az 1991 utáni *hidegháború utáni imperializmusként*, amelyben az Egyesült Államok elsőbbsége határozott meg alapfolyamatokat és amelyben a gazdasági erő globális újraelosztása ma is zajlik.⁷⁸³

Lehet ennél tágabban is értelmezni a birodalmiságot, ahogy azt Heller Ágnes teszi,⁷⁸⁴ de fogalomhasználata – különösen az 1991 utáni időszaktól napjainkig terjedő időszakban – inkább zavaró. Az Európai Unió és különösen a NATO bővítése, boszniai, majd a koszovói válság lezárása ebben az időszakban kifejezett amerikai sikernek tekinthető. A 2001-es afganisztáni, majd a 2003-as iraki beavatkozás viszont egyértelmű kudarc.⁷⁸⁵ George W. Bush – Ronald Reagannel és apjával ellentétben – két egyoldalú amerikai katonai intervenciójával hosszú évekre megduplázta az ország tíz év alatt lecsökkentett katonai költségvetését és nem ért el semmit.⁷⁸⁶ Barack Obamára maradt, hogy a muzulmán világ előtt szabadkozzon és bocsánatot kérjen az elődök elhibázott politikájáért.⁷⁸⁷ Oroszországnak nem voltak ilyen gondjai. A 2008-2009-es gazdasági válság is megrendítette az Egyesült Államok hosszú távú gazdasági vezetésébe vetett globális hitet.⁷⁸⁸ A válság Oroszországot sem kerülte el.

Amennyiben a három orosz államot: az Orosz Birodalmat, a Szovjetuniót és a poszt-szovjet Oroszország 1905 és 2010 közötti történetét a birodalmi, ha úgy tetszik az imperialista tendenciák érvényesülésének a szempontjából hasonlítjuk össze, összegezve a leírtakat, a következőket állapíthatjuk meg. Fontos hangsúlyozni, hogy alapvetően a területi expanzió, valamint a tényleges akaratérvényesítés képességét tekinthetjük a nemcsak a nagy-, de a szuperhatalmi lét fő mutatójának. Az Orosz Birodalom 1905 és 1914 között továbbra is törekedett a birodalomból nemzetállamot formálni, és ehhez

⁷⁸³ A korszakolásnál David Harvey nyomán Robert Brennerre hivatkozik. Callinicos 2009, 137–138.

⁷⁸⁴ Republikánus birodalomként határozza meg mind az Egyesült Államokat, mind pedig az Európai Uniót, holott az Egyesült Államok nemzetállamként egészében véve gyakorol befolyást. Tehát bár formailag államok szövetsége, működését tekintve – etnikai sokszínűsége ellenére – egységes nemzetállamként működik. Ami a totalitárius birodalmakat, például a náci Németországot, vagy a sztálini Szovjetuniót illeti, azzal nincs vitánk. Heller Ágnes 2011, 54–55.

⁷⁸⁵ Ahogy a volt nemzetbiztonsági főtanácsadó fogalmaz: Amerika a hidegháború megvívása után „*pluszos szuperhatalom*” volt, az iraki akció következtében –, *minuszossá*” vált. Brzezinski 2004, 214.

⁷⁸⁶ 1990-ben az amerikai katonai költségvetés 385 milliárd dollár volt, 1998-ban pedig 280 milliárd, ami 28 százalékos csökkenés. A hadsereg létszáma pedig ez alatt a nyolc év alatt 2 milliőről 1,4 millióra csökkent. Todd 2003, 107.

⁷⁸⁷ Barack Obama 2009. június 4-i kairói beszédében jelentette ki, hogy az Egyesült Államok nem állt és nem is fog háborúban állni az iszlámmal. Brzezinski 2013, 174.

⁷⁸⁸ Ezt a baráti országok körében is „*delegitimációt*” indított el Amerika törekvéseivel kapcsolatban. Brzezinski 2013, 74.

kereste az orosz társadalom segítségét is. Ám viszonylag nagyszámú, és egymástól igen különböző muzulmán népeinek döntő többségét, amelynek nagyobbik része türk származású volt, ekkor immár nem próbálta asszimilálni, mivel idegennek tekintette őket. 1905-ben a japánoktól elszenvedett távol-keleti veresége után az európai expanzió kérdése foglalkoztatta, de a világháborúban a nálánál erősebbnek bizonyuló német és osztrák-magyar csapatok masszív ellenállása forradalmat és a rendszer bukását, így az orosz imperializmus és nacionalizmus vereségét idézte elő.

A bolsevik Oroszország a cári orosz birodalmiság tagadásának, ugyanakkor a forradalom expanziójának a jegyében fogant, de akaratának 1939-nél hamarabb nem tudott érvényt szerezni. A világforradalmi program ellenére ekkor csak és kizárólag az Orosz Birodalom egykori területeit tudta – a Németországgal való osztozkodás eredményeként meg- vagy *visszaszerezni*. 19. századi osztozkodó, kívülről szemlélve imperialista politika volt ez. Kérdés, hogy lehetett-e volna ekkor ennél jobb megoldás állampolitikai szinten? 1941, a német támadás után Moszkva minden eszközt megragadott társadalmi mozgósítására, ami elmozdulást jelentett a klasszikus orosz nacionalizmus és imperializmus további elemei befogadásának az irányába. 1945-öt követően tartós területi expanziót csak a kelet-európainak elnevezett térségben tudott elkönyvelni. (Az ugyancsak 1945-ben újra elfoglalt Port Arthúrt tíz év elteltével visszaadta Kínának.) Ezt a területközpontú, hagyományos terjeszkedést színesítették Hruscsovék harmadik világban elkezdett katonai akciói, amelyeknek anti-imperialista látszatuk volt, hiszen a klasszikus gyarmattartó hatalmak törekvései ellen irányultak, de ugyanúgy, ahogy Brezsnyevék valamivel sikeresebb *internacionalista segítségnyújtásai*, nem jártak a Szovjetunió számára kézzelfogható haszonnal. Vulgárisan fogalmazva: inkább vitték a pénzt, mint hozták. Az 1956-os magyarországi és az 1968-as csehszlovákiai „*rendcsinálás*” pedig inkább azt jelezte, hogy a kelet-európai térség inkább probléma a Kreml számára, mint erőforrás. Sőt, az afganisztáni intervencióba Moszkva bele is rokkant! Annyira, hogy az 1980-as évek közepén ez nemhogy szuperhatalmi létét, hanem külpolitikai akcióképességét oly mértékben ásta alá, hogy hagyományos, kelet-európai érdekszférájában: Lengyelországban feladta a Brezsnyev-doktrína érvényesítését. A Jelcin nevével fémjelzett Oroszországról – alapvetően demokratikus mivolta ellenére – pedig már-már azt sem lehetett megállapítani, hogy hatékony állam-e. A társadalom vonzódott, de meg is oszlott ekkor a különböző birodalmi megoldások támogatásában, ám a nemzeti jövedelem folyamatos zuhanása, a régiók önállósodása és a csecsen terrorcselekmények megfosztották e törekvéseket komolyságuktól.

Az első év, amikortól kezdve folyamatos növekedésről beszélhetünk: 1999. Ennek az évnek az őszétől sikerült Putyinnak – előbb ügyvezető miniszterelnökként, majd az év végétől ügyvezető elnökként – megfékeznie az egész országot rettegésben tartó terrorizmust, majd 2000-es elnökké választásától, az energiaágazatok állam alá rendelésével Oroszország – a korábbi orosz gyakorlattól eltérő – immár nem a fegyvergyártásra és a katonai erőre összpontosító, hanem a külföldi vállalatokba befektető, azokat felvásárló gazdaságpolitikával az amerikaihoz hasonló gyakorlatot valósított meg. Ez a befolyásszerzésnek egy az oroszok számára a 20. században szokatlan módja. A folyamatban az állam – a cári Oroszországnál is – hangsúlyosabb szerepet tölt be. Lehet ezt *nem szokványos befolyásszerzéssel*, vagy lehetne akár újszerű, az amerikaiakra jellemző *free-trade imperializmussal* jellemezni, ha nem lenne egy komoly szépséghibája; Oroszország ugyanis csak a nemzetközi piacon követ szabadpiaci szabályokat, vagyis amikor ő fektet be, odahaza ugyanekkor igyekszik protekcionista gazdaságpolitikát megvalósítani. A politikai rendszer *puha autoritárius* jellege, a *szuverén demokrácia* körülményei között a továbbra is alapvetően az ásványkincsek exportjára támaszkodó politika az ország világpiactól való kiszolgáltatottságán nem tudott változtatni. Az utóbbi néhány évben a nullára mérséklődő népességsökkenés reménykeltő, de nagy kérdés, hogy az energetikai és katonai tekintetben továbbra is szuperhatalomnak minősülő ország jövőbeni súlyának a megőrzéséhez elegendő lesz-e, különösen a dinamikusan fejlődő Kína szomszédságában.

A három orosz állam, ha úgy tetszik a három orosz birodalom 1905 és 2010 közötti történetét vizsgálva tehát az állam szerepe az első világháború befejező szakasza, a forradalmak és a polgárháború (1917–21), majd a gorbacsovi peresztrojka és a jelicini gazdaságpolitikai visszaesést (1989–1999) leszámítva – európai fogalmak szerint a normálisnál jóval erősebb.

A katonai erő eközben mindvégig meghatározó, de szerepe a harmincas évek második felétől a peresztrojka idejéig folyamatosan nő. Ekkortól kezdve megelégszenek az atomtűőerő Egyesült Államokéval azonos szintre való csökkentésében, de ez még így is elsöprő túlsúly a világ többi részéhez képest. Már Hruscsov, majd Brezsnyev idején is igyekeznek gazdasági eszközöket használni Moszkva befolyásának az érvényesítéséhez, de a putyini *konzolidáció* az, amely a magántőkét határozottan az állam törekvései alá rendeli, tehát a tágan értelmezett *hobsoni–hilferdingi–kautskyánus–lenini* meghatározás szerinti imperializmus kategóriába ez sorolható. Igaz, nem annyira militarista, és

mérsékeltebb étvágyú is annál, mint amekkorát a századforduló új imperializmus elméletének megfogalmazói az újfajta imperializmusnak tulajdonítottak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Források

Baráth–Rainer 2000.

Baráth Magdolna–Rainer M. János (szerk.): Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP arcívumaiból 1985–1991, 1956-os Intézet, Budapest, 2000

Bakos–Szokolay 1987.

A szocialista világrendszer. A szocializmus építésének kérdései a Szovjetunióban, az európai, ázsiai szocialista országokban és Kubában (Szöveggyűjtemény a tudományos szocializmus tanulmányozásához) 1. kötet (Nemzetközi dokumentumok, Szovjetunió, ázsiai szocialista országok és Kuba) Bakos Károly–Szokolay Katalin (szerk.), kézirat, Tankönyvkiadó, Budapest, 1987

Bogatova–Dosztal–Gorjainov 1998.

Szlavjanszkoje dvizsenyije XIX – XX vekov: Szjezdí, kongresszi, szoveszcsanyija, manyifeszti, obrascenyija. Rosszijszkaja Akagyemija nauk, Insztyitut szlavjanovegyenyija i balkanyisztyiki. G.A. Bogatova – A.N. Gorjainov – M. Ju. Dosztal (szerk.), Moszkva, 1998

Bretter Zoltán 1995.

Eszmék a politikában: a nacionalizmus. Szerkesztette: Bretter Zoltán és Deák Ágnes. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995

Buharin 1916.

Bucharin Nikoláj: Világgazdaság és imperializmus. Közgazdasági tanulmány. Fordította: Hancsók Kálmán, Budapest, 1919. Kiadja a Szocialista Kommunista Munkások Magyarországi Pártja

Carevszkaja–Jermakova–Muraskova–Noszkova–Pokivajlova–Voloctyina 1998.

Tri vizita A. Ja. Visinszkovo v Buhareszt (1944 – 1946 gg.). Dokumenti rosszijszkih arhivov. T. V. Carevszkaja– D. A. Jermakova– G. P. Muraskova– A. F. Noszkova– T. A. Pokivajlova– T. V. Voloctyina (szerk.) „Roszpen”, Moszkva, 1998

Csizmadia–Molnár–Pataki 2002.

Geopolitikai szöveggyűjtemény. Csizmadia Sándor–Molnár Gusztáv–Pataki Gábor Zsolt (szerk.), Kiadja a Stratégiai és Védelmi Kutató Hivatal, 2. kiadás, Budapest, 2002

Doktrínák 1998.

Doktrínák és alternatívák. Az orosz külpolitikai gondolkodás:1992–1998. Alkotmány- és Jogpolitikai Intézet (COLPI), Budapest, 1998

Dolmányos 1967.

Dolmányos István: A nagy forradalom krónikája, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1967

Fülöp–Vincze 1998.

Fülöp Mihály – Vincze Gábor: Revízió vagy autonómia? Iratok a magyar–román kapcsolatok történetéről (1945–1947). Teleki László Alapítvány, Budapest, 1998

Fülöp–Vincze 2007.

Fülöp Mihály – Vincze Gábor: Vasfüggöny keleten. Iratok a magyar–román kapcsolatokról (1948–1955). Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2007

Gazdag–Siselina 2004.

Oroszország és Európa. Orosz geopolitikai szöveggyűjtemény. Gazdag Ferenc–Ljubov Siselina (szerk.), Zrínyi Kiadó, Budapest, 2004

Halmosy 1985.

Nemzetközi szerződések 1945–1982. A második világháború utáni korszak legfontosabb külpolitikai szerződései. Halmosy Dénes (szerk.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985

Hilferding 1910.

Rudolf Hilferding: A finánctóke. A kapitalizmus legújabb fejlődési szakaszának vizsgálata. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1959.

Hobson 1902.

John A. Hobson: Imperialism. A Study. London, George Allen and Unwin Ltd, 1968. First published in 1902

Internacionálé 1971.

A Kommunista Internacionálé története. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1971

Internacionálé dokumentumai 1975.

A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975

Kántor Zoltán 2004.

Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény). Szerkesztette: Kántor Zoltán, Rejtjel Kiadó, Budapest, 2004

Kautsky 1915.

Kautsky Károly: Nemzeti állam, imperialista állam és államszövetség. Fordította Weltner Jakab. Budapest, 1915, Népszava Könyvkereskedés Kiadása

Kiss–Ripp–Vida 1995.

Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956. Az állami- és pártkapcsolatok rendezése, az októberi felkelés és a Nagy Imre-csoport sorsa. Dokumentumok. Kiss József–Ripp Zoltán–Vida István (az iratokat gyűjtötte, válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta). MTA Jelenkorkutató Bizottság, Budapest, 1995

Kiss–Ripp–Vida 1997.

Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956. december – 1959. február. A magyar–jugoszláv kapcsolatok és a Nagy Imre-csoport sorsa. Dokumentumok. Kiss József–Ripp Zoltán–Vida István (az iratokat gyűjtötte, válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta), MTA Jelenkorkutató Bizottság, Budapest, 1997

Lenin 1988.

Lenin, Vlagyimir Iljics: Válogatás Lenin műveiből 2. köt. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988

Lenin_Imperializmus_1917.

Vlagyimir Iljics Lenin: Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973.

Lipcsey–Pál–Vida 2004.

Magyar–román kapcsolatok 1956. január–1958. január. Iratok a magyar–román kapcsolatok történetéhez. Dokumentumok. Lipcsey Ildikó (az iratokat gyűjtötte, válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta); Pál Lajos–Vida István (szerk.). Paulus Publishing Bt.–Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2004

Mezei 2001.

Európa kettészakítása és a kétpólusú rend születése (1945–1949). Mezei Géza (szerk.), Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2001

Németh 2004.

Németh István: Európa 1945–2000. A megosztástól az egységig. Aula Kiadó, 2004

Orehova–Szereda–Sztikalin 1998.

(a kötet az 1992-es kiadás, az ún. „Jelcin-dosszié” újranyomása) Szovetszkij sojuz i vengerszkij krizisz 1956 goda. Dokumenti. Je. D. Orehova–V.T. Szereda – A. Sz. Sztikalin (szerk.), Rosszpen, Moszkva, 1998

Siselina 2007.

L.N. Siselina: Rosszija i Jevropa. Hresztomatyija po russzkoj geopolityike. Moszkva, Nauka, 2007

Szolzszenyicin 1990.

Szolzszenyicin, A. I.: Kak nam obusztroity Rossziju? In: *Lityerturnaja Gazeta*, 1990. szeptember 18. 3–6. pp. (külön oldalszámozással ellátva 1–15-ig). Magyarul: Alekszandr Szolzszenyicin: Hogyan mentjük meg Oroszországot? Töprengések. Magvető, Budapest, 1992

Urbán Aladár Szgy 1970.

Nyugat-Európa és Amerika 1789-1918. Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény 1/2. kötet. Szerkesztette: Urbán Aladár. Tankönyvkiadó, Budapest, 1970

Urbán Aladár 2001.

Bódy Pál – Urbán Aladár: Szöveggyűjtemény az Amerikai Egyesült Államok történetéhez 1620-1980. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2001

Vida 2005.

Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október–1948. június. (dokumentumok) Vida István (szerk.) Gondolat Kiadó, Budapest, 2005

Volokityina – Iszlamov–Pokivajlova 2000

Transzilvanszkij voprosz. Vengero–ruminszkij tyerritorialnij szpor is SzSzSzR. 1940–1946 gg. Dokumenti rosszijszkih arhivov. T. V. Volokityina– T. M. Iszlamov– T. A.

Pokivajlova (szerk.).Rosszijszkaja polityicseszskaja enciklepegyija (ROSZSZPEN),
Moszkva, 2000

Zarubezsnije 1975.

Zarubezsnije szlavjanye i Rosszija. Dokumenti arhiva M.F.Rajevszkovo 40-80 godi
XIX. veka. (V.Matula-I.V.Csurkina) Izdatyelsztvo „Nauka”, Moszkva, 1975

Zemskov 1991.V. Ny. Zemskov: A gulag – tényekben, adatokban. Szovjet Füzetek IV.
Budapest, 1991

Feldolgozások

After Empire 1997.

After Empire. Multiethnic Societies and Nation-Building. The Soviet Union and the Russian, Ottoman and Habsburg Empires. Edited by Karen Barkey and Mark von Hagen. Westview Press, Colorado, Oxford, 1997

Akszjonova–Dosztal–Gorjainov 1997.

Szlavjanszkij voprosz. Vehi isztoriji. Rosszijszkaja Akagyemija nauk, Insztitut szlavjanovegyenyija i balkanyisztiki. Je. P. Akszjonova – A. N. Gorjainov – M. Ju. Dosztal (szerk.), Moszkva, 1997

Anderson 2006.

Benedict Anderson: Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről. L'Harmattan – Atelier, Budapest, 2006

Asmus 2003.

Ronald D. Asmus: A NATO kapunyitása. Az új korszak és a szervezet átalakítása. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2003

Avreh 1968.

A. Ja. Avreh: Sztolipin i tretija дума. Izdatyelsztvo „Nauka”, Moszkva, 1968

Avreh 1966.

A. Ja. Avreh: Carizm i tretyjeijunyszkaja szisztjema. Izdatyelsztvo „Nauka”, Moszkva, 1966

Avtorkhanov 1966.

Abdurakhman Avtorkhanov: The Communist Party Apparatus. Chicago, 1966

Avtorhanov 1976.

Abdurahman Avtorhanov: Zagadka szmertyi Sztalina. (Zagovor Berija), Poszev, Henry Regnery Company, Frankfurt/Main 1976

Avtorhanov 1979.

Abdurahman Avtorhanov: Szila i besszilije Brezsnyeva. Polityicseszkije etjudi. Possev Verlag, Frankfurt/Main, 1979

Avtrohanov 1986.

Abdurahman Avtorhanov: Gyela i dnyi Kremlja. Ot Andropova k Gorbacsovu. YMCA Press, Paris, 1986

Balogh 1982.

Balogh Sándor: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–1947. A fegyverszünetről a békeszerződésig. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982

Balogh–Gergely–Izsák–Föglein 1986.

Balogh Sándor–Gergely Jenő–Izsák Lajos–Föglein Gizella: Magyarország története 1918–1975. Tankönyvkiadó, Budapest. 1986

- Barszenkov 2001.
A. Sz. Barszenkov,: Reformi Gorbacsova i szugyba szojuznovo goszudarsztva 1985–1991. Izdatyelsztvo Moszkovszkovo unyiverszityeta, Moszkva, 2001
- Bebesi 1999.
Bebesi György: A feketeszázak. Az orosz szélsőjobb kialakulása és története a századelőn. Ruzsisztikai Könyvek 6., Magyar Ruzsisztikai Intézet, Budapest, 1999
- Berki 1975.
(D. Dr.) Berki Feríz: Az orthodox kereszténység. Budapest, 1975
- Berneker 2002.
A globális világ politikai földrajza. Dr. Berneker Ágnes (szerk.), Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2002
- Bezborodov 2001.
Isztorija Rossziji v novejszeje vremja (1945–2001). A. B. Bezborodov, (szerk.)
Ucsebnik dlja sztugyentov viszsih ucsebnih zavegyenyij. Olimp, Izdatyelsztvo ASZT, Moszkva, 2001
- Bobrakov-Tyimoskin 2008.
Alekszandr Bobrakov-Tyimoskin: Projekt „Csehoszlovakija”. Konflikt igyeologij v Pervoj Csehoszlovackoj reszpublike (1918-38). Novoje Lityeraturnoje Obozrenyje, Moszkva, 2008
- Borhi 2005.
Borhi László: Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956, Corvina, Budapest, 2005
- Brzezinski 1999.
Zbigniew Brzezinski: A nagy saktábla. Amerika világhatalma és geostratégiai feladatai. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1999
- Brzezinski 2004.
Zbigniew Brzezinski: The Choice. Global Domination or Global Leadership. Basic Books, New York, 2004.
- Brzezinski 2013.
Zbigniew Brzezinski: Stratégiai vízió. Amerika és a globális hatalom válsága. Antall József Tudásközpont, Budapest, 2013
- Bugajski 2004.
Janusz Bugajski: Cold Peace. Russia’s New Imperialism, Center for Strategic and International Studies. Praeger Publishers, Westport, Connecticut–London, 2004
- Bugajski 2008.
Janusz Bugajski: Expandign Eurasia. Russia’s European Ambitions. Washington D.C., 2008
- Büky 2001.
Büky Barna: Visszapillantás a hidegháborúra. Balassi Kiadó, Budapest, 2001

- Byrnes 1968.
Robert F. Byrnes: Pobedonostsev. His Life and Thought. Indiana University Press, Bloomington–London, 1968
- Callinicos 2009.
Alex T. Callinicos: Imperialism and Global Political Economy. Cambridge, 2009
- Cimbajev 2004.
Ny. I. Cimbajev, (szerk.): Isztorija Rossziji XX–nacsala XXI. v. Filologicseszkoje obscsesztvo „Szlovo” Izdatyelsztvo Ekszmo, Moszkva, 2004
- Cipin–Onasch 1999.
Vlagyiszlav Cipin – Konrad Onasch: Az orosz ortodox egyház története. Budapest, 1999
- Czettler 2006.
Czettler Antal: A II. világháború rejtett erővonalai. Kairosz Kiadó, Budapest, 2006
- Davies 2002.
Davies, Norman: Európa története. 2. kiadás, Osiris Kiadó – 2000, Budapest, 2002
- Deák 2005.
Deák András: Az orosz külpolitikai gondolkodás története (1992–1997). Budapest, Akadémiai Kiadó, 2005
- D’Encausse 2007.
Hélène Carrere D’Encausse: Jevrazijszkaja imperija. Isztorija Rosszijszkoj imperiji sz 1552 g. do nasih dnejev, Moszkva, Rosszpen, 2007
- Deutscher 1990.
Isaac Deutscher: Sztálin. Politikai életrajz. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990
- Diószegi 1994.
Diószegi István: A hatalmi politika másfél évszázada. História–MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1994
- Diószegi 1997.
Diószegi István: XX. századi egyetemes történet 1997/1. In: Diószegi István–Harsányi Iván–Krausz Tamás–Németh István (szerk.): XX. századi egyetemes történet. 1. kötet, 2. kiadás, Korona Kiadó, Budapest, 1997
- Dubofsky 1983.
Melvyn Dubofsky – Athan Theoharis: Imperial Democracy, The United States since 1945, Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey, 1983
- Dudzinszkaja 1983.
Je. A. Dudzinszkaja: Szlavjanofili v obscsesztvennoj borbe. Moszkva, „Miszl”, 1983
- Dugin 2004.
Alekszandr G. Dugin: Projekt „Jevrazija”, Moszkva, „Jauza”, 2004

Durman 1988.

Karel Durman: *The Time of the Thunderer. Mikhail Katkov, Russian Nationalist Extremism and the Failure of the Bismarckian System. 1871–1887.* East European Monographs, Boulder, Distributed by Columbia University Press, New York, 1988

Duroselle 1990.

Jean-Baptiste Duroselle: *Európa népeinek története.* Officina Nova, Budapest, 1990.

Enteen 1978.

Enteen, George M.: *The Soviet Scholar-Bureaucrat M.N.Pokrovskii and the Society of Marxist Historians,* The Pennsylvania State University Press, University Park and London, 1978

Fábry 1991.

Fábry Zoltán: *Üresjárat 1945–1948. Napló a jogfosztottság éveiből.* Regio–Madách–Kalligram, Budapest–Pozsony, 1991

Fedyshyn 2014.

Oleh Fedyshyn: *Germany's Drive to the East and the Ukrainian 1917-1918 oroszul megjelent változata: Oleg Fegyjusin: Neszosztojavszajzja ukrainszkaja gyerzsava. Plani germanszkovo generalnovo staba po anneksziji juga Rossziji 1917-1918.* Moszkva, Centrpoligraf, 2014

Fejtő 1991.

Fejtő Ferenc: *A népi demokráciák története 1–2.* Magyar Füzetek, Budapest–Párizs, 1991

Fejtő 1997.

Fejtő Ferenc: *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása.* Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1997

Font–Krausz–Niederhauser–Szvák 1997.

Font Mária–Krausz Tamás–Niederhauser Emil–Szvák Gyula: *Oroszország története.* Budapest, 1997

Fukuyama 1994.

Francis Fukuyama: *A történelem vége és az utolsó ember.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994

Fukuyama 2007.

Francis Fukuyama: *Bizalom. A társadalmi erények és a jólét megteremtése.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 2007

Furedi 1994.

Frank Furedi: *The New Ideology of Imperialism. Renewing the Moral Imperative.* Pluto Press, London – Boulder, Colorado, 1994

Fülöp 1994.

Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés (1947).* Héttorony Kiadó, Budapest, é. n. (1994)

- Für 2003.
Für Lajos: A Varsói Szerződés végnapjai – magyar szemmel. Kairosz Kiadó, Budapest, 2003
- Gajdar 2007.
Jegor Gajdar: Gibel imperiji. Uroki dlja szovremennoj Rossziji. Moszkva, Rosszpen, 2007
- Galántai 1985.
Galántai József: A Habsburg Monarchia alkonya. Osztrák-magyar dualizmus 1867-1918. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985.
- Gecse Géza 2007.
Gecse Géza: Bizánctól Bizáncig. Az orosz birodalmi gondolat. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2007
- Gecse Géza 1993.
Gecse Géza: Bizánctól Bizáncig. Az orosz birodalmi gondolat. Budapest, Interentica, 1993
- Gecse Géza 2002.
Gecse Géza: Állam és nemzet a rendszerváltás után. Kairosz Könyvkiadó, Budapest, 2002
- Gellner 2009.
Ernest Gellner: A nemzetek és a nacionalizmus John Breully utószavával. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009
- Georgijeva 2009.
Tyina Georgijeva: Szlavjanszkata igyeja v Ruszija 30-te – 50-te gogyini na XIX vek. Tirmovo, Izdatyelsztvo Faber, 2009
- Görtemaker 2003.
Manfred Görtemaker: A Német Szövetségi Köztársaság története. Az alapítástól napjainkig. Korona Kiadó, Budapest, 2003
- Gyarmatokból impérium 2007.
Gyarmatokból imperium. Magyar kutatók tanulmányai az amerikai történelemről. Szerkesztette: Frank Tibor. Gondolat Kiadó, Budapest, 2007
- Hahner Péter 2006.
Hahner Péter: Az Egyesült Államok elnökei, Maecenas Könyvkiadó, Budapest, 2006
- Hall 1974.
Gus Hall: Az amerikai imperializmus ma. Kísérlet korunk főbb kérdéseinek és eseményeinek értékelésére. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1974
- Hallgarten
Georg Wolfgang Felix Hallgarten: A fegyverkezési verseny története. é. n.
- Halmesvirta 2002.
Finnország története. Anssi Halmesvirta (szerk.), Debrecen, 2002

- Harenberg 1990.
Bodo Harenberg: Az emberiség krónikája. Officina Nova, Copyright Dortmund, 1984, Budapest, 1990
- Heller Ágnes 2011.
Heller Ágnes: A birodalmak és a demokrácia esélyei a modernitásban. In: Kelet-nyugati átjárók 1. Jelenkor Kiadó Kft, Pécs, 2011. 49-64.
- Heller 1996.
Mihail Heller: Orosz történelem 1. kötet. Az Orosz Birodalom története. Budapest, Osiris Kiadó–2000, 1996
- Heller–Nyekrics 1996.
Mihail Heller – Alekszandr Nyekrics: Orosz történelem 2. kötet. A Szovjetunió története. Osiris Kiadó – 2000, Budapest, 1996
- Hobsbawm 2004.
Eric Hobsbawm: A birodalmak kora. Pannonica Kiadó, Budapest, 2004
- Hosking 2003.
Geoffrey Hosking: Rosszija i russzkije, Moszkva, Izdatyelsztvo Aszt, Tranzitknyiga, 2003.1.kötet
- Hosking 2012.
Goffrey Hosking: Rulers and Victims. The Russians in the Soviet Union. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England, 2006 alapján: Pravityeli i zsertvi. Russzkije v Szovetszkom szojuze. Moszkva, Novoje Lityeraturnoje Obozrenyje, 2012
- Howe 2004.
Stephen Howe: Birodalmak, Budapest, 2004
- Huntington 1999.
Samuel P. Huntington: A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1999
- Iszlamov-Miller 1995.
T.M. Iszlamov – A.I. Miller: Avsztro-Vengrija. Opit mnogonacionalnovo goszudarsztva, Moszkva, 1995
- Isztorija 1981.
Isztorija SzSzsZR XIX–nacsalo XX. v. Moszkva, 1981
- Janov 1999.
A.L. Janov: Rosszija protyiv Rossziji, Novoszibirszk, 1999
- Jászi Oszkár 1918.
Jászi Oszkár: A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok. Új Magyarország Részvénytársaság, Budapest, 1918

Jászi Oszkár 1986.

Jászi Oszkár: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Válogatás. Bevezette, válogatta és jegyzetekkel ellátta Litván György. Gondolat, Budapest, 1986

Jelavich, B. 1996. 2.

Barbara Jelavich: A Balkán története 2. kötet. XX. század, Osiris Kiadó – 2000, Budapest, 1996

Jeszzenszky 2006.

Jeszzenszky Géza–Kapronczay Károly–Biernaczky Szilárd (szerk.): A politikus Antall József – az európai úton. Tanulmányok, esszék, emlékezések a kortársaktól. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2006

John Stephan 1992.

John D. Stephan: The Russian Fascists: Tragedy and Farce in Exile, 1925–1945. Harper and Row, 1978. (A disszertációban az orosz változatra hivatkozom:) Dzsón Sztefan: Russzkije fasiszti. Tragegyija i farsz v emigraciji 1925–1945. Izdatyelsztvo Szovetszko–britanszkovo szovmesztnovo predpriyatija Szlovo/Slovo, Moszkva, 1992

Juhász József 2009.

Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások Kelet-Európában 1989 után. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2009. február 9-én megtartott nemzetközi konferencia anyaga. Szerkesztette: Juhász József és Krausz Tamás. L'Harmattan Kiadó–ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest, 2009

Jutikkala 2004.

Jutikkala, Eino–Pirinen, Kauko: Finnország történelme. (A mű eredeti címe: Suomen historia. A fordítás a mű 6. kiadása alapján készült. Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki, 2002), Kairosz Kiadó, 2004

Katus 1970.

Katus László: Musztafa Kemal Atatürk. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970

Kemecsei 1992.

Kemecsei Ernő: Orosz ezredvég (A nemformális mozgalmaktól a politikai pártokig). Hatodik Síp, 1992

Kennedy 1992.

Paul Kennedy: A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992

Kepel 2007.

Gilles Kepel: Dzsihad, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2007

Keskeny 2012.

Keskeny Ernő: A magyar-orosz kapcsolatok 1989-2002. Századvég Kiadó, Budapest, 2012

Kiely 2010.

Ray Kiely: Rethinking Imperialism, Palgrave, MacMillan, London, 2010

- Kissinger 1996.
Henry Kissinger: Diplomácia. Panem-McGraw-Hill-Grafo, Budapest, 1996
- Kohn 1953.
Hans Kohn: Pan–Slavism. Its History and Ideology. University of Notre Dame Press. Notre Dame, Indiana, 1953
- Kohn 1960.
Hans Kohn: Pan–Slavism. Its History and Ideology. 2. ed., Revised. Vintage Books, New York. 1960
- Kolejka 1964.
Jozsef Kolejka: Szlavjanszkije programmi i igyeja szlavjankszkoj szolidarnosztji v XIX i XX vekah. Praha, 1964
- Krausz 1989.
Krausz Tamás írta és szerkesztette: A száműzött Trockij. Kolibri Könyvkiadó, Budapest, 1989
- Krausz 2008.
Krausz Tamás: Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008
- Kun 1998.
Kun Miklós: Prágai tavasz – prágai ősz. 1968 fehér feltjai. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998
- Laar 2002.
Mart Laar: Vissza a jövőbe. Tíz év szabadság Közép-Európában. XX. Század Intézet, é.n.
- L. Balogh Béni 2002.
L. Balogh Béni: A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés. Pro Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2002
- Lebegyev 2007.
Szergej Lebegyev: Russzije igyeji i russzkoje gyelo. Nacionalno-patriotyicseszkoje dvizsenyjije v Rossziji v proslom i nasztojascsem. Aleteja, Szankt-Petyerburg, 2007
- Lengyel 1991.
Lengyel István: Oroszország–Szovjetunió 1917–1939. IKVA, Budapest, 1991
- Lévesque 2001.
Jacques Lévesque: 1989 – Egy birodalom végjátéka. A Szovjetunió és Kelet-Európa felszabadulása. (A könyv francia eredetije 1995–ben jelent meg.) Aula, Budapest, 2001
- Lunyeva 2010.
Ju.B. Lunyeva: Boszfor i Dardanelli. Tajnije provokaciji nakanunye Pervoj mirovoj vojni (1907-1914), Moszkva, Kvadriga, 2010

- MacMaster 1967.
Robert E. MacMaster: Danilevsky. A Russian Totalitarian Philosopher. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1967
- Magdoff 2003.
Harry Magdoff: Imperialism without colonies. Monthly Review Press, New York, 2003.
- Magyarics 2000.
Magyarics Tamás: Az Egyesült Államok külpolitikájának története, Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 2000
- Magyarics 2008.
Magyarics Tamás: Az Amerikai Egyesült Államok története 1914 – 1991, Kossuth Kiadó, Budapest, 2008
- Majoros 1999.
Majoros István: Párizs és Oroszország (1917-1919), IPF Monográfia, Szekszárd, 1999
- Majoros 2003.
Majoros István: Franciaország a nemzetközi kapcsolatok rendszerében (1871–1940). (MTA doktori disszertáció, kézirat), Budapest, 2003
- Majoros 2004.
Majoros István: Vereségtől a győzelemig. Franciaország a nemzetközi kapcsolatok rendszerében (1871–1920), Eötvös Kiadó, Budapest, 2004
- Majoros–Ormos 2003.
Majoros István–Ormos Mária: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás 1814–1945. Osiris Kiadó, Budapest, 2003
- Mamatey 1964.
Victor S. Mamatey: Soviet Russian Imperialism. D. Van Nostrand Company, Inc. Princeton, New Jersey, New York, 1964
- Mannerheim 1997.
Gustav Mannerheim: A téli háború (1939-1940). Püski, Budapest, 1997
- May 1961.
Ernest R. May: Imperial Democracy. The Emergence of America as a Great Power. Harcourt, Brace and World, Inc., New York, 1961
- Medvegyev 2004.
Zsoresz A. Medvegyev: Sztalin i jevrejszkaja problema: Novij analiz. Izdatyelsztvo „ASZT”, 2004
- Melihov 2009.
Alekszandr Melihov: Birobidzsán – Zemlja obetovannaja. Csejszovszakaja kollekcija, Izdatyelsztvo Tyekszt, Moszkva, 2009
- Miller Imperija 2008.
Alekszej Miller: Imperija Romanovih i nacionalizm. Essze po metodologiji isztoriceszskovo isszledovanyija, NLO, Moszkva, 2008

- Muhin 2008.
Jurij Ignatyjevics Muhin: SzSzsZR imenyi Berija. Moszkva, Algoritm, 2008
- Munholland 1981.
J. Kim Munholland: The French Army and Intervention in Southern Russia 1918–1919.
In: Cahiers du Monde russe et soviétique, XXII(1) janv. – mars. 1981. pp.43–66.
- Narocsnyickaja 2004.
Natalija Alekszejevna Narocsnyickaja: Roszija i russzkije v mirovoj isztoriji.
Mezsdunarodnije odnosenyija, Moszkva, 2004
- Nationalities Factor 1990.
The Nationalities Factor in Soviet Politics and Society. Edited by Lubomir Hajda
(Harvard University) and Mark Beissinger (University of Wisconsin-Madison),
Westview Press, Boulder, San Francisco, Colorado and Oxford, U.K. 1990
- Nem élhetek birodalom nélkül 2002.
Nem élhetek birodalom nélkül, Helikon-Korridor, Budapest, 2002
- Nemzetek és birodalmak 2010.
Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves. ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes
Történeti Tanszék, Budapest, 2010
- Nemzet és nacionalizmus 2002.
Balogh András-Rostoványi Zsolt-Búr Gábor-Anderle Ádám: Nemzet és nacionalizmus,
Ázsia, Afrika, Latin-Amerika, Korona Kiadó, Budapest, 2002
- Nemzeti identitás és külpolitika 2003.
Szerkesztette: Kiss J. László: Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-
Európában. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2003
- Nemzeti identitás és külpolitika a Közel-Keleten és Kelet-Ázsiában 2005
Szerkesztette: N. Rózsa Erzsébet: Nemzeti identitás és külpolitika a Közel-Keleten és
Kelet-Ázsiában. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2005
- Németh 2006. 1.
XX. századi egyetemes történet, 1.kötet, Európa. Németh István (szerk.), Osiris Kiadó,
Budapest, 2006
- Németh 2006. 2.
XX. századi egyetemes történet, 2.kötet, Európán kívüli országok. Németh István
(szerk.), Osiris Kiadó, Budapest, 2006
- Niederhauser 2001.
Niederhauser Emil: Kelet-Európa története, História–MTA Történettudományi Intézete,
Budapest, 2001
- Nish 1998.
Ian Nish: The origins of the Russo-Japanese war. Longman, New York-London, (1985),
1998

- Nove 1969. Alec Nove: A Szovjetunió gazdaságtörténete. (An Economic History of the USSR, Allen Lane, 1969, The Penguin Press alapján fordított változat.)
- Nye 1990.
Joseph S. Nye, Jr.: Bound to Lead. The Changing Nature of American Power, Basic Books, New York, 1990
- Nyekrics 1978.
Alekszandr Nyekrics: Nakazannije narodi. Izdatyelsztvo „Hronyika”, New York, 1978.
- Palotás 2003.
Palotás Emil: Kelet-Európa története a XX. század első felében. Osiris Kiadó, Budapest, 2003
- Panarin 2000.
Alekszandr Szergejevics Panarin: Iszkusenyije globalizmom. Russzkij nacionalnij fond, Moszkva, 2000
- Pap–Tóth 1997.
Pap Norbert–Tóth József: Európa politikai földrajza. JPTE TTK University Press, Pécs, 1997
- Perlo 1951.
Victor Perlo: American Imperialism. International Publishers, New York, 1951
- PC-2 2004 és PC-3 2006.
A perifériáról a centrum. Világirodalmi áramlás a 20. század középső évtizedeitől. (Szerk.: V. Gilbert Edit) 2. és 3. kötet, Pécs, 2004, illetve Pécs, 2006
- Petrovich 1956.
Petrovich, Michael Boro: The Emergence of Russian Panslavism 1856–1870. Columbia University Press, New York, 1956
- Pokrovszkij 1929.
M. N. Pokrovszkij,: Russzkaja isztorija v szamom szzsatom ocserke. (Ot drevnyejsih vremjon do konca XIX sztoletyija). 7-e izdanyije, Goszudarsztvennoje izdatyelsztvo, Moszkva–Leningrad, 1929
- Pomeroy 1970.
William J. Pomeroy: American Neo-Colonialism. Its Emergence in the Philippines and Asia. International Publishers, New York, 1970
- Rátz 2000.
Rátz Kálmán: *A pánszlávizmus története*. Budapest, 2000. (Az 1941-es változat új kiadása.)
- Reznyik 1998.
(Eredeti címe: Nazification of Russia, 1996. A disszertációban a magyar változatra hivatkozom.) Szemjon Reznyik: Oroszország fasizálódása. Antiszemitizmus a posztszovjet időszakban. Hajja és Fiai Könyvkiadó Kft., Debrecen, 1998

- Romsics Ignác 1998.
Nemzet, nemzetiség és állam. Kelet-Közép- és Délekelet-Európában a 19. és 20. században. Napvilág Kiadó, 1998
- Schöpflin 2004.
Schöpflin György: Az identitás dilemmái. Kultúra, állam, globalizáció. (A könyv eredeti címe: The Dilemmas of Identity: Culture, State and Globalisation.) Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2004
- Scruton 2005.
Roger Scruton: A nemzetek szükségességéről. Két tanulmány. Helikon Kiadó, Budapest, 2005
- Shenfield 2001.
Stephen D. Shenfield: Russian Fascism. Traditions, Tendencies, Movements. M.Z. Sharpe Inc., New York, 2001
- Snyirelman 2012.
Viktor Snyirelman: Russzkoje rodnoverije. Nyeojazicsesztvo i nacionalizm v szovremennoj Rossziji, Moszkva, Izdatyelsztvo BBI, 2012
- Subin 2008.
A.V. Subin: Gyisszigiye, nyeformali i szvoboda v SzSzsZR, Moszkva, „Vecse”, 2008.
- Szazonov 1919.
Sz. D. Szazonov: Végzetes évek. Genius Kiadás, é. n. (1928)
- Szerapionova 2006.
Je. P. Szerapionova: Karel Kramarzs i Rosszija. Moszkva, Nauka, 2006
- Szibir 2007.
Szibir v szosztave Rosszizskoj imperiji. Otvetstvennije redaktori: L.M. Damesek, A.V. Remnyov. Novoje Lityeraturnoje Obozrenyje, Moszkva, 2007
- Szilágyi 1989.
Szilágyi Ákos: A negyedik Oroszország. Az orosz nacionalizmus családfája. Szabad Tér Kiadó, Budapest, 1989
- Sztikalin 2003.
A. Sz. Sztikalin,: Prervannaja revoljucija. Vengerjszkij krizisz 1956 goda i polityika Moszkvi. Novij Hronograf, Moszkva, 2003
- Tálas Péter 2006.
Tálas Péter (szerk.): Válaszok a terrorizmusra II. A politikai marketing csapdájában. Magustúdió, Budapest, 2006
- Tefner Zoltán 2007.
Tefner Zoltán: Az Osztrák-Magyar Monarchia lengyelpolitikája (1867-1914), Budapest, 2007

Todd 2003.

Emmanuel Todd: A birodalom után. Tanulmány az amerikai rendszer széteséséről, Allprint Kiadó, Budapest, 2003

Tyerescsenko 2004.

Ju. Ja. Tyerescsenko, szerk.: Isztorija Rossziji XX–nacsala XXI. v., Filologicseszkoje obszsesztvo „Szlovo”, Izdatyelsztvo Ekszmo, Moszkva, 2004

Vadász Sándor 2005.

XIX. századi egyetemes történelem 1789–1914. Vadász Sándor (szerk.), 2. átdolgozott kiadás, Korona Kiadó, Budapest, 2005

Vert 1994.

N. Vert: Isztorija szovetszkovo goszudarsztva 1900–1991. Vtoroje iszpravlennoje izdanyije. Perevod sz franczuskovo. (Az eredeti kiadás címe: Werth, Nicolas: Histoire de L’Union Soviétique. 1900–1991. Presses Universitaires de France). Progressz–Akagyemija, Moszkva, 1994

Walicki 1975.

Andrzej Walicki: The Slavophile Controversy. History of a Conservative Utopia in Nineteenth-Century Russian Thought. Clarendon Press-Oxford University Press, Oxford, 1975

Zöllner 1998.

Erich Zöllner: Ausztoria története. Osiris Kiadó – 2000. Budapest, 1998

Zseliczky 1998.

Zseliczky Béla: Kárpátalja a cseh és a szovjet politika érdekerében 1920–1945. Politikátörténeti Füzetek 10., Napvilág Kiadó, Budapest, 1998

Zsirinovszkij 1993.

Vlagyimir Zsirinovszkij: Oroszország sorsáról (O szugybah Rossziji), Moszkva, Izdatyelsztvo „Rajt” (1993), magyarul: Írás Kiadó, é. n.

Zsirinovszkij 2001.

Vlagyimir Zsirinovszkij: Balkani v ognye, Izdanyije Liberalno-gyemokratyicseszkoj partyiji Rossziji, Moszkva, 2001

Lexikonok

Akadémiai 1.

Akadémiai kislexikon. 1. kötet. A-K. Főszerk. Beck Mihály, Peschka Vilmos. Szerk. Élesztős László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989.

Enciklopegija

Bolszaja Szovetszkaja Enciklopegija. Moszkva, Izd. Szovetszkaja Enciklopegija.

Az enciklopédia általam használt kiadásának kötetei az 1970-es években jelentek meg. Az Enciklopegija rövidítés után a hivatkozásokban tüntetem fel az adott kötet sorszámát, kiadásának dátumát.

Magyar Nagylexikon

Magyar Nagylexikon. 1-19. k. Főszerk. Élesztős László, Berényi Gábor, Bárány Lászlóné. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993-2006.

Tartalom

BEVEZETÉS.....	3
I.rész	
AZ IMPERIALIZMUS MINT TÖRTÉNELMI KATEGÓRIA	7
II.rész	
IMPERIALIZMUS-ELMÉLETEK.....	10
III. rész	
AZ OROSZ IMPERIALIZMUS ÉS A FORRADALOM.....	25
IV. rész	
EXPANZIÓ ÉS REALITÁS A SZOVJETUNIÓBAN.....	46
V. rész	
A SZOVJET ÁLLAMNACIONALIZMUS.....	58
VI. rész	
NACIONALIZMUS ÉS IMPERIALIZMUS AZ OROSZ EMIGRÁCIÓBAN	75
VII. rész	
A BIPOLÁRIS RENDSZER.....	87
VIII. rész	
GLOBALIS SZEREPEK.....	108
IX. rész	
TOTALITARIANIZMUSBÓL AUTORITARIANIZMUSBA.....	115
X.rész	
A SZOVJET EXPANZIÓ SAJÁTOSSÁGAI.....	130
XI. rész	
HIDEGHÁBORÚ ÚJ ESZKÖZÖKKEL.....	144
XII. rész	
AZ EGYPÓLUSÚ VILÁG.....	162
XIII.rész	
OROSZ-AMERIKAI „SZEREPCSERE”	181
ÖSSZEGZÉS	191
FELHASZNÁLT IRODALOM	
Források.....	207
Feldolgozások.....	211
Lexikonok.....	224
Tartalom	225